

Vladimir Goati

IZBORI U SRJ

OD 1990. DO 1998.

VOLJA GRAĐANA ILI
IZBORNA MANIPULACIJA

DODATAK: IZBORI 2000

Vladimir Goati

IZBORI U SRJ

OD 1990. DO 1998.

Vladimir Goati

IZBORI U SRJ

OD 1990. DO 1998.

VOLJA GRAĐANA ILI
IZBORNA MANIPULACIJA

II DOPUNJENO IZDANJE

DODATAK: IZBORI 2000

Izdavač

CENTAR ZA SLOBODNE IZBORE I DEMOKRATIJU

Za izdavača

Dr Slobodanka Nedović

Lektor i korektor

Ružica Radovanović

Prelom i oblikovanje

TOTAL DESIGN

Tiraž

1000 primeraka

Štampa

TIPOGRAFIC, Beograd

Izdavanje ove knjige pomogli su
USAID OTI i Ambasada Australije

CENTAR ZA SLOBODNE IZBORE I DEMOKRATIJU

Kralja Milutina 21, 11000 Beograd

Tel/Fax: 011/3342 762, 3342 771, 3343 553, 3235 436

e-mail: cesid@cesid.org.yu; cesid@bitsyu.net

<http://www.cesid.org>

Beograd 2001.

Napomena

Tiraž prvog izdanja ove knjige iscrpljen je sredinom 2000. g. Pošto su u drugoj polovini iste godine održani važni izbori za parlament i predsednika SRJ (u septembru) kao i za Narodnu skupštinu Republike Srbije (u decembru), drugo izdanje knjige sadrži prilog posvećen tim izbornim nadmetanjima.

SADRŽAJ

UVOD	11
Od "izbora" do slobodnih izbora	11
Predmet i cilj	15
Redosled izlaganja	21
<i>Prvo poglavlje</i>	
PRVI SLOBODNI IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI 1990	23
1. Vreme održavanja i izborna participacija	24
2. Dobitnici i gubitnici	28
3. Različiti uspeh bivših komunistčkih partija	32
4. Predsednički izbori	37
5. Regularnost izbora	38
6. Partijski sistemi	39
7. Činoci nestabilnosti	42
8. Postizborna zbivanja	44
<i>Drugo poglavlje</i>	
IZBORI ZA SAVEZNU SKUPŠTINU	47
1. MAJSKI IZBORI 1992	47
1.1. Izborni uslovi	48
1.2. Ishod izbora	51
1.3. Postizborne tenzije	53
2. DECEMBARSKI IZBORI 1992	55
2.1. Novo izborna zakonodavstvo	55
2.2. Republičke partijske scene	61
2.3. Izborna kampanja	62
2.4. Ishod izbora	66
3. NOVEMBARSKI IZBORI 1996	69
3.1. Političke prilike	70
3.2. Uspom JUL-a	71
3.3. Lokalni izbori	78

Treće poglavlje

PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U SRBIJI	83
1. PREVREMENI IZBORI ZA PARLAMENT I PREDSEDNIKA REPUBLIKE 1992	84
1.1. Predizborni zaplet	84
1.2. Izborni rezultati	86
1.3. Predsednički izbori	89
1.4. Uzroci nadmoći SPS i SRS	91
1.5. Regularnost izbora	96
2. PARLAMENTARNI IZBORI 1993	99
2.1. Raspuštanje Narodne skupštine	99
2.2. Dobitnici i gubitnici	102
2.3. Pokušaj objašnjenja	106
2.4. Regularnost izbora	109
3. PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1997	110
3.1. Izborni uslovi	111
3.2. Izborni rezultati	113
3.3. Socijalisti i Radikali	114
3.4. Predsednički izbori	118
3.5. Regularnost izbora	123
3.6. Postizborna zbivanja	124

Četvrto poglavlje

PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U CRNOJ GORI	131
1. DECEMBARSKI PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1992	131
1.1. Izbori za Skupštinu	132
1.2. Predsednički izbori	133
1.3. Regularnost izbora	136
2. PARLAMENTARNI IZBORI 1996	136
2.1. Izborni rezultati	137
2.2. Slabljenje ekstremnih opcija	138
3. PREDSEDNIČKI IZBORI 1997	138
3.1. Suprostavljene platforme	139
3.2. Efekti izbora	140
3.3. Poraz partijskog lidera	143
3.4. Promena parlamentarne scene	148
4. VANREDNI PARLAMENTARNI IZBORI 1998	148
4.1. Izborni rezultati	150
4.2. Smisao i značaj	152
4.3. Regularnost izbora	153
4.4. Postizborna zbivanja	154

Peto poglavlje

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	157
1. Partije i partijski sistemi	159
2. Efekti izbornih sistema	171
3. Regularnost izbora	176
SUMMARY	181
LITERATURA	201
DOKUMENTACIONI DODATAK	209
<i>Dodatak prvom izdanju</i>	
SMISAO I ZNAČAJ IZBORA U 2000. GODINI	223
1. VLAST I OPOZICIJA U SRBIJI I CRNOJ GORI	229
2. SEPTEMBARSKI IZBORI	234
2.1. Izborni uslovi	237
2.2. Izborna participacija	240
2.3. Predsednički izbori	243
2.4. Izbori za Saveznu skupštinu	247
2.5. Pokrajinski i lokalni izbori	249
2.6. Politički efekti	250
3. DECEMBARSKI IZBORI	253
3.1. Predizborna zbivanja	254
3.2. Izborni uslovi	257
3.3. Izborna participacija i rezultati	259
3.4. Regularnost izbora	262
4. DECEMBARSKI IZBORI – „PRODUŽETAK“ SEPTEMBARSKIH	264
LITERATURA	267
DOKUMENTACIONI DODATAK	269

UVOD

U ovoj studiji obuhvat ćemo hronološki kratko, ali politički izuzetno značajno i burno razdoblje između 1990, kad su u Srbiji i Crnoj Gori održani prvi slobodni izbori i kraja 1998. Dramatičnost tog razdoblja ne čine samo, pa ni pre svega, učestali parlamentarni izbori (za savezni i republičke parlamente) i predsjednički izbori, nego i dva međusobno povezana događaja koja su svojom sudbinskom važnošću natkrilila sve ostale. Prvi je izbijanje građanskog rata u junu 1991. u Sloveniji koji se kasnije, kao kap ulja na vodi, proširio na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i doveo do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). U toku građanskog rata četiri bivše republike SFRJ (Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Bosna i Hercegovina) proglasile su nezavisnost i zadobile su, krajem 1991. i početkom 1992, priznanja od međunarodne zajednice kao samostalne države, dok su preostale dve republike, Srbija i Crna Gora, proglasile 27. aprila 1992. Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ). U stvari, u toku posmatranog razdoblja (1990–1998) došlo je do promene državnog okvira; na početku razdoblja Srbija i Crna Gora bile su dve od ukupno šest republika SFRJ, a na kraju razdoblja pomenute dve republike bile su u sastavu SRJ.

Drugi događaj (neraskidivo povezan sa prethodnim) jeste uvođenje ekonomskih sankcija UN protiv SRJ (Srbije i Crne Gore) 30. maja 1992, koje su kasnije u dva navrata pooštrene rezolucijama Saveta bezbednosti UN. SRJ je ekonomskim sankcijama UN izolovana od svetskog tržišta što je ubrzalo pad životnog standarda njenih građana, a jugoslovensku privredu dovelo na ivicu katastrofe. Izuzetno teške ekonomsko-socijalne prilike u SRJ snažno su uticale na izborna opredeljenja jugoslovenskih birača i ostavile neizbrisive tragove u političkom životu u čitavom posmatranom razdoblju (1990–1998).

Od „izbora“ do slobodnih izbora

Prvi slobodni izbori 1990. predstavljali su pravi prelom u političkom životu jer pre tih izbora u Srbiji i Crnoj Gori, odnosno u SFRJ – kao i u drugim socijalističkim zemljama Jugoistočne Evrope – pravo na vladanje nije zasnivano na prihvatanju od

strane građana, koje se izražava na slobodnim izborima, već na prošlim zaslugama vladajuće komunističke partije i „svetloj budućnosti“ koju ona obezbeđuje. Potcenjivanje izbora kao i svih drugih demokratskih institucija, proizilazilo je iz vladajuće marksističke filozofije istorije koja je u proletarijatu i avangardnoj komunističkoj partiji videla jedine aktere neizbežnog kretanja ka socijalizmu i komunizmu. Na osnovu te filozofije istorije, u Jugoslaviji je došlo 1945. do bitnog ograničenja delovanja opozicionih političkih partija, a potom i do njihove zabrane, pa su slobodni izbori postali nemogući. Tehnologija i etape ukidanja opozicije u Jugoslaviji dobro su opisane u studiji Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog: „Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949“ (Beograd, 1983).

Izbori u Jugoslaviji i u ostalim zemljama „realnog socijalizma“ u Jugoistočnoj Evropi u razdoblju od 1945. do 1990. ipak nisu bili ukinuti, ali se izborna nadmetanja do kojih je dolazilo u redovnim intervalima nisu mogla smatrati slobodnim i poštenim izborima iz dva razloga. Prvi razlog je to što je institucija za koju su vršeni izbori, parlament, bila potpuno lišena moći u korist vladajuće komunističke partije, odnosno njenog rukovodećeg jezgra koje nije podlegalo nikakvoj demokratskoj proveri. Reč je bila, zapravo, o „polimorfnoj partiji“ (Lowit, 1979) koja je u političkom životu poprimala različita oblića, dok su sve ostale političke organizacije (sindikati, ženske i omladinske organizacije) predstavljale puki okvir njenog delovanja. Impresivna „normativna zgrada“ sa naglašenom ulogom parlamenta o kojoj su govorili ustavi zemalja „realnog socijalizma“ i njegove jugoslovenske varijante, „samoupravnog socijalizma“, bili su samo kulisa iza koje deluje „polimorfna partija“. Drugi razlog zbog kojeg se izbori održavani od 1945. do 1990. ne mogu smatrati slobodnim i poštenim jeste taj što su opozicione partije bile zabranjene ili su, u zemljama u kojima to nije bio slučaj, bile svedene na potpuno zavisne organizacije („organizacije-makete“) lišene prava da zastupaju alternativne političke programe (Poljska, Bugarska). Time je, zapravo, bila ukinuta mogućnost birača da se na izborima opredeljuju između više različitih političkih opcija.

U zemljama „realnog socijalizma“ Aleks Pravda (Alex Pravda, 1978) je, s pravom, uspostavio razliku između dva tipa izbora: „plebiscitarnih izbora“ (plebiscitary election) i „ograničenih izbora“ (limited choice election). „Građanin – beleži Pravda – ima malo slobode u pogledu glasanja na plebiscitarnim izborima. Nema legalne prinude, ali nadmoćni socijalni i organizacioni pritisci da glasa čine da teškoće apsentizma daleko pretežu nad neugodnostima glasanja. Kao rezultat toga, učešće na izborima kretalo se od „niskog od 99,4 odsto u Čehoslovačkoj, do

visokog od 100 odsto u Albaniji“ (Pravda, 1978:176). Za razliku od „plebiscitarnih izbora“, kod kojih je važno pravilo da nema više kandidata, kod drugog tipa izbora koji pominje ovaj autor, „ograničenih izbora“, postojala je mogućnost da se građani izjašnjavaju o više kandidata, ali ti kandidati nisu predstavljali različite političke opcije. U stvari, broj kandidata je ključni, mada ne i jedini kriterijum po kojem se dva pomenuta tipa izbora razlikuju. „Kad je broj kandidata jednak broju mesta, reč je o plebiscitarnim izborima, a ako je veći, posredi su ograničeni izbori“ (Pravda, 1978:174–175). Kao kriterijume razlikovanja ovaj autor pominje još i: karakteristike izborne platforme i izborne kampanje, način glasanja (posredno ili neposredno), proceduru selekcije kandidata i uticaj izbora na vlast.

Aleks Pravda je, sledeći svoju tipologiju, svrstao izbore do kojih je dolazilo u „drugoj Jugoslaviji“ u tip „ograničenih izbora“. Možda se takva ocena može prihvatiti za kraj šezdesetih godina (izbori 1967. i 1969), kada su jugoslovenski građani bili u prilici da se opredeljuju između više kandidata, ali ne i za izbore održane na osnovu Ustava SFRJ iz 1974 (1974, 1978, 1982, 1986). Način obeliskavanja izbora u SFRJ u ovom razdoblju osoben je u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, pa je stoga izneta dihotomna podela nepotpuna. Dok je u pomenutim zemljama demokracija izbora ukidana uglavnom onemogućavanjem većeg broja kandidata, u SFRJ se to postizalo višestrukom posrednošću izbora. Ustavom SFRJ (1974) uvedeno je posredno glasanje za predstavnička tela od opštine do federacije („delegatski sistem“), čime je, zapravo, ukinuta veza između birača i izabranog. Evo kako je, na primer, tekao proces izbora delegata u Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ: (1) radni ljudi i građani su birali delegacije, (2) koje su vršile izbor delegata u sva veća opštinskih skupština, (3) a opštinske skupštine, odnosno njihova veća birala su delegate za veća pokrajinske i republičke skupštine, (4) da bi, konačno, ta veća birala delegate Veća republika i pokrajina. U ovakvim izborima pitanje broja kandidata na nižim nivoima bilo je potpuno irelevantno, pa je na tim nivoima vladajući režim mogao „velikodušno“ da dozvoli na „izborima“ konkurenciju većeg broja kandidata. Tu je, naravno, reč bila samo o prividu, jer to nije imalo nikakvog uticaja na strateške nivoe političkog režima. U višestruko posrednim izborima u SFRJ građani nisu tačno znali kakav je značaj njihovog glasanja niti ko je, zapravo, njihov predstavnik. Tu treba tražiti objašnjenje što je jedan delegat u Saveznom veću Skupštine SFRJ „predano“ obavljao svoju dužnost do 1988, premda mu je mandat istekao u julu 1986 („Politika“ 13. mart 1988). Na osnovu pomenutih činjenica, smatramo da su, pored dva tipa izbora o kojima govori Aleks Pravda, izbori održani u Jugoslaviji u razdoblju 1974–1986.

predstavljali treći tip koji ćemo nazvati „glasanje bez izbora“. Naravno, ni „glasanje bez izbora“ nije bilo potpuno lišeno političkog značaja, jer su birači preko nevažećih listića uspevali da izraze svoj protest, što znači da su rezultati izbora mogli da posluže, bar u izvesnoj meri, kao „barometar“ političkog raspoloženja (Goati, 1989:159-160).

Premda izbori u zemljama „realnog socijalizma“ i uopšte u totalitarnim i autoritarnim režimima izgledaju potpuno izlišni, oni ipak vrše neke korisne funkcije za te režime. Na takvu pretpostavku upućuje to što su izbori složena i izuzetno skupa operacija, pa je sasvim verovatno da iza njihovog sistematskog održavanja u zemljama „realnog socijalizma“ u Jugoistočnoj Evropi, kao i u većini nedemokratskih poredaka koji postoje danas u svetu, stoje važni interesi vladajućih političkih elita. U te interese valja, najpre, ubrojiti korišćenje rezultata izbora za spoljnu propagandu što su naročito činile zemlje „realnog socijalizma“ (Đilas, 1961:93). Iako su podaci o „stoprocentnoj podršci“ građana kandidatima vladajuće komunističke partije na izborima u nekoj od zemalja „realnog socijalizma“ izazivali u zemljama predstavničke demokratije na Zapadu uglavnom pod-smešljive komentare, ne treba zanemariti da je deo javnosti pomenutih zemalja, koji je bio pod uticajem snažnih komunističkih partija (npr. u Italiji i Francuskoj), takve izborne podatke decenijama uzimao sasvim ozbiljno i interpretirao ih kao (još jedan) dokaz superiornosti „socijalističke demokratije“ nad „formalnom buržoaskom demokratijom“.

Drugo, periodični izbori stvaraju kod dela populacije (po pravilu manje obrazovane) za vladajući režim korisnu iluziju da ona zaista učestvuje u političkom životu. Iako je tu reč o prividnoj a ne o stvarnoj političkoj participaciji, deo stanovništva zemalja „realnog socijalizma“ toga nije bio svestan, nego se smatrao istinskim akterom političkog života i zauzvrat pružao podršku vladajućem režimu. Ocenu da su režimi „realnog socijalizma“ u Jugoistočnoj Evropi počivali na podršci značajnog dela populacije, a ne samo na represiji i strahu, potvrdili su rezultati prvih slobodnih izbora 1990. Na tim izborima bivše komunističke partije su u većini zemalja ovog regiona doživele poraz, ali su ipak uspele da privuku glasove značajnog dela birača. Povrh toga, bivše komunističke partije su trijumfovale u Bugarskoj i u dve republike SFRJ, Srbiji i Crnoj Gori. Treće, vladajuće elite u nedemokratskim porecima često koriste „stoprocentnu podršku“ koju oficijelni kandidati dobijaju na izborima, za surov obračun sa onima koji su označeni kao neprijatelji. Četvrto, izbori u nedemokratskim režimima (posebno u režimima „realnog socijalizma“) imaju i naglašenu informativnu funkciju; vladajući režimi nalaze pogodnu priliku da u atmosferi intenzivne političke mobilizacije koja karakteriše izborni proces potpuni-

je informiše građane o svojim ciljevima, a često i o krupnim zaokretima u politici. Tu funkciju izbora u zemljama „realnog socijalizma“ Dieter Nohlen određuje kao „objašnjavanje mjerila komunističke politike“ (Nohlen, 1992:22). Peto, izbori učvršćuju režim, kako pronicljivo uočavaju Victor Zaslavski i Robert Brym, „...ne tako što mu daju legitimnost nego tako što podstiču populaciju da pokaže da prihvata *nelegitimnost* njihove ‚demokratske prakse‘ i da ne treba očekivati nikakvu akciju koja to osporava“ (prema White, Rose and McAlister, 1997:2).

Predmet i cilj

Izbori na tlu SRJ su u žiži analize u ovoj knjizi. Upuštajući se u tu analizu imaćemo stalno u vidu da su izbori kamen temeljac demokratije, jer se demokratija – koja etimološki znači vladavinu naroda – ostvaruje u praktičnom životu kao vladavina izabраниh predstavnika u ime naroda (građana). Funkcija izbora, kako realistički zapaža Giovanni Sartori, „...nije u tome da demokratiju učine više demokratskom, već da je učine mogućom. U trenutku kad prihvatimo potrebu da pribegnemo izborima, mi minimiziramo demokratiju, jer shvatamo da sistem ne može da deluje sam od sebe. Jasno je, dakle, da je smisao izbora da selekcionišu rukovodstvo a ne da maksimalizuju demokratiju“ (Sartori, 1965:108). Slobodni i poštenu izbori su, međutim, nužan, ali ne i dovoljan uslov postojanja demokratskog poretka. Da bi bilo reči o takvom poretku ili, koristeći terminologiju Roberta Dahla, o poliarhiji, potrebno je da lična i građanska prava budu garantovana, a ako to nije slučaj reč je o semi-demokratskom poretku ili o „izornoj demokratiji“ (Schedler, 1998: 93).

Usredsređujući se na analizu izbora na području SRJ stalno ćemo voditi računa i o tome da su izbori u demokratskim zemljama veza, tačnije rečeno „povratna sprega“ (Kitschelt, Dimitrov and Kanev, 1995:144) između građana (i njihovih političkih partija) i nosilaca političke vlasti, pa zato analiza izbora podrazumeva zahvatanje obe strane pomenute veze, odnosno politički život *tout court*. Ovde je važno napomenuti da se dijalog ili „razmena“ između građana i nosilaca političke vlasti, posredstvom izbora, ne ostvaruje samo jednom u četiri godine (ili koliko traje mandat), kao što se to ponekad uprošćeno misli, nego traje i u razdoblju između izbora. To je dobro uočio Carl Friedrich formulišući zakon „anticipiranih reakcija“ po kojem političari na vlasti prilagođavaju svoje ponašanje ne samo prošlim nego i budućim preferencijama birača (Friedrich, 1937:237). Političar, zapravo, strepi za svoj reizbor i zato je „...strah od predstojećih izbora konstanta politike“ (Butler, 1981:203). Senzitivnost političara za opredeljenja birača koja nisu

bila predmet izbornog nadmetanja stvara „...dodatnu vezu između javnog mnjenja i vlade“ (Campbell at all., 1976:548). Iz tih razloga, zadatak analize izbora ne ograničava se na „snimak stanja“ u datom vremenskom trenutku kada građani glasaju, nego se bavi onim što prethodi održavanju izbora, kao i onim što nastaje kao njihova posledica. *Zato je analiza izbora analiza izbornog procesa koji je neraskidivo vezan sa drugim političkim i društvenim procesima i zbivanjima.*

Istraživanje u ovoj knjizi bavi se izborima na teritoriji SRJ od 1990. do 1998. U središtu pažnje su izbori za savezni parlament i za parlamente i predsednike dveju republika SRJ, Srbije i Crne Gore. Analiza obuhvata prve slobodne izbore u pomenute dve republike koji su održani 1990, što znači pre nego što je uspostavljena SRJ. Izbori na drugim nivoima (opštinskom, gradskom, pokrajinskom) predmet su razmatranja samo ako su vezani za šira politička zbivanja, pre svega za izborna nadmetanja za savezni i republičke parlamente ili (i) za izbore predsednika dveju republika. Rezultati svih izbora do kojih je došlo u posmatranom razdoblju na teritoriji SRJ priloženi su u *Dokumentacionom dodatku* na kraju knjige.

U ovoj analizi nastojaćemo da identifikujemo socio-političke činioce i okolnosti koji su uticali na različite izborne rezultate pojedinih stranaka. Da je svaki pokušaj objašnjenja rezultata izbora izuzetno složen i težak, sjajno naglašava McCallum: „Zašto su birači glasali kako su glasali? Koje su grupe birača i u kojim oblastima promenile mišljenje i ugrozile balans političke moći? Postavljati ta pitanja je ljudski, tačno odgovarati na njih bilo bi božanski“ (prema: Rose, 1974:91). Imajući to u vidu, u mnogim slučajevima ćemo umesto celovitih objašnjenja i nedvosmislenih odgovora, izneti pretpostavke koje tek treba verifikovati novim istraživanjima.

Premda je u Srbiji krajem 1998. bilo blizu dve stotine registrovanih stranaka, a u Crnoj Gori oko pedeset, naša analiza obuhvatiće pre svega važne, relevantne stranke dve republike. Kriterijum relevantnosti nije lako unapred odrediti. To je moguće učiniti samo analizom uloge koju određena partija igra u političkom životu neke zemlje u dužem razdoblju. Takva analiza može ponekad da pokaže da po svom izbornom uticaju i parlamentarnoj snazi male partije igraju važnu ulogu u političkom životu, jer poseduju veliki „koalicioni“ ili „ucenjivački“ potencijal (Sartori, 1987:123), kao i obrnuto, da su u pogledu izborne i parlamentarne snage velike partije politički potpuno marginalizovane (slučaj komunističkih partija u Francuskoj i Italiji neposredno posle Drugog svetstog rata). Nažalost, takva analiza nije moguća u zemljama, poput SRJ, u kojima partije i partijski sistem imaju „kratku istoriju“. Imajući to u vidu, opredelili smo se za numerički kriterijum razd-

vajanja relevantnih od nerelevantnih partija od najmanje četiri odsto dobijenih glasova na parlamentarnim izborima. Za ispunjenje tog uslova smatraćemo merodavnim rezultate republičkih, a ne saveznih izbora. Takvo opredeljenje proizilazi iz veće važnosti republičkog nivoa odlučivanja od saveznog nivoa, odnosno iz potpune zavisnosti Savezne skupštine SRJ i Savezne vlade od centara odlučivanja u republikama, o čemu smo šire raspravljali na drugom mestu (Goati, 1996:188-193). Usredsređivanje analize na relevantne partije nije rezultat apriornog potceñivanja važnosti malih partija (o tome: Ficher, 1980) niti, eventualno, uverenja da male partije isključivo doprinose usitnjavanju partijskog sistema, kao što to proizilazi iz stava da je bipartizam „normalan“ oblik partijskog sistema (Duverger, 1976:245), nego je nametnuto ograničenim obimom ovog rada.

Drugo, prateći sukcesivna izborna zbivanja, pozabavićemo se promenama u odnosima snaga između pojedinih političkih partija, kao i evolucijom partijskih sistema Srbije i Crne Gore. Na taj način, analiza izbornih nadmetanja neizbežno će prerasti u analizu globalnih političkih procesa i zbivanja u SRJ sa jednog užeg, monografskog stanovišta. Baveći se uzrocima razlika između partijskih sistema Srbije i Crne Gore, pažnju ćemo naročito usredsrediti na „udaljavanje“ privreda dveju republika koje (uz ostale činioce) generira, po našem mišljenju, sve veću nepodudarnost njihovih partijskih (i političkih) sistema. Pod „udaljavanjem“ privreda mislimo na to što je proces privatizacije doveo na kraju posmatranog razdoblja (1998) do bitnih promena vlasničke strukture privrede Crne Gore, pa time i do promena interesnih i političkih preferencija biračkog tela, dok je vlasnička struktura privrede Srbije ostala, u suštini, neizmenjena u odnosu na prepluralističko razdoblje.

Treće, u prednjem planu ovog istraživanja biće ne samo neposredni i posredni politički efekti izbornih nadmetanja, nego i stepen u kojem su izbori bili slobodni i ravnopravni, što Michael Bratton (1998:52) naziva „kvalitetom izbora“. Na osnovu uvida u tok izbornog procesa pokušaćemo da odgovorimo na pitanje da li su dosadašnji izbori na teritoriji SRJ bili „slobodni i poštenu“ („free and fair“) ili nisu?

Ovde su nužna neka pojmovna i terminološka preciziranja. Pridev „slobodni“ u danas često korišćenoj sintagmi „slobodni i poštenu izbori“ implicira da građani mogu da se bez ikakve prinude opredeljuju za neku od ponuđenih izbornih opcija. Drugi pridev, „poštenu“, govori, zapravo, o (ne)ravnopravnosti učesnika, pre svega političkih partija, u izbornom nadmetanju. Naravno, obe dimenzije prihvaćene definicije, sloboda i ravnopravnost jesu idealni koje je u praksi nemoguće u potpunosti ostvariti, što je jedan autor slikovito izrazio na sledeći način: „Ne postoji zemlja u kojoj se izborna nadmetanje odvija na potpuno ravnom terenu“ (Markoff,

1996:109). Baš zato što svi izbori sadrže dozu nesavršenosti, oni uvek mogu biti „iz idealne perspektive“ predmet osporavanja i kritika. Tu neizbežnu nesavršenost izbora koja se očituje i u zemljama stabilne demokratije, često koristi politička propaganda u autoritarnim i protodemokratskim porecima da bi opravdala krupne izborne prevare u tim porecima. *Na kritike i osude zbog izbornih prevara, propaganda u tim porecima neretko odgovara tvrdnjom da „ne postoje potpuno poštene izbori“ čime, u stvari, nastoji da izjednači krupne izborne neregularnosti kojima se hotimično deformiše volja građana, sa sitnim i po ishod izbora nevažnim propustima.*

Poznato je, na primer, da u zemljama stabilne demokratije izborni spiskovi nikad nisu u potpunosti ažurni, pre svega zbog velike teritorijalne mobilnosti stanovništva. Ali, posledice te neažurnosti su male i, uz to, uglavnom ravnopravno distribuirane na sve partije. Nasuprot tome, primeri masovnog poništavanja ili preinačavanja izbornih rezultata ili dopisivanja stotina hiljada glasova koje dobro poznajemo iz „izborne prakse“ Srbije, utiču bitno, ponekad presudno, na ishod izbora. Postavlja se pitanje da li je moguće unapred napraviti razliku između, sa jedne strane, sitnih i nenamernih propusta u izbornom procesu i, sa druge strane, krupnog i hotimičnog kršenja slobode i ravnopravnosti učesnika izbornog procesa, da bi se po svaku ocenu obezbedio poželjan izborni ishod?

Mogućnost uspostavljanja te razlike, po našem mišljenju, postoji ako se što preciznije odredi sadržaj dimenzija (pojmovi) slobode i ravnopravnosti. Za takav pristup su se opredelili Jorgen Elklit i Palle Svensson (1997:37) koji su ponudili iscrpnu listu kriterijuma koju ćemo prihvatiti uz neznatna skraćivanja. Za dimenziju „slobodni“ (izbori) kriterijumi su podeljeni u tri grupe, prema razdoblju izbornog procesa: pre izbornog dana, na dan izbora i posle izbora. U prvoj grupi (pre izbornog dana) kriterijumi su: sloboda kretanja, sloboda govora, sloboda udruživanja, sloboda okupljanja, sloboda od straha za izbore i izbornu kampanju, odsustvo prepreka za učešće na izborima i jednako i univerzalno pravo glasa. U drugoj grupi (na dan izbora) kriterijum je mogućnost da se učestvuje u glasanju, a u trećoj grupi (posle izbora) postojanje legalnih mogućnosti žalbe.

Za dimenziju „poštene“ (izbori) Elklit i Svensson naveli su, takođe, niz kriterijuma vezanih za pojedina vremenska razdoblja izbornog procesa. Pre održavanja izbora lista kriterijuma sadrži: transparentan izborni proces, izborne zakone koji ne daju prednost nijednoj partiji, odsustvo smetnji za upisivanje u birački spisak, ustanovljenje nezavisne i objektivne izborne komisije, nepristrasno tretiranje kandidata od strane policije, armije i sudova, jednake mogućnosti za partije i nezavisne kandidate da se takmiče na izborima, nepristrasne programe obrazovanja glasača, regulisanu

izbornu kampanju, jednak pristup javno kontrolisanim medijima, jednaku raspodelu javnih finansijskih sredstava partijama i onemogućavanje zloupotrebe vladinih sredstava (government facilities). Kriterijumi na dan izbora su: obezbeđen pristup izbornim mestima od strane partija, domaćih i stranih posmatrača i medija, tajnost glasanja, odgovarajući oblik glasačkih listića i biračkih kutija, nepristrasna pomoć glasačima, adekvatna procedura brojanja glasova, odgovarajući tretman nevažjećih listića, adekvatne preventivne mere prilikom transporta izbornog materijala i nepristrasna zaštita biračkih mesta. Posle završetka izbora kriterijumi su: oficijelno i brzo objavljivanje izbornih rezultata, nepristrasno razmatranje svih izbornih žalbi, nepristrasno izveštavanje o izborima u medijima i prihvatanje rezultata izbora od svih učesnika koji su u njima bili angažovani.

Težeći da u ovoj knjizi odgovorimo na pitanje koliko su izborna nadmetanja u SRJ od 1990. do 1998. bila slobodna i poštena u navedenom značenju, posebno ćemo se baviti izbornim neregularnostima kojima, najpre, označavamo kršenje važećih izbornih propisa i pravila da bi se favorizovao određeni kandidat ili partija, kao i sve oblike pritiska na organe koji odlučuju o izbornom ishodu. To bi se moglo smatrati neregularnostima u užem smislu. Osim toga, u neregularnosti ćemo ubrojiti i sve mere i postupke kojima se uspostavljaju neravnopravni odnosi između učesnika u izbornom procesu iako te mere i postupci ne predstavljaju kršenje pozitivnih pravnih propisa nego zloupotrebu prava i (ili) nepoštovanje demokratskih standarda i običaja. Nije preterano tvrditi da određene pomenute neregularnosti postoje od kada postoje izbori. *Ali, istorija izbora je i istorija borbe protiv neregularnosti, tj. protiv direktnog i/ili indirektnog favorizovanja jednog kandidata (partije) nauštrb ostalih učesnika izbornog nadmetanja.*

U Velikoj Britaniji, na primer, dolazilo je početkom prošlog stoleća do izbornih neregularnosti najčešće u procesu registracije birača. Pošto je posedovanje nepokretnosti (imovinski cenzus) bilo uslov za upis u izborni registar, pripadnici zemljišne aristokratije su pred izbore fiktivno delili svojinu i time omogućavali većem broju ljudi da sudeluju na izborima. Uporedo s tim, oni su u političkoj borbi protiv svojih suparnika, iz redova buržoazije, koristili „prigovor na registraciju“ kojim je pobijano pravo određenog lica da bude upisano u izborni registar. Prigovor se mogao osporavati samo u sudskom postupku u kojem je bio dužan da neposredno učestvuje pojedinac čiji je upis osporen. Mnogima od tih pojedinaca poslovne aktivnosti nisu dozvoljavale dugo odsustvo, pa su zato gubili pravo na sudelovanje u izborima. Možda je, ipak, korupcija bila najrasprostranjenija vrsta izbornih prevara u Velikoj Britaniji, sve do uvođenja tajnog glasanja (1872). Bogati kandidati i parti-

je podmićivali su birače – beleži jedan autor – da za njih glasaju na različite načine: organizovanjem besplatnih izleta, piknika, podelom deč-jih igračkaka, obezbeđenjem pomoći siromašnim i sitnim poklonima (Cadart, 1948:30). Isti autor smatra da je u prvoj trećini prošlog stoleća izborni sistem Velike Britanije bio „...jedan od najkorumpiranijih sistema koji je ikad postojao“ (Cadart, 1948:34). Zamenom javnog glasanja tajnim 1872, glas birača prestao je da bude „roba“ koja može da se kupuje i prodaje, što je praktično onemogućilo korupciju birača. Pored toga, koruptivna moć novca u izborima bitno je ograničena propisima usvojenim 1883. kojim su striktno određeni maksimalni novčani iznosi koji se mogu utrošiti u izbornoj propagandi, obezbeđene široke ingerencije sudovima u kontroli utroška sredstava i određene stroge sankcije za prekršaje. Već od 1885. izborni sistem Velike Britanije postao je uzor za ostale zemlje u pogledu poštovanja izbornih pravila (Cadart, 1948:34).

U američkom izbornom sistemu uočene su, takođe, već početkom prošlog stoleća, izborne prevare (Key, 1967:636). Do uvođenja tajnog glasanja (prvi put 1880. u Kentakiju) u SAD je – kao i u Velikoj Britaniji – bila raširena korupcija kojom su bogati kandidati obezbeđivali izbornu podršku. Zamenom javnog glasanja tajnim došlo je, sa jedne strane, do smanjivanja izbornih prevara, ali sa druge strane i do promene „tehnologije“ prevara. Težište tih prevara pomeren je sa čina glasanja na proces registracije birača. U birački registar upisivana su lažna imena, ili su hotimično zadržavana imena odseljenih ili umrlih birača, da bi umesto njih glasala druga lica. Izborne prevare događaju se i u procesu brojanja glasova, najčešće na taj način što izborni službenici posle završenog glasanja vrše promene u glasačkim listićima ili odstranjuju deo glasačkih listića. Najzad, i kad su glasovi korektno prebrojani, do prevara može da dođe u izveštajima o izbornim rezultatima (Key, 1967:637–638). Iako je uvođenjem tajnog glasanja u SAD „glavni tok“ izbornih neregularnosti usmeren na proces registracije birača, neregularnosti nisu sasvim iskorenjene ni na biračkim mestima. Do njih ponekad dolazi pod plaštom pomoći slepim, nepismenim ili na drugi način nesposobnim biračima, tako što lice koje pruža pomoć utiče na ishod glasanja. Drugi metod izbornih prevara je „beskonačni lanac“ koji se uspostavlja tako što pojedinac, zainteresovan za pobedu određenog kandidata, dođe u posed neobebeženog (čistog) glasačkog listića i ispuni ga po svojoj volji. Birač koji je spreman da „sarađuje“ sa tim pojedincem dobija popunjen glasački listić i ubacuje ga u biračku kutiju, a svoj neobebeženi listić vraća istom licu, što omogućava višestruko ponavljanje postupka. Staklene glasačke kutije su jedno od sredstava borbe protiv manipulacije sa biračkim

listićima koje je „pronađeno“ na Jugu SAD (Bryce, 1932, II knjiga:81). Sudovi u SAD predstavljaju u aktuelnom razdoblju čvrstu branu protiv izbornih neregularnosti, ali je dokazivanje tih neregularnosti izuzetno teško (Key, 1967: 638).

I pored velikih razlika u izbornim sistemima između Velike Britanije i SAD, može se zaključiti da je, u oba slučaja, do izbornih neregularnosti dolazilo pre svega zbog nastojanja ekonomski moćnih pojedinaca i grupa da po svaku cenu obezbede političko predstavništvo. Takvim pretenzijama stala je energično na put država, krajem prošlog stoleća, podrobnim zakonskim regulisanjem izbornog procesa i delovanjem pravosudnog sistema koji strogo sankcioniše prekršaje u tom procesu. Na skoro identičan način došlo je do eliminisanja ili do bitnog ograničavanja krivotvorenja izbornih rezultata i u drugim zemljama stabilne demokratije. Ali, realistički posmatrano, ni uz najbrižljiviju kontrolu izbornog procesa nije moguće potpuno sprečiti izborne zloupotrebe. Svrha striktnog normativnog regulisanja svih faza izbornog procesa – uključujući tu do u tačine razrađen postupak identifikacije birača, pa ponekad i korišćenje „identifikacionog spreja“ da bi se sprečilo višestruko glasanje (npr. na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori 1998) – i obezbeđivanja kontrole izbornog procesa od strane političkih partija jeste u tome da poveća rizik za potencijalnog počinioca izbornih neregularnosti i da ga od njih odvraća. Generalno uzev, izborni akteri (pre svega političke partije) odustaće da na neregularan način ostvaruju svoje izborne ciljeve onda kada „cena“ takve strategije (utrošak sredstava, vremena energije, plus rizici otkrivanja) prevaziđe moguću „izbornu dobit“.

Redosled izlaganja

Rezultate istraživanja izložićemo u sledećih pet poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je prvim slobodnim izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori. Opredelili smo se da ove izbore analiziramo zajedno u obe republike, a ne odvojeno, ne samo zato što su 1990. Srbija i Crna Gora bile federalne jedinice SFRJ, nego i zato što su one bile među sobom veoma slične u pogledu nivoa ekonomskog razvoja i širine podrške koju su u njima uživale vladajuće komunističke partije (delovi Saveza komunista Jugoslavije), a istovremeno različite u pogledu navedenih obeležja od nekih drugih republika SFRJ, posebno Slovenije i Hrvatske u kojima su 1990, takođe, održani prvi slobodni izbori. To što je do prvih slobodnih izbora u Srbiji i Crnoj Gori došlo tek pošto su izborna nadmetanja bila održana u svim ostalim republikama SFRJ i što su

se izbori u Srbiji i Crnoj Gori međusobno vremenski podudarili (decembar 1990) nije slučajno, nego je to posledica, sa jedne strane, suštinskih rezervi političkih rukovodstava dveju republika prema pluralističkom poretku i, sa druge strane, odsustva u obe republike snažnih pritisaka „od dole“ za demokratskim preokretom. Iz tih razloga, zajednička analiza izbora u Srbiji i Crnoj Gori, u komparativnoj perspektivi sa izborima u ostalim republikama SFRJ, pruža više mogućnosti za objašnjenje ishoda izbornih nadmetanja, nego odvojeno razmatranje izbora u dve republike. U sledećim poglavljima opredelili smo se za drukčiji pristup; umesto uporedne analize bavićemo se posebno sukcesivnim izbornim nadmetanjima za federalni parlament SRJ i za parlamente Srbije i Crne Gore. Na odvojena razmatranja izbora za tri parlamenta odlučili smo se zbog sve većih osobenosti političkog života na federalnom nivou i u dve federalne jedinice. Te osobenosti dovele su i do sve većih nepodudarnosti u vremenu održavanja izbora u SRJ i u dve federalne jedinice.

U drugom poglavlju knjige biće analizirani izbori za Saveznu skupštinu SRJ (maj 1992, decembar 1992, 1996). Mnoge ocene i objašnjenja koja iznesemo u analizi saveznih izbora (u pogledu „izborne atmosfere“ u dve republike, obeležja pristalica pojedinih partija, osobenosti odnosa između partija i dr.) važiće i za republičke izbore, ako je do njih dolazilo istovremeno sa saveznim, pa ih nećemo ponavljati u poglavljima o republičkim izborima.

Tema trećeg poglavlja biće parlamentarni i predsednički izbori u Srbiji (1992, 1993, 1997).

Četvrto poglavlje posvećeno je parlamentarnim i predsedničkim izborima u Crnoj Gori (1992, 1996, 1997. i 1998).

U petom poglavlju ćemo na osnovu prethodnih razmatranja izneti opštija zapažanja i ocene o evoluciji partija i partijskih sistema dveju republika u posmatranom razdoblju, efektima izbornih sistema i „kvalitetu“ održanih izbora.

Prvi slobodni izbori u Srbiji i Crnoj Gori 1990.

Mogućnošću da prvi put slobodno biraju svoje predstavnike 1990, građani Srbije i Crne Gore zadobili su pravo kojeg su bili lišeni od 1945. To napominjemo jer se izbori za Ustavotvornu skupštinu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), održani 11. novembra 1945, ne mogu smatrati demokratskim zbog sistematskih političkih pritisaka u korist vladajuće Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), a na štetu opozicije. Opoziciji je na tim izborima bilo onemogućeno da izađe sa svojom izbornom listom, a biračima je bila ponuđena samo jedna, „Savezna kandidatska lista Narodnog fronta Jugoslavije“. Birači su, doduše, mogli da glasaju za kutiju bez liste („ćorava kutija“), ali to je bilo rizično, jer je tehnika glasanja (glasalo se gumenim kuglicama) učinila izbore javnim. Birač je – prema članu 55. Zakona o izboru narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu (Saveznu skupštinu i Skupštinu naroda) usvojenom 1945. – bio dužan da zatvorenu ruku zavuče u obe kutije i da „kuglicu spusti u onu koja pripada kandidatskoj listi, odnosno kandidatu kome hoće da da svoj glas“. S obzirom na to da u većini slučajeva dno kutije nije bilo obloženo da amortizuje zvuk kuglice, članovi Biračkog odbora lako su mogli da identifikuju izbornu opredeljenju glasača. Osim toga, jedan deo građana Jugoslavije (194.153 ili 2,3 odsto punoletne populacije) bio je 1945. brisan iz biračkih spiskova zbog „saradnje sa okupatorom“. Sledeći Nohlanovu tipologiju, te izbore bismo mogli nazvati semikompetitivnim (Nohlan, 1992:16).

Ako idemo dublje u prošlost, krupne primedbe mogu se uputiti i izborima sprovedenim u Kraljevini Jugoslaviji. Izbori održani od 1931. do 1938. nisu bili slobodni i poštjeni jer je na njima, prema izbornom zakonu iz 1931, glasanje bilo javno, što znači da je građanin zbog svog izbornog opredeljenja bio izložen rizicima sankcija kao nosilac drugih socijalnih uloga (na radnom mestu, u susedstvu, crkvi). Najzad, izbori održani u razdoblju od 1921. do 1929. bili su tajni, premda su i oni imali krupan nedostatak u tome što su žene i nepismeni muškarci, prema izbornom zakonu od 3. septembra 1920, bili lišeni prava glasa. Sem toga, izbornim zakonom je bila propisana obaveza da na svakoj izbornoj listi bude bar jedno lice sa završenim fakultetom.

1. Vreme održavanja i izborna participacija

Izneli smo kratak istorijat izbora u Jugoslaviji da bismo naglasili da su izbori do kojih je došlo 1990. značili istinski politički novum za njene građane. Ti izbori su održani u svim republikama ali ne i na nivou SFRJ, jer se o tome nisu mogla da dogovore politička rukovodstva republika. Uz to, slobodni izbori 1990. nisu sprovedeni istovremeno u svim jugoslovenskim republikama. Za izbore se prvo odlučilo slovenačko partijsko rukovodstvo naglašavajući još u martu 1989. svoju spremnost da „siđe sa vlasti“ ako ne dobije podršku građana. Takva odluka Saveza komunista Slovenije bila je oštro kritikovana u drugim republikama, jer je kršila neprikošnovene dogme o diktaturi proletarijata i o avangardnoj ulozi komunističke partije. Spektakularni krah „realnog socijalizma“ u zemljama Jugoistočne Evrope krajem 1989. ohrabrio je „jeretike“ i u vladajućim partijama ostalih republika SFRJ, pa su za slovenačkim primerom ubrzo pošli hrvatski komunisti, tako da su u te dve republike najpre održani slobodni izbori u proleće 1990. Pola godine kasnije došlo je do izbora u Makedoniji i Bosni i Hercegovini, a u decembru 1990. prvi slobodni izbori održani su u Srbiji i Crnoj Gori.

Učešće građana većine jugoslovenskih republika na prvim slobodnim izborima bilo je relativno visoko. Na izbore je izašlo u Hrvatskoj i Makedoniji po 85 odsto, a u Sloveniji 84 odsto građana. Približno isti procenat građana uzeo je učešće na prvim slobodnim izborima u Mađarskoj, DR Nemačkoj i Rumuniji. Od pomenutih zemalja odstupaju Čehoslovačka i Bugarska, sa jedne strane, u kojima je na izborima 1990. sudelovalo 96 odsto, odnosno 90 odsto građana i, sa druge strane, Poljska u kojoj je samo 65 odsto građana glasalo na izborima za Sejm i 62,7 odsto za Senat. Istini za volju, izbori u Poljskoj (održani u junu 1989) nisu bili u potpunosti slobodni, jer je veliki deo poslaničkih mesta (65%) bio unapred podeljen političkim dogovorom za okruglim stolom između vladajuće Poljske ujedinjene radničke partije i „Solidarnosti“. Ali, ni na slobodnim izborima održanim u Poljskoj, u oktobru 1991, nije zabeleženo veće učešće. Naprotiv, na te izbore je izašlo samo 43,4 odsto građana. Ocena o relativno visokoj participaciji na prvim slobodnim izborima ne važi za tri jugoslovenske republike: BiH, Crnu Goru i Srbiju u kojima je sudelovanje građana na izborima bilo ispod 80 odsto (BiH 77%, Crna Gora 76%, Srbija 71,5%).

Radi komparacije, pomenimo da je učešće građana na prvim slobodnim izborima u većini jugoslovenskih republika, i u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope, bilo više u proseku od 10 do 15 odsto nego učešće građana na

izborima u zemljama stabilne predstavničke demokratije u Zapadnoj Evropi. Još je indikativnija dijahronična komparacija; sudelovanje građana postkomunističkih zemalja na prvim slobodnim izborima 1990. niže je za približno petnaest procentnih poena nego učešće na izborima održanim u razdoblju „diktature proletarijata“. U tom razdoblju politički pritisak na građane bio je tako intenzivan da je postotak izlaska na birališta prelazio 95 odsto i približavao se maksimalnim vrednostima (Albanija, DR Nemačka, Čehoslovačka, Rumunija). U odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, procenat sudelovanja građana na „glasanjima bez izbora“ u SFRJ (od 1974. do 1986) bio je nešto skromniji i kretao se od 86 do 93 odsto. Ta razlika se može objasniti manjom rigidnošću režima „samoupravnog socijalizma“ u SFRJ u odnosu na ostale socijalističke režime u Jugoistočnoj Evropi.

Ali, vratimo se rezultatima prvih slobodnih izbora u Srbiji i Crnoj Gori. Kao što smo naveli, u obe republike izborna apstinencija bila je nešto izraženija nego u ostalim republikama SFRJ. U Srbiji je to velikim delom rezultat odluke „Albanske alternative“ (koja okuplja partije Albanske nacionalne manjine na Kosovu i Metohiji) da bojkotuje izbore. Međutim, i ako uzmemo u obzir Srbiju bez te pokrajine, pokazuje se da je i na tom području manje građana izašlo na birališta nego u većini republika SFRJ. Postoji više objašnjenja nešto manje izborne participacije građana Srbije i Crne Gore u odnosu na građane ostalih jugoslovenskih republika. Prvo objašnjenje, koje se spontano nameće, jeste da je to rezultat rezervi prema novom pluralističkom poretku koji prvi slobodni izbori snažno simbolizuju. U prilog takvoj interpretaciji posredno govore podaci empirijskih istraživanja sprovedenih u SFRJ u pretpluralističkom razdoblju iz kojih se može zaključiti da su građani Srbije i Crne Gore znatno šire i intenzivnije prihvatili institucije i vrednosti vladajućeg socijalističkog režima nego građani Slovenije i Hrvatske (Goati, 1989:91-99; Toš, 1988. i ost.:12). Privrženost populacije socijalizmu nije u Srbiji uzdrmana ni neposredno nakon „biblijskih promena“ 1989. na šta upućuje nalaz empirijskog istraživanja koje je u oktobru 1990. realizovao Institut za političke studije iz Beograda. U tom istraživanju sprovedenom na teritoriji Srbije (reprezentativan uzorak), 40 odsto ispitanika prihvatilo je tvrdnju koja glasi: „Rado bih podržao nekog ko nudi pravi socijalizam“. Nije zato preterana ocena da je 1990. u Srbiji, a verovatno i u Crnoj Gori, došlo do „preuranjene“ pluralističke promene, jer je ancien régime još uvek uživao snažnu podršku u populaciji. U tom pogledu Srbija i Crna Gora su bitno različite kako od dve bivše republike SFRJ, Slovenije i Hrvatske, tako i od nekih postkomunističkih zemalja ovog regiona, naročito Čehoslovačke, Poljske i Mađarske u kojima su integrativne ideje „realnog socijalizma“ izgubile privlačnu snagu pre 1989/1990.

Imajući to u vidu, apstinenciju značajnog dela građana Srbije i Crne Gore na prvim slobodnim izborima treba shvatiti kao znak neslaganja sa novim pluralističkim poretkom čije uspostavljanje obznanjuju ti izbori.

Drugo objašnjenje relativno niske izborne participacije u Srbiji i Crnoj Gori valja tražiti u tome što su se vladajuće partije obeju republika opredelile za održavanje slobodnih izbora posle dugog oklevanja, ne obezbeđujući pri tom opozicionim partijama (naročito u Srbiji) ni izdaleka ravnopravne izborne uslove. Opozicija je, doduše, pokušala da prinudi vladajuće stranke u Srbiji i u Crnoj Gori na popuštanje pretnjom da će bojkotovati izbore, što je održavanje izbora učinilo do kraja neizvesnim i što je, verovatno, podstaklo deo građana da ne izađu na birališta. Treće objašnjenje manje izborne participacije tiče se samo Srbije. Reč je o naglašenom nepoverenju građana ove republike prema korenitim političkim promenama uopšte. Na pretpostavku da su građani Srbije skeptični prema temeljnim političkim promenama *en général* upućuju podaci da su oni uzeli manje učešća od građana svih drugih republika FNRJ na izborima 1945 (Tomić, 1983:87) koji su, takođe, oličavali nastup novog poretka, ali sasvim drugačije ideološko-političke usmerenosti. Budući da političke promene koje snažno simbolizuju izbori 1990. i 1945. imaju potpuno različit ideološko-politički predznak, demokratski i nedemokratski, raširena izborna apstinencija građana Srbije u oba slučaja ne može se jednoznačno interpretirati kao skepsa prema demokratiji. *Tu je pre reč o nepoverenju prema velikim političkim promenama uopšte, bez obzira na njihov smer.*

Apstinenti, koji su na izborima 1990. činili u Srbiji 28,5 a u Crnoj Gori 24,3 odsto biračkog tela, jesu nehomogena skupina. Među apstinentima treba, najpre, razlikovati deo građana koji su bili stvarno sprečeni da glasaju (bolest, neodložni poslovi) ili su bili ispušteni ili pogrešno vođeni u biračkim spiskovima. Jean Blondel procenjuje, na primer, da taj deo apstinenata u Velikoj Britaniji čini otprilike 7-8 odsto biračkog tela (Blondel, 1970:53). Pošto je 1990. u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u drugim jugoslovenskim republikama, reč o prvim slobodnim izborima, verujemo da su greške u biračkim spiskovima bile znatno veće. Doduše, građanima je bilo omogućeno da glasaju i ako nisu uvedeni u birački spisak, pod uslovom da poseduju uredne lične isprave (lična karta, prijava prebivališta), ali to je samo delimično rešilo problem, jer mnogi građani nisu ažurno evidentirali kod nadležnih organa promene svog prebivališta. Ako sve to uzmemo u obzir, mislimo da nećemo pogrešiti ako pretpostavimo da se procenat „prinudnih apstinenata“ na prvim slobodnim izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori (kao i ostalim jugoslovenskim republikama) kretao oko 10 odsto.

Drugi deo apstinenata čine građani koji su mogli da glasaju ali to, ipak, nisu učinili. Među njima Jean Blondel razlikuje dve skupine: „negativne apstinentne“ i „pozitivne apstinentne“ (Blondel, 1970:53). U prvu skupinu spadaju oni koji su nezainteresovani za politička zbivanja, istinski pasivni. Sudeći prema empirijskim istraživanjima političkog angažovanja sprovedenim u SFRJ u osamdesetim godinama, politički pasivne su karakterisala sledeća obeležja: niži položaj na lestvicama bogatstva, obrazovanja, moći i ugleda, slaba informisanost, pripadnost ženskom polu i obavljanje manuelnih zanimanja (Goati, 1989:76-78). Za razliku od „negativnih apstinenata“, „pozitivni apstinenti“ prema Blondelu su oni kojima se ne dopadaju kandidati ili partije koje učestvuju na izborima, pa zato ne izlaze na biračka mesta. Verovatno je da su deo „odsutnih“ sa biračkih mesta, na izborima u jugoslovenskim republikama 1990, činili „negativni“ i „pozitivni“ apstinenti, ali ne raspoložemo pouzdanim saznanjima za procenu njihovog broja.

Budući da je reč o prvim slobodnim izborima, smatramo da bi se u Srbiji i Crnoj Gori mogla sačiniti bogatija tipologija apstinenata od one koju je ponudio Jean Blondel. Pored objektivno sprečenih da glasaju, zatim „negativnih“ i „pozitivnih“ apstinenata, tu bismo ubrojali još dve skupine: „politički razočarane“ i „zbunjene“. Najveći deo razočaranih činili su istinski sledbenici SKJ koji su zvanične stavove svoje partije o avangardnosti komunista, istorijskoj ulozi radničke klase, diktaturi proletarijata i superiornosti komunizma nad kapitalizmom shvatali ne samo kao „političke formule“ koje olakšavaju vladanje nego i kao principe višeg reda od predstavničke demokratije i političke konkurencije. Napuštanjem „čvrstog jezgra“ svoje doktrine i usvajanjem novih programskih opredeljenja do kojeg je došlo pred izbore 1990, Savez komunista Jugoslavije (odnosno njegove republičke organizacije) izneverio je istinske sledbenike, pa se njihova izborna apstinencija može interpretirati i kao protest zbog takvog postupka partije. U „zbunjene“ spadaju građani koji nisu mogli da se snađu u burnim političkim previranjima do kojih je došlo 1989. i 1990. U tim dramatično promenjenim okolnostima u kojima su u roku od samo nekoliko meseci nastale, kao pečurke posle kiše, desetine novih partija sa skoro identičnim programima i vrlo sličnim nazivima (o tome: Vukomanović, 1998) deo birača nije stigao da formira „kognitivnu mapu“ nove političke scene, pa je odustao od glasanja.

Pored dela građana Srbije i Crne Gore koji su „glasali“ neizlaskom na biralište, izvestan procenat birača (u Srbiji 3,4%; u Crnoj Gori 3,7%) glasao je kršeći važeća izborna pravila na više načina: ne zaokružujući ime nijednog kandidata ili izborne liste, zaokružujući više od jednog kandidata ili dopisujući nova imena. Verujemo da takvo glasanje (kao i izbornu apstinenciju) treba shvatiti i analizirati kao politički

gest, iako se to, nažalost, najčešće ne čini ni u zemljama sa dugom tradicijom istraživanja izbornog ponašanja (Deloye et Ihl, 1991:141). Možda je razlog to što je, po pravilu, procenat nevažećih listića na izborima mali, pa istraživači smatraju da su takvi listići isključivo posledica nenamernih pogrešaka birača. Dakako, ne mogu se isključiti pogreške birača, naročito kad je reč o pojedincima nižeg obrazovnog nivoa, ali to je, po našoj oceni, samo deo objašnjenja. U suštini, nevažeći listići su, bar jednim delom, politički protest birača čije uzroke može da utvrdi samo konkretna istorijska analiza. Kad je reč o slobodnim izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori, može se pretpostaviti da je nevažećim glasovima izrazio svoj protest pre svega deo birača koji je osećao „nostalgiju“ za starim vremenima „glasanja bez izbora“, kao i deo građana koji nisu hteli da izostanu sa prvih slobodnih izbora, ali su nevažećim glasom izrazili svoje neslaganje zbog nezadovoljavajućeg „izbornog menija“. To su samo dva od više mogućih hipotetičkih objašnjenja ove politički značajne pojave koja je do sada neopravdano bila na marginama interesovanja istraživača.

2. Dobitnici i gubitnici

Na prvim slobodnim izborima 1990. u Srbiji i u Crnoj Gori trijumfovale su bivše komunističke partije: Socijalistička partija Srbije (SPS) i Savez komunista Crne Gore (SK CG). Prva od njih osvojila je blizu polovine glasova i skoro četiri petine mandata, a druga natpolovičnu većinu glasova i dve trećine mandata (videti tabele I i II u Dokumentacionom dodatku). Te partije su pre izbora transformisale svoja programska opredeljenja, unutrašnju organizaciju i način delovanja, ali i posle krupnih promena one nisu odricale kontinuitet sa komunističkim partijama iz kojih su nastale, kao što su to činile neke partije u zemljama Jugoistočne Evrope koje su pokušavale da prikriju vezu sa starim režimom. Da bi se razrešila dilema da li neku partiju koja je početkom devedesetih godina bila u središtu političkih kontroverzi u ovom regionu treba smatrati bivšom komunističkom ili ne, potrebno je ustanoviti jasne kriterijume. Takve kriterijume ponudio je John Ishiyama koji ocenjuje da u bivše komunističke partije treba ubrojiti „...sve one partije koje imaju korene u starom režimu. Pod korenima mislimo da se samo one partije koje su nasledile glavni deo ranije komunističke imovine, članstva i rukovodstva smatraju ovde kao bivše komunističke...“ (Ishiyama, 1995:148). Kad se donosi sud o tome da li se određena partija može smatrati „naslednicom“ neke prethodne partije, treba naročito uzeti u obzir partijsko rukovodstvo; ako je rukovodstvo identično ili

veoma slično u novoj partiji, ona se osnovano može smatrati „naslednicom“ prethodne partije. Takvo gledište zastupa i Michael Waller koji je napravio korisnu razliku između organizacionog i ideološkog kontinuiteta političkih partija. Pri utvrđivanju organizacionog kontinuiteta, on je pridao posebnu važnost rukovodstvu, naglašavajući da se, u slučaju da u datoj partiji rukovodstvo zadrži položaje, nikada sa sigurnošću ne može tvrditi da je ta partija doživela organizacione promene (Waller, 1996:26). *Polazeći od shvatanja dvojice citiranih autora, sa sigurnošću se može zaključiti da između SKS i SK CG koje su odnele pobede na prvim slobodnim izborima u Srbiji i Crnoj Gori, sa jedne strane, i vladajućih komunističkih partija dveju republika u starom sistemu (SKS i SK CG), sa druge strane, postoji organizacioni kontinuitet.*

Ista ocena važi za ideološki kontinuitet SPS i SK CG sa vladajućim komunističkim partijama dveju republika. Utvrđivanje tog kontinuiteta olakšano je i time što je raskid SPS i SK CG sa njihovom „ideološkom prošlašću“ bio manje odlučan nego što je to slučaj sa većinom drugih bivših komunističkih partija Jugoistočne Evrope. SPS i SK CG nisu, na primer, u svojim novim programskim dokumentima usvojenim 1990. insistirale – za razliku od većine bivših komunističkih partija u ovom regionu – na slabostima i manama „starog režima“, nego su ga prikazivale kao važnu fazu ekonomsko-političkog razvoja. Takođe, SPS i SK CG se nisu u svojim novim programima zalagale za brzu i temeljnu privatizaciju kao što su to, na primer, činili SK Slovenije – partija društvenih promena, SK Hrvatske – partija društvenih promena i većina drugih bivših komunističkih partija u zemljama Jugoistočne Evrope. Umesto toga, SPS i SK CG su i dalje naglašavale svoju privrženost socijalizmu i insistirale na socijalnoj pravdi i sigurnosti za najšire slojeve zaposlenih. Stav da tržišne neizvesnosti neće ugroziti egzistenciju građana nije bio samo, pa možda ni pre svega, taktički potez SPS i SK CG sračunat da obezbedi što širu podršku na prvim slobodnim izborima, nego i rezultat još uvek snažnog uverenja rukovodstava obeju partija, posebno SPS, da je socijalizam i dalje poželjna istorijska alternativa, dok je „pluralistički preokret“ 1989/1990. samo kratka i prolazna epizoda. Tome u prilog govori stav zapisan u *Programskim osnovama* SPS (1990) da je „...društvena svojina temelj socijalističkog ekonomskog poretka...“. Rukovodstva SPS i SK CG nisu imala razloga da prikrivaju organizacionu i ideološku vezu i sličnost sa vladajućim komunističkim partijama „samoupravnog socijalizma“ jer su te partije, kao što ćemo kasnije pokazati, uživale široku podršku u obe republike što ne važi, ili ne važi u podjednako meri, za vladajuće komunističke partije drugih republika SFRJ i drugih zemalja Jugoistočne Evrope. Možda

baš zato jedno od objašnjenja trijumfa SPS i SK CG na izborima 1990. treba upravo tražiti u tome što su ih birači Srbije i Crne Gore percipirali kao „naslednice“ vladajućih komunističkih partija. *Širina podrške koju su SPS i SK CG imale u „samoupravnom socijalizmu“ objašnjava, u velikoj meri, ne samo izborni uspeh dveju partija na izborima 1990, nego i njihovo održavanje u kasnijem razdoblju „...kao važnih subjekata u demokratskom poretku“* (Cotta, 1994, 115).

U gubitnike na prvim slobodnim izborima u Srbiji i Crnoj Gori valja svakako ubrojiti ekstremno nacionalne stranke, o čemu govore podaci da je u Srbiji Srpski pokret obnove (SPO) osvojio 15,8 odsto glasova, a u drugoj republici Narodna stranka Crne Gore (NS CG) 12,8 odsto glasova. Nasuprot tome, u ostale četiri republike SFRJ opozicione nacionalistički opredeljene partije postigle su izborne pobeđe i (same ili u koaliciji) formirale vlade. Objašnjenje neuspeha nacionalistički opredeljenih partija na izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori treba tražiti, pre svega, u tome što su, kao što ćemo kasnije pokazati, njihov prostor prethodno „okupirale“ bivše komunističke partije. U takvim okolnostima, nove opozicione partije (SPO, NS CG) morale su da se „pomeraju“ na ekstremno nacionalističke pozicije što je, neizbežno, suzilo njihovu izbornu osnovu.

Na prve slobodne izbore 1990. u Srbiji i Crnoj Gori izašle su i partije liberalno-demokratskog usmerenja, ali su doživele neuspeh. U Crnoj Gori, Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru (SRSJ CG), koji su činile partije liberalne i socijaldemokratske orijentacije, dobio je 13,6 odsto glasova i isti procenat mandata, dok je u Srbiji Demokratska stranka (DS) osvojila samo 7,4 odsto glasova i 2,8 odsto mandata. Objašnjenje neuspeha ovih stranaka, u vreme renesanse liberalizma u Jugoistočnoj Evropi, treba verovatno tražiti u slabostima srednje klase u obe republike koja je prirodni nosilac liberalno-demokratskih ideja. Te ideje nisu u Srbiji i Crnoj Gori pustile jače korene u razdoblju između dva svetska rata, a još manje kasnije, u razdoblju diktature proletarijata i „samoupravnog socijalizma“. Uočljivo je, takođe, da su na prvim slobodnim izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori doživele poraz i stranke socijaldemokratske orijentacije. Te stranke su u Crnoj Gori (Socijalistička partija Crne Gore, Partija socijalista Crne Gore, Socijaldemokratska partija) učestvovala na prvim slobodnim izborima u okviru koalicije SRSJ CG o čijem je neuspehu već bilo reči, a u Srbiji je Socijaldemokratska partija Jugoslavije doživela pravu katastrofu jer je osvojila samo 0,03 odsto glasova! U Čehoslovačkoj, Poljskoj i Mađarskoj „istorijske“ socijaldemokratske partije osvojile su ispod pet odsto glasova. Pridev „istorijske“ služi za razlikovanje od bivših komunističkih partija koje su se u nekim zemljama Jugoistočne Evrope preimenovala 1990. u socijaldemokratske.

Verujemo da su potpuno različiti razlozi neuspeha socijaldemokratije u Srbiji i Crnoj Gori, sa jedne strane, i u navedenim zemljama Jugoistočne Evrope, sa druge strane. U Srbiji i Crnoj Gori socijaldemokratija nije bila dovoljno „leva“, pa su zato glasači masovno podržali bivše komunističke partije, SPS i SK CG, dok je, naprotiv, u Čehoslovačkoj, Poljskoj i Mađarskoj bila previše „leva“. U tri pomenute zemlje privlačnost socijalističke opcije bila je izuzetno mala zbog izrazito negativnih iskustava sa „realnim socijalizmom“. Jedan autor je duhovito primetio da su „...reči kao 'socijalizam' i 'socijalno'... nažalost danas kontaminirane. Čak i naučni termin kao 'socijalna psihologija' je sumnjiv u Istočnoj Evropi“ (Verrmeersch, 1991:6). Bilo bi, međutim, ipak preterano tvrditi da je neuspeh partija koje su na prvim slobodnim izborima otvoreno nastupale sa socijaldemokratskim oznakama označio potpunu eliminaciju ideja socijaldemokratija u Jugoistočnoj Evropi. Deo tih ideja preuzele su bivše komunističke partije koje su 1989. i 1990. napustile „čvrsto jezgro“ svog političkog programa (diktaturu proletarijata, demokratski centralizam, državno dirigovanu ekonomiju) i usvojile predstavničku demokratiju, tržište i „socijalnu državu“. Pored toga, neke zahteve koji se tradicionalno vezuju za socijaldemokratiju (socijalna pravda, radno zakonodavstvo) podržale su, bar deklarativno, opozicione partije koje su 1990. osvojile vlast. *Zato se ne bi moglo govoriti o definitivnom slomu socijaldemokratije, nego pre o njenoj pritajenosti, jer je 1990. na ovim prostorima ... socijaldemokratija (bila) ... ideologija koja ne sme da izgovori svoje ime...“* (Glenny, 1990:200).

Veliki uticaj na ishod izbora u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u ostalim jugoslovenskim republikama, imao je izborni sistem. Kao što se i moglo očekivati, u republikama u kojima je primenjen proporcionalni sistem sastav parlamenta približio se u većoj meri sastavu biračkog tela nego u republikama u kojima je na snazi bio većinski sistem. Visok stepen podudarnosti ostvaren je, na primer, na izborima za Društveno-političko veće skupštine Slovenije, gde je razlika između postotka mandata i postotka glasova za pojedine partije iznosila samo 0,5–0,8 (Krivic, 1990:24). U nešto manjoj meri podudarnost je ostvarena i na izborima za parlament Crne Gore na kojima je primenjena proporcionalna formula. Nasuprot tome, do bitnog raskoraka između opredeljenja birača i strukture parlamenta došlo je na izborima u Srbiji i Hrvatskoj u kojima je primenjen većinski sistem. O tome govore podaci da je SPS dobila (u prvom krugu) 46,1 odsto glasova i 77,6 odsto mandata u parlamentu, a HDZ 41,5 odsto glasova i 67,5 odsto mandata u Društveno-političkom veću Sabora. U oba slučaja nije reč o maloj i neizbežnoj razlici, već o dalekosežnoj deformaciji volje birača jer su stranke koje su zadobile podršku samo relativne

većine birača osvojile tročetvrtinsku, odnosno dvotrećinsku većinu u parlamentu. Analiza odnosa između opredeljenja birača i distribucije mesta u parlamentu pomoću „indeksa proporcionalnosti“ (Loosepore and Hanby, 1971) pokazuje da je taj indeks u Srbiji i Hrvatskoj bio izuzetno nizak (73,6 odnosno 79). Napominjemo da u idealnom slučaju „indeks proporcionalnosti“ iznosi 100, što govori o potpunom skladu između strukture biračkog tela i parlamenta, a niže vrednosti ukazuju na nesklad i razlike.

Na izborne rezultate veliki uticaj su imali i različiti tipovi predstavništva. U Sloveniji i Hrvatskoj prvi slobodni izbori 1990. održani su za sva tri veća republičke skupštine predviđena Ustavom SFRJ od 1974: Društveno-političko veće, Veće opština i Veće udruženog rada. U Makedoniji i Bosni i Hercegovini struktura republičke skupštine je, usvajanjem amandmana na republičke ustave (1990) postala dvodomna, pa su građani birali poslanike za Veće građana i Veće opština. Najzad, u Srbiji i Crnoj Gori izbori su obavljani za jednodomne skupštine kakve su predviđene Ustavom Srbije usvojenim 28. septembra 1990, odnosno ustavnim amandmanima LXIV do LXXXII proglašanim u julu 1990. u Crnoj Gori.

3. Različit uspeh bivših komunističkih partija

Pored SPS i SK CG, od bivših komunističkih partija u Jugoistočnoj Evropi izbornu pobedu na prvim slobodnim izborima 1990. postigla je još samo Socijalistička partija Bugarske koja je dobila 47 odsto glasova u prvom krugu i osvojila 55 odsto mesta u parlamentu (221 od 400). Ovakav ishod izbora u Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj potpuno se razlikuje od rezultata bivših komunističkih partija u DR Nemačkoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, u kojima se glasanje na prvim slobodnim izborima pretvorilo u „referendum protiv komunizma“. O tome govore podaci da su u DR Nemačkoj, Mađarskoj i Čehoslovačkoj novoformirane opozicione partije, uzete zajedno, osvojile ogromnu većinu glasova (83,6%; 86%; 87%), a da su u Poljskoj, na izborima 1989, kandidati Solidarnosti osvojili 99 od 100 mesta u Senatu. Bivše komunističke partije doživele su izborni poraz i u četiri republike „druge Jugoslavije“: Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i BiH.

Prema različitom uspehu bivših komunističkih partija na prvim slobodnim izborima, jugoslovenske republike mogu se razvrstati u tri grupe. U prvoj grupi su Srbija i Crna Gora u kojima su te partije izvojevale ubedljive pobjede. U drugoj grupi su Slovenija, Hrvatska i Makedonija, u kojima su bivše komunističke partije zado-

bile podršku od 1/4 do 1/6 birača, što je približno rezultatima bivših komunista u DR Nemačkoj (16,4%), Čehoslovačkoj (13,5%), Poljskoj (12%), i Mađarskoj (8,5%). Istini zas volju, reformisani komunisti su u pomenutim jugoslovenskim republikama zadobili nešto bolji položaj u parlamentima nego bivši komunisti u parlamentima navedenih postkomunističkih zemalja u kojima se može govoriti o njihovoj potpunoj političkoj marginalizaciji. Trećoj grupi pripada Bosna i Hercegovina, u kojoj su na izborima trijumfovale nacionalistički orijentisane stranke: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), dok je samo šest odsto birača dalo svoj glas reformisanim komunistima. U toj republici došlo je do pravog izbornog kraha komunista kome po razmerama nema premca u Jugoistočnoj Evropi.

Postavlja se pitanje: zbog čega su bivše komunističke partije – koje su u razdoblju „samoupravnog socijalizma“ predstavljale deo jedinstvenog SKJ – ostvarile tako neujednačene rezultate na prvim slobodnim izborima u šest jugoslovenskih republika? U traženju odgovora treba svakako uzeti u obzir osobenosti republičkih društava, posebno nivo ekonomskog razvoja. U ekonomski najrazvijenijim republikama SFRJ (Slovenija i Hrvatska), prevagu su odnele nove opozicione partije (Demos i HDZ), dok su komunisti ubedljivo pobedili u ekonomski manje razvijenim republikama (Srbija i Crna Gora). Uvid u rezultate prvih slobodnih izbora u zemljama „realnog socijalizma“ u Jugoistočnoj Evropi pokazuje, takođe, da su komunisti pobedili jedino u najmanje ekonomski razvijenoj Bugarskoj, dok su u ekonomski razvijenijim zemljama (Mađarska, DR Nemačka, Poljska, Čehoslovačka) doživeli poraz. Ovde se suočavamo sa pitanjem da li se negativna korelacija između nivoa ekonomske razvijenosti i uspeha komunista uočava i unutar jedne zemlje (republike). Da bismo odgovorili na to pitanje, uporedili smo postotak glasača za kandidate SPS u deset ekonomski najrazvijenijih opština Srbije sa postotkom glasača u deset najnerazvijenijih opština. Kako bi bio isključen upliv nacionalnog faktora, analizom su obuhvaćene samo opštine sa dominantnim srpskim stanovništvom. U ekonomski razvijene opštine svrstane su: Vračar, Stari grad, Savski venac, Lazarevac, Majdanpek, Bor, Trstenik, Titovo Užice, Obrenovac i Valjevo, a u nerazvijene opštine: Trgovište, Surdulica, Babušnica, Vlasotince, Bojnik, Žitorađa, Kučevo, Malo Crniće, Varvarin i Doljevac. *Rezultati upoređivanja potvrdili su očekivanje; u grupi ekonomski najrazvijenijih opština SPS je dobila 44 odsto glasova, a u grupi od deset najnerazvijenijih opština, 58 odsto glasova.*

Objašnjenje različitih izbornih rezultata bivših komunističkih partija u SFRJ ne može se, međutim, redukovati na ekonomsku matricu; ekonomska (ne)razvijenost

bila je 1990. samo jedan, ne jedini, činilac izborne uspešnosti tih partija. Da veza između ekonomske nerazvijenosti i izbornog uspeha bivših komunističkih partija nije linearna govore dve ekonomski nerazvijene republike SFRJ, Bosna i Hercegovina i Makedonija, u kojima su komunisti doživeli izborni poraz. Zbog toga celovito objašnjenje izbornih rezultata bivših komunističkih partija zahteva da se uzmu u obzir i drugi činioci, posebno stepen podrške „starom režimu“ u populaciji republike, razdoblje u kojem su bivše komunističke partije usvojile „nacionalni program“ i sa tim povezan kredibilitet koji su te partije uživale u populaciji pojedinih republika SFRJ. Kao i izborni uspeh bivših komunističkih partija, stepen podrške tim partijama u pretpluralističkom razdoblju, pa i stepen podrške vladajućem socijalističkom režimu, bio je čvrsto povezan sa ekonomskom (ne)razvijenošću. Načelno uzev, podrška je bila veća u ekonomski manje razvijenim republikama i vice versa. U Srbiji i Crnoj Gori populacija je i pre pluralističkog preokreta 1990. pokazivala izrazito afirmativniji stav prema vladajućoj komunističkoj partiji i „socijalističkom samoupravnom društvu“, nego što je to bio slučaj u ekonomski razvijenijim republikama Sloveniji i Hrvatskoj. U jednom ranijem radu (Goati, 1989:91-98) uzeli smo u obzir sledeće indikatore stava građana pojedinih jugoslovenskih republika prema SKJ: „gustinu“ članstva SKJ u populaciji date republike, priliv i odliv članstva iz SKJ u pojedinim republikama, ocenu ugleda SKJ, spremnost pojedinaca iz republika da stupe u SKJ i razmišljanje članova SKJ u republici o napuštanju organizacije. *Koristeći pomenute indikatore, utvrdili smo da je u ekonomski razvijenijim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj, bio manje raširen afirmativan stav prema SKJ nego u ekonomski nerazvijenijim republikama SFRJ, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji.*

U stvari, ekonomska nerazvijenost je glavni činilac koji je snažno uticao na oba fenomena čije smo međudejstvo uočili: širinu oslonca komunističkih partija u „samoupravnom socijalizmu“ i izborni uspeh njihovih „naslednica“ 1990. Ali, kao što ekonomska nerazvijenost ne objašnjava u potpunosti izborni uspeh, ona ne daje ni celovito objašnjenje različite širine podrške pojedinim republičkim organizacijama SK u pretpluralističkom razdoblju. Ta podrška je zavisila, takođe, od kulturno-političkih osobnosti republika, sposobnosti partijskih rukovodstava SK u pojedinim republikama da u dužem razdoblju ostvaruju interese i očekivanja građana, okolnost da su se neke republike SFRJ graničile sa zemljama tržišne ekonomije, a neke sa zemljama „realnog socijalizma“ što je populaciji tih republika obezbedilo različit referentni okvir za ocenu dostignuća u vlastitoj republici i dr. Naveli smo da je na izborni uspeh bivših komunističkih partija, pored širine podrške

koju su uživale u „samoupravnom socijalizmu“, uticalo razdoblje u kojem su te partije usvojile svoj „nacionalni program“. Pod tim programom podrazumevamo celinu akcija i mera koje partije predlažu i preduzimaju radi poboljšanja položaja većinske nacije u republici i radi ostvarenja odgovarajućeg „državnog aranžmana“ za tu republiku. Težnja za poboljšanjem položaja podrazumeva da je u republikama SFRJ u predizbornom razdoblju postojalo uverenje da je većinska nacija republike bitno prikraćena u „drugoj Jugoslaviji“. To, doduše, nije bila osobenost SFRJ jer je isto uverenje postalo 1989/1990. deo Zeitgeista u ostalim nacionalno heterogenim zemljama Jugoistočne Evrope. U svim republikama SFRJ postojalo je, takođe, snažno uverenje da je njihov politički status u federaciji neodgovarajući i da ga treba menjati bilo u pravcu konfederacije (Slovenija, Hrvatska), još čvršće federacije (Srbija, Crna Gora) ili pak nekog hibridnog aranžmana (Makedonija, Bosna i Hercegovina). *Načelno govoreći, ranije usvajanje nacionalnog programa od strane bivših komunističkih partija poboljšalo je njihov izborni rezultat i vice versa.* U tom pogledu, najbolji *timing* imale su SPS i SK CG koje su počele da se angažuju na realizaciji usvojenog „nacionalnog programa“ od 1987, odnosno od 1989.

Važnost „vremenskog prvenstva“ u pogledu „nacionalnog programa“ može se oceniti ako se izvrši uvid u izborne platforme političkih partija šest jugoslovenskih republika pred izbore 1990. Tu se pokazuje da je većina političkih partija izašla na prve slobodne izbore sa sličnim programima u pogledu uspostavljanja demokratskog poretka i tržišne privrede, kao i da je većina izbornih platformi, uključujući i platforme bivših komunističkih partija, pored planova za demokratski i tržišni preobražaj, sadržavala brižljivo razrađen „nacionalni program“ u već pomenutom značenju (Goati, 1991a). U nekim republikama čak su politički međusobno suprotstavljene stranke ponudile skoro podudarne „nacionalne programe“. U takvim okolnostima, na izbornu opredeljenje birača presudno je uticao jedan izvanprogramski momenat: kredibilitet stranke, tj. uverenje birača da će upravo određena stranka, ako osvoji vlast, zaista ostvariti programska obećanja, a da ih druga ili druge stranke neće ostvariti.

U pogledu kredibiliteta, bivše komunističke partije u jugoslovenskim republikama nisu bile u istom položaju, što je u velikoj meri odredilo njihov „izborni rejting“. *Te partije uživale su veliki kredibilitet u Srbiji i Crnoj Gori svakako i zato što su prihvatile i počele da realizuju „nacionalni program“ znatno pre prvih slobodnih izbora (od oktobra 1987. u Srbiji; od januara 1989. u Crnoj Gori).* Pravovremeno formulišući „nacionalni program“, SPS i SK CG su zauzele, kako bi rekli poznati istraživači izbornih opredeljenja, „... prihvatljiviji položaj nego opozicija na dimenziji

izborne kontroverze koja utiče na izbornu opredeljenje" (Campbell et al., 1960:49). Za razliku od Srbije i Crne Gore, u ostalim jugoslovenskim republikama (Slovenija, Makedonija, Hrvatska) bivše komunističke partije su neposredno pred prve slobodne izbore formulisale svoj „nacionalni program“, ali su ih u tome pretekle novotformirane opozicione partije. Pogrešan timing doprineo je snižavanju kredibiliteta bivših komunističkih partija; u svesti birača tih republika, kao autentični zastupnici nacionalnih interesa figurirale su nove opozicione partije. U pogledu „nacionalnog programa“ SK Bosne i Hercegovine, SDP je izuzetak jer ona, zbog višenacionalnog sastava republike, nije mogla da zaigra na „nacionalnu kartu“, što u velikoj meri objašnjava njen potpuni izborni fijasko.

Zaokret ka nacionalizmu do kojeg je najpre došlo u SPS i SK CG, pa potom u bivšim komunističkim partijama ostalih jugoslovenskih republika (izuzev SK BiH), olakšan je time što su komunizam i nacionalizam, i pored nekih razlika, veoma slične ideologije. Obe ideologije apsolutizuju važnost kolektivnih entiteta klase, odnosno nacije. Obe ideologije, takođe, pretenduju, kako dobro uočava Gale Stokes (1997:151), da jedine zastupaju ispravne principe organizacije društva i pokazuju spremnost da pribegavaju nasilju u službi ostvarenja klasne, odnosno nacionalne čistoće. Dodajmo tome da obe ideologije pokazuju izrazito malo interesovanja za nastojanja i težnje pojedinca, pripadnika klase ili nacije. Iz tih razloga „rastojanje“ između komunizma i nacionalizma „kraće“ je nego između komunizma i liberalizma koji insistira na neotuđivim pravima pojedinaca, slobodnom preduzetništvu i političkoj konkurenciji. To objašnjava lakoću zamene u programima bivših komunističkih partija jugoslovenskih republika pojmova „klasa“, „klasni interes“ i „klasni neprijatelj“ pojmovima „nacija“, „nacionalni interes“ i „nacionalni neprijatelj“.

Ostvarena programska „zamena“ radničke klase nacijom pokazala se izuzetno politički delotvornom, jer je olakšala „pre-življavanje“ bivšim komunističkim partijama koje su odbacile svoje izvorne integrativne ideje i vrednosti. Velika upotrebna vrednost nacionalizma u politici na prostoru SFRJ posledica je atomizacije jugoslovenskog društva u kojem su decenijama dominirale prinudne političke veze, dok su ekonomsko-socijalne veze na kojima izrastaju poverenje, saradnja i solidarnost između pojedinaca i socijalnih grupa bile sistematski zatirane. *U socijalno i vrednosno razmrvljenom društvu, jedino je nacionalizam mogao da partijama obezbedi skup zajedničkih vrednosti za političku mobilizaciju izolovanih pojedinaca.*

Pored ekonomske (ne)razvijenosti republike, širine političkog oslonca u prepluralističkom razdoblju i vremena usvajanja „nacionalnog programa“, na različit izborni rezultat bivših komunističkih partija u republikama „druge Jugoslavije“

snažno su uticali i stepen ravnopravnosti stranaka u pristupu medijima, dužina trajanja izborne kampanje, lične sposobnosti lidera bivših komunističkih partija, stepen jedinstva opozicionih partija i sposobnost njihovih rukovodećih garnitura i dr.

4. Predsednički izbori

Pored parlamentarnih izbora, građani su u Srbiji 1990. neposredno birali predsednika republike, a u Crnoj Gori predsednika i članove Predsedništva republike. Ishod predsedničkih izbora bio je od naročite važnosti u Srbiji jer prema Ustavu te republike, usvojenom 28. septembra 1990, predsednik republike poseduje izuzetno velika ovlašćenja. On, prema članu 83 Ustava, između ostalog, rukovodi oružanim snagama, utvrđuje postojanje ratne opasnosti i proglašava ratno stanje. Predsednik je, takođe, po članu 89 Ustava, ovlašćen da, „kad Narodna skupština nije u mogućnosti da se sastane“ i „po pribavljenom mišljenju predsednika vlade“ raspusti Narodnu skupštinu. Zbog toga se u Srbiji može govoriti o polupredsedničkom sistemu.

Na predsedničkim izborima u Srbiji (održanim istovremeno sa parlamentarnim izborima), uzelo je učešće deset kandidata. Na tim izborima trijumfovao je kandidat SPS, Slobodan Milošević, koji je zadobio podršku 3.285.799 (65,3 odsto) birača i time obezbedio pobedu već u prvom izbornom krugu (tabela III). Pokazalo se pri tom da kandidat SPS uživa znatno širu podršku u biračkom telu Srbije od podrške koju je zadobila „njegova“ partija na parlamentarnim izborima (+ 965.212 glasova). Može se pretpostaviti da je Slobodan Milošević uspeo da „prekorači“ granice uticaja svoje partije zato što mu je pošlo za rukom da privuče deo nacionalistički orijentisanih birača. Ti birači su, najverovatnije zbog energičnog angažovanja Slobodana Miloševića na kursu „nacionalne politike“ koje se ogledalo u beskompromisnom stavu prema „zapadnim republikama“ i u bitnom ograničavanju autonomije Kosova (1989 i 1990), pokazali spremnost da zaborave njegovu pripadnost prokomunističkoj SPS. Ostali kandidati na ovim izborima dalekosu zaostali iza Slobodana Miloševića o čemu dobro govori podatak da je drugoplasirani kandidat, Vuk Drašković, dobio samo 16,4 odsto glasova, a ostalih osam kandidata ukupno 18,3 odsto glasova.

U Crnoj Gori je 9. decembra 1990. održan prvi krug izbora za predsednika i članove Predsedništva SR CG kao što je to predviđeno Zakonom o izboru predsednika i članova Predsedništva SR CG usvojenim 3. oktobra 1990. Po tom zakonu građani su odvojeno birali predsednika i članove Predsedništva. Od tri kandidata za

predsednika Predsedništva Crne Gore najviše uspeha je imao kandidat SK CG, Momir Bulatović (tabela IV), koji je u prvom krugu osvojio 42,2 odsto glasova, dok su Ljubiša Stanković (SRSJ) i Novak Kilibarda (NS CG) znatno zaostali iza njega (16,4 odsto, odnosno 8,3 odsto). U drugom krugu izbora za predsednika, održanom 23. decembra 1990, Momir Bulatović je osvojio 76,1 odsto glasova i tako ubedljivo pobedio drugoplasiranog kandidata SRSJ, Ljubišu Stankovića (23,1 odsto). Ovde treba naglasiti da su prava Predsedništva Crne Gore bila neuporedivo manja nego prava predsednika Republike Srbije. Za razliku od Srbije u kojoj se moglo govoriti, kao što smo već napomenuli, o polupredsedničkom sistemu, u Crnoj Gori je ustavnim promenama 1990. uspostavljen klasičan parlamentarni sistem.

5. Regularnost izbora

Iz razloga što su se na prvim slobodnim izborima 1990. u postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope sukobile bivše komunističke partije koje su više decenija bile na vlasti sa tek formiranim opozicionim partijama, teško se može govoriti o ravnopravnim izbornim uslovima. To važi za postkomunističke zemlje ovog regiona u kojima je prethodno na okruglim stolovima postignut dogovor najvažnijih političkih aktera o održavanju izbora (Poljska, Mađarska, Čehoslovačka), a još više za Srbiju i Crnu Goru u kojima su uslove za održavanje prvih slobodnih izbora jednostranim odlukama odredile (u stvari diktirale) same bivše komunističke partije. Doduše, opozicione partije Srbije i Crne Gore nisu se mirile sa svojim politički marginalnim položajem, nego su pozivale svoje pristalice na masovne mirne proteste. Te partije su u obe republike zahtevale ravnopravne izborne uslove osuđujući, zbog pristrasnosti, izborne zakone i zakone o izbornim jedinicama čije su usvajanje izdejstvovala SPS i SK CG u Srbiji i Crnoj Gori.

Lideri dveju najvećih opozicionih partija u Srbiji, SPO i DS, čak su pretili da će pozvati svoje pristalice na bojkot izbora ako SPS ne pristane na promenu usvojenih zakonskih rešenja. Uz to, SPO i DS su protestovali i zbog sistematske diskriminacije u oficijelnim medijima (posebno RTS) u toku predizborne kampanje. Ta diskriminacija se nije odvijala u posebno određenim „specijalnim emisijama“ na televiziji i radiju posvećenim izborima u kojima su sve stranke koristile svoj unapred određeni deo vremena, nego u preostalom „informativnom prostoru“. „Tako su, recimo, samo u poslednjoj sedmici pred izbore u Srbiji, dakle u završnici predizborne kampanje, najpominjanije ličnosti u televizijskom Dnevniku i u dve glavne

radio-emisije informativnog programa bili upravo predstavnici SPS – S. Milošević (133 puta u trajanju od 37 minuta), B. Jović (46 puta – 3 minuta), R. Božović (43 puta – 7 minuta) i S. Radmilović (30 puta – 7 minuta) i svi, razume se, u pozitivnom kontekstu“ (Antonić, 1993:10). Opozicija u Srbiji i u Crnoj Gori protestovala je i protiv mnogobrojnih izbornih mahinacija do kojih je došlo u korist vladajućih partija u toku samih izbora (višestruko glasanje, zloupotrebe sa glasanjem pismenim putem, manipulacija u brojanju glasova i dr.).

To što je opozicija ipak uzela učešće na prvim izborima 1990, u dve republike, učinilo je njene primedbe manje uverljivim. Možda je upravo pristanak opozicionih partija da izađu na izbore bio „jezičak na vagi“ koji je većinu eksperata i međunarodnih posmatrača opredelio da ocene da su decembarški izbori 1990. u Srbiji i Crnoj Gori ipak bili „slobodni“. Pri tome, oni su verovatno imali u vidu da je reč o prvim izborima na kojima je bilo bezmalo nemoguće u kratkom razdoblju potpuno eliminisati tragove poluvekovne dominacije komunističkih partija. Uostalom, ti tragovi (zamašni finansijski resursi bivših komunističkih partija, „kadrovski sedimenti“ komunista u sredstvima informisanja i u izbornoj administraciji dr.) bili su uočljivi i na prethodno održanim izborima u četiri republike SFRJ: Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. U pomenutim republikama bivše komunističke partije su, međutim, poražene uprkos opisanih prednosti, dok su u Srbiji i Crnoj Gori ostvarile ubedljive izborne pobe.

6. Partijski sistemi

Politički posmatrano, izbori održani 1990. u republikama SFRJ obezbedili su ne samo vlast, nego i legitimitet partijama koje su imale oprečan stav o budućnosti „druge Jugoslavije“. Odsustvo želje za kompromisom između tih partija i njihovo nastojanje da na izborima zadobiju, po svaku cenu, oslonac u već nacionalno radikalizovanom biračkom telu, bio je preludij građanskog rata koji je izbio u junu 1991.

Izbori 1990. godine izvršili su u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u svim republikama SFRJ, strogu selekciju stranaka; od blizu 200 stranaka koje su u šest jugoslovenskih republika istakle kandidate, manje od četvrtine uspelo je da obezbedi bar simbolično predstavništvo u republičkim parlamentima, dok je većina ostalih patuljastih stranaka („stranaka meteora“) tiho nestala sa političke pozornice. Prvi slobodni izbori označili su početak uobličavanja različitih republičkih partijskih (i političkih) sistema što je pre svega posledica osobenosti republičkih društava u

pogledu važnih obeležja kao što su: stepen nacionalne i konfesionalne heterogenosti, nivo ekonomskog razvoja, kulturno-istorijske specifičnosti itd. Te osobenosti nije uspeo da „savlada“ ni *ancien régime* za čije vreme je ispod prinudno nametnute institucionalne jednoobraznosti pulsirao različit politički život sa svojim osobenim normama i „mikroklimom“.

Slobodni izbori održani 1990. doveli su do redistribucije političke moći i to ne samo u republikama SFRJ u kojima je na vlast došla opozicija, nego u izvesnoj meri i u Srbiji i Crnoj Gori u kojima su bivše komunističke partije ostale na vlasti. Premda su zadržale sve ključne poluge vlasti u svojim rukama, vladavina tih do juče svemoćnih partija postala je predmet kritika i osporavanja u javnosti i u parlamentima. Struktura partijske moći koju su „otkrili“ prvi slobodni izbori, održani u decembru 1990. i u Srbiji i Crnoj Gori, izrazito je asimetrična. SPS je u Srbiji osvojila više glasova (46,1%) nego sve opozicione partije zajedno (devet odsto birača podržalo je nezavisne kandidate). Pobjeda SK Crne Gore još je impresivnija, jer je ova stranka zadobila podršku 56,1 odsto birača. Dve najvažnije opozicione partije (uzete zajedno) u Srbiji (SPO i DS) i Crnoj Gori (SRSJ i NS CG) osvojile su manje od četvrtine glasova, što je uticalo na prirodu partijskih sistema obe republike. U klasifikaciji partijskih sistema uobičajeno se koristi broj političkih partija. Polazeći od tog kriterijuma, Maurice Duverger, na primer, deli partijske sisteme na dvopartijske, tropartijske i četvoropartijske. „Iznad četiri partije – ocenjuje Duverger – nikakva klasifikacija nije više moguća“ (Duverger, 1976:267), pa takve sisteme naziva „polipartijskim“. Prema Duvergerovoj klasifikaciji, u Srbiji i Crnoj Gori je posle prvih izbora uspostavljen tropartijski, odnosno četvoropartijski sistem. Ako pođemo korak dalje u analizi partijskih sistema uspostavljenih 1990. u Srbiji i Crnoj Gori, možemo zaključiti da se ti sistemi, s obzirom na relativni odnos snaga između partija, mogu odrediti kao sistemi „predominantne partije“ (Sartori, 1976: 195), jer su SPS i SK CG zadobili 1990. apsolutnu većinu mandata u parlamentima Srbije i Crne Gore. Ovakvo određenje, međutim, treba shvatiti uslovno, jer Sartori u definiciji „predominantnog partijskog sistema“ traži da partija ostvaruje svoju nadmoć u dužem razdoblju o čemu u Srbiji i Crnoj Gori nije moglo biti reči, jer su 1990. u njima održani prvi slobodni izbori.

Broj partija svakako je značajan kriterijum klasifikacije jer govori o distribuciji moći u partijskom sistemu jedne zemlje i o opsegu interakcija između partija koje čine taj sistem („mehnika partijskog sistema“). Ali, pored klasifikacije zasnovane na tom kriterijumu, Giovanni Sartori nudi i tipologiju partijskih sistema koja znači razvrstavanje partija po osnovu dva kriterijuma. Uz broj partija, kao kriterijum

tipologije on koristi „ideološku distancu“ koja ukazuje na razlike između partija u pogledu temeljnih ciljeva – vrednosti. Upravo je to kvalitativno obeležje partijskog sistema koje pokazuje da li u datom sistemu prevlađuje konsenzus ili sukob. Po iznetoj tipologiji (formiranoj na osnovu broja partija i ideološke distance), partijski sistem Srbije uspostavljen posle prvih slobodnih izbora, pripadao je „polarizovanom pluralizmu“. Ista ocena važi za partijski sistem te republike sve do kraja posmatranog razdoblja (1998). Od više obeležja partijskog sistema „polarizovanog pluralizma“ koja navodi Sartori (1976:132145) sledeća su se jasno manifestovala u političkom životu Srbije posle prvih slobodnih izbora.

Prvo, u Srbiji su delovale „antisistemske partije“ u koje svakako treba ubrojiti stranke udružene u „Albansku alternativu“, jer su te stranke isticale parolu „Kosovo republika“ i negirale teritorijalni integritet Srbije. Ako, konceptom „antisistemska partija“ obuhvatimo i partije koje dovode u pitanje temeljne principe datog političkog sistema, u takve partije u Srbiji treba svrstati SPO i DS, jer su osporavale legitimnost Ustava Srbije koji je 28. septembra 1990. usvojila jednostranačka Skupština Socijalističke Republike Srbije bez saglasnosti opozicionih partija. SPO i DS su smatrale da donošenju ustava treba pristupiti tek posle slobodnih izbora i konstituisanja višepartijskog parlamenta kao što je to bio slučaj u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope. Imajući to u vidu, obe opozicione partije mogle bi se ubrojiti u „nelojalnu opoziciju“ koja osporava ne samo nosioce vlasti, nego i principe u ime kojih oni vladaju i (ili) način njihovog izbora (Linz, 1986:2738). Interesantno je da je potpuno odsustvo dijaloga između vlasti i opozicije u Srbiji karakterisalo od samog početka (1989-1990) i odnose unutar opozicije. O tome ubedljivo govore sukobi između tek formiranih partija oko novčanih priloga iseljeničkih organizacija i oko prava na kontinuitet sa strankama iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, prelasci lidera patuljastih opozicionih partija u iste takve partije čemu su oficijelna mas-medija davala (iz razumljivih razloga) izuzetan publicitet, međusobne optužbe opozicionih lidera za doušništvo sa vladajućom strankom itd.

Drugo, u Srbiji se 1990. moglo govoriti o „dvostrukoj opoziciji“ (bilateral oppositions) koja, zapravo, znači da su se vladajućoj SPS suprotstavljale dve grupe stranaka; prvu grupu čine opozicione stranke predstavljene u parlamentu Srbije, a drugu stranke „Albanske alternative“, koje su bojkotovale parlamentarne izbore 1990. i sve druge oblike oficijelnog života (o tome: Lutovac, 1997). Te dve grupe stranaka bile su između sebe toliko udaljene da nisu zajedno mogle da vrše vlast.

Treće obeležje polarizovanog pluralizma jeste „neodgovorna opozicija“ kojom

se označavaju partije koje kritikuju vladu ne vodeći računa o realnim društvenim prilikama u kojima ona deluje. To je u Srbiji došlo do izražaja u optužbama opozicije upućenim vladajućem SPS pred prve slobodne izbore 1990, zbog stanja i (ili) okolnosti koji nisu bili pod njenom direktnom kontrolom. Te optužbe protiv SPS odnosile su se na privilegovan položaj ekonomski razvijenih republika u ekonomskom sistemu SFRJ, nedovoljnu pomoć federacije Kosovu i dr. Četvrto obeležje „polarizovanog pluralizma“, koje je bilo lako identifikovati u političkom životu Srbije, jeste sklonost opozicionih partija da daju nerealna obećanja. „Ako partija uvek može 'laka srca' obećati nebo na zemlji, a da ne odgovara za svoja obećanja, takvo ponašanje spada u standarde izvan fer konkurencije“ (Sartori, 1976:140). Pomenuta sklonost ispoljila se u predizbornom razdoblju kada su opozicione partije obećavale biračima Srbije u kratkom roku enormno povećanje plata i ostvarivanje pune zaposlenosti. *U stvari, suštinsko obeležje partijskog sistema „polarizovanog pluralizma“ u koji smo svrstali partijski sistem Srbije, jeste odsustvo bazičnog političkog konsenzusa između ključnih političkih aktera. Neki od tih aktera nisu priznavali Srbiju kao političku zajednicu („Albanska alternativa“), dok su drugi dovodili u pitanje ustavni poredak uspostavljen 1990 (SPO, DS). Ocena da partijski sistem Srbije, uspostavljen nakon prvih slobodnih izbora 1990, pripada tipu „polarizovanog pluralizma“ nije (bila) samo opis stanja, nego i prognoza koja je upozoravala na poteškoće sa kojima će se vladajući poredak u Srbiji suočiti u budućnosti. Ta prognoza u potpunosti je potvrđena dramatičnim političkim zbivanjima u Srbiji u čitavom posmatranom razdoblju od 1990. do 1998.*

U Crnoj Gori konfrontacije između vladajuće i opozicionih partija nije 1990. bila tako duboka i oštra kao što je to bio slučaj u Srbiji. Zbog toga nam se čini da je partijski sistem Crne Gore uspostavljen posle prvih slobodnih izbora pre pripadao tipu „umerenog pluralizma“, nego „polarizovanog pluralizma“. Tu ocenu potvrdila su i potonja politička zbivanja u kojima su vladajuća i opozicione partije pokazale znatno veći stepen spremnosti na kompromise i poštovanje „pravila igre“ nego što je to slučaj u Srbiji.

7. Činioci nestabilnosti

Ocene o tropartijskom sistemu u Srbiji i o četvoropartijskom sistemu u Crnoj Gori, odnosno o sistemu „predominantne partije“ u obe republike, davale su tačan „snimak“ stanja uspostavljenog na izborima 1990. godine, ali se iz više razloga

moglo pretpostaviti da će u tom pogledu doći do promena. Prvi razlog zbog kojeg su se mogle očekivati promene jesu fluidnost partijskih pristalica i nedovoljna organizaciono-politička čvrstina političkih stranaka. U Srbiji i Crnoj Gori – kao i u drugim postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope – podrška birača političkim partijama mnogo je podložnija promenama nego u zemljama stabilne demokratije. Deo objašnjenja za to valja tražiti u činjenici što se na prvim slobodnim izborima pojavilo (baš zato što su prvi) mnoštvo novih stranaka sličnih imena i programskih orijentacija. To je deo birača dovelo u nedoumicu, pa čak ih postaklo na nasumično glasanje ili na izbornu apstinenciju.

Drugi razlog je nedovoljno čvrsta veza između birača i partija. Za nekoliko meseci ili najviše godinu dana, koliko je prošlo između nastanka većine partija i prvih slobodnih izbora, nije se mogla formirati čvrsta „partijska identifikacija“ shvaćena u smislu snažne psihološke privrženosti birača jednoj partiji nezavisno od promena partijskih opredeljenja, pa i od trenutne uspešnosti partije. Tako shvaćena „partijska identifikacija“ sprečava u zemljama stabilne demokratije dramatične promene u izbornoj snazi partija i unosi u politički život nužan stepen predvidljivosti i izvesnosti. Prema Galupovim nalazima, na primer, 80 odsto birača u SAD glasa za istu partiju, a preostalih 20 odsto čine birači koji menjaju „partijsku zastavu“, ili koji apstiniraju (Blondel, 1970:74). Odsustvo snažne „partijske identifikacije“ u postkomunističkim zemljama podstiče nestabilnost partijskog sistema, jer je „biračko tržište“ otvoreno za nove političke preduzetnike (Mair, 1997:173).

Treći razlog zbog kojeg su se mogle očekivati promene u partijskim sistemima Srbije i Crne Gore jesu nedovoljno jasne granice između društvenih grupa, neizdiferenciranost njihovih interesa, slaba kolektivna svest tih grupa i odsustvo guste mreže autonomnih organizacija (Stojiljković, 1995). To je neizbežna posledica višedecenijske dominacije „starog režima“ koji je sprečavao artikulisanje parcijalnih društvenih interesa i onemogućavao razvoj „civilnog društva“ (Mair, 1997:194). Spektakularan krah starog sistema 1989/1990. nije značio i krah „starog društva“ čije su osnovne strukture i sklopovi jedva dodirnuti političkim promenama. U odsustvu čvrsto definisanih parcijalnih interesa društvenih grupa (klasa, slojeva), političke partije su se uglavnom vezale za opšte interese (države, nacije) čiji je apstraktni karakter obezbedio „partijskim generalštabovima“ visoki stepen slobode u političkom angažovanju. To nije samo snažan generator fluidnosti partijskog sistema, već i smetnja konsolidovanju demokratije (Touraine, 1991:253).

Izneti razlozi nestabilnosti partijskih sistema uspostavljenih na prvim slobodnim izborima nisu, naravno, delovali samo u Srbiji i Crnoj Gori, nego i u svim postko-

munističkim zemljama. Ali, pored tih generalnih činilaca, u Srbiji je delovao i jedan poseban: to je bojkot prvih izbora od strane stranaka koje okupljaju Albance zbog čega se partijski sistem Srbije, uspostavljen na izborima 1990, mogao smatrati „nedovršenim“. Imajući u vidu brojnost albanske manjine (17,1 odsto populacije Srbije), izvesno je da bi uključivanje albanskih stranaka u politički život značilo i povećanje broja relevantnih stranaka u partijskom sistemu. Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori su stranke koje okupljaju Albance i Muslimane (koji predstavljaju najbrojniju manjinu u ovoj republici) sudelovale na prvim slobodnim izborima.

8. Postizborna zbivanja

Politička zbivanja u postizbornom periodu snažno su uticala na proces daljeg oblikovanja partijskih sistema Srbije i Crne Gore. U takva zbivanja u Srbiji spadaju martovske demonstracije 1991. u Beogradu, u kojima su SPO i DS zahtevali demokratske reforme, pre svega korenite promene u sredstvima masovnog komuniciranja pod državnom kontrolom, posebno u TV Beograd, zato što ta sredstva, po uverenju opozicije, deluju kao „produžena ruka“ vladajuće partije. Demonstracije su okončane izlaskom vojske na ulice glavnog grada (9. mart 1991). Posle demonstracija, vladajući režim u Srbiji je, iz taktičkih razloga, prihvatio neke zahteve opozicije (zahtev za smenom rukovodeće ekipe u TV Beograd) ali je, pri tom, zadržao neokrnjenim mehanizam preko kojeg vladajući SPS ostvaruje dominaciju nad medijima. *To je razlog što je problem pristrasnosti oficijelnih medija, posebno televizije u korist vladajuće SPS, ostao „kamen spoticanja“ u političkom životu Srbije do kraja posmatranog razdoblja (1998).*

Paralelno sa represivnim merama protiv opozicije, vladajući SPS je početkom 1991. zaoštrio svoj stav prema drugim republikama SFRJ insistirajući ili na „čvrstoj federaciji“ ili na etničkom razgraničenju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, na čemu su u prethodnom razdoblju insistirale nacionalistički orijentisane partije, naročito SPO. O posledicama promene stava vladajućeg SPS Slobodan Antonić piše: „...Radikalna opozicija našla se gotovo u šizofrenoj situaciji: njen nacionalni program iz 1990, na kojem je ona gradila najveći deo svoje popularnosti, a koji je zahtevao da se 'ako treba i oružjem' onemogućući da nezavisna Hrvatska secesijom povuče i krajeve naseljene Srbima, sada je preuzela vladajuća elita i doslovno ga sprovodila; dakle, ako je želela da bude dosledna svome osnovnom programu, radikalna opozicija morala je da podrži ratničku politiku režima i time da mu dâ

upravo ono što ovaj i želi – punu političku legitimaciju...” (Antonić, 1993:24-25). Izbijanje građanskog rata u SFRJ (u junu 1991) prigušilo je duboki rasep između vlasti i opozicije u Srbiji, ali ga nije ukinulo. Početkom 1992, potisnuti politički antagonizmi između vlasti i opozicije u Srbiji ponovo su izbili punom žestinom. To je posebno došlo do izražaja prilikom obeležavanja godišnjice martovskih demonstracija u Beogradu. Na protestnom skupu održanom u Beogradu 9. marta 1992, opozicija je postavila vlastima još radikalnije zahteve nego 1991. Ti zahtevi su: sazivanje ustavotvorne skupštine, ostavka predsednika republike, formiranje vlade nacionalnog jedinstva i oslobađanje mas-medija, posebno oslobađanje „TV Bastilje“ (tj. Televizije Beograd). Iznete zahteve snažno je podržao „Vidovdanski sabor“ održan 28. juna 1992. u Beogradu. U masovnim demonstracijama, koje su trajale više nedelja, nekoliko desetina hiljada Beograđana zahtevalo je temeljne političke promene. Na to je režim odgovorio organizovanjem prevremenih izbora na svim nivoima u decembru 1992. o kojima će dalje biti reči.

Izbori za Saveznu skupštinu

Do izbora za Saveznu skupštinu SRJ došlo je u proteklom periodu tri puta: u maju 1992, decembru 1992. i u novembru 1996. U sva tri saziva najviše predstavničko telo SRJ sastajalo se veoma retko. U tom pogledu izuzetak predstavlja druga polovina 1992, kada je Savezna skupština postala poprište obračuna između, sa jedne strane, demokratski opredeljene Savezne vlade na čelu sa Milanom Panićem, kojoj su pružale podršku opozicione partije obe republike i DPS i, sa druge strane, SPS i SRS koje su raspolagale ubedljivom većinom u Veću građana Savezne skupštine. Posle izglasavanja nepoverenja saveznom premijeru, Milanu Paniću, krajem 1992. aktivnost Savezne skupštine zamire. To dobro ilustruju podaci da je u toku 1993. i 1994. Veće građana Savezne skupštine održalo samo osamnaest sednica, dok je, na primer, Nacionalna skupština Francuske imala samo u jednoj godini (1990) 234 sednice (Nikolić, 1997:174). Uz izrazitu pasivnost Savezne skupštine, treba naglasiti i to da u njoj nisu vođene rasprave o najvažnijim političkim pitanjima SRJ, zbog čega je jedan autor ocenio parlamentarni život u SRJ kao „karikaturu parlamentarizma“ (Antonić, 1998:55).

1. Majski izbori 1992.

U maju 1992. održani su prvi put izbori za parlament Savezne Republike Jugoslavije („treće Jugoslavije“). Do održavanja tih izbora došlo je u vreme kad je građanski rat u bivšoj republici SFRJ, Hrvatskoj bio na vrhuncu i kad su ratna dejstva počinjala i u drugoj bivšoj republici, Bosni i Hercegovini. Obe pomenute republike kao i Slovenija i Makedonija, prethodno su proglasile nezavisnost, što je priznala međunarodna zajednica. Pošto je BiH priznata kao nezavisna država, Savet bezbednosti UN upućivao je u više navrata u toku aprila i maja 1992. pozive Srbiji i Crnoj Gori da povuku vojsku (JNA) i paravojne formacije iz BiH. Ali ti apeli su ostali bez rezultata, pa je Savet bezbednosti UN uveo ekonomske sankcije protiv Srbije i Crne Gore 30. maja, dan pre održavanja saveznih parlamentarnih izbora.

Do održavanja majskih saveznih izbora došlo je zato što su Srbija i Crna Gora

insistirale na tome da SFRJ i dalje postoji, dok su njene četiri republike (Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Bosna i Hercegovina) izvršile secesiju. U skladu sa takvom ocenom, Srbija i Crna Gora su donele odluku da novi naziv njihove zajedničke države bude Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) naglašavajući, pri tom, da SRJ ima isključivo pravo na kontinuitet sa SFRJ. Pomenuta odluka dveju republika sankcionisana je Ustavom SRJ koji je 27. aprila 1992. proglašen od strane pravno nepostojećeg Saveznog veća (takođe, pravno nepostojeće Skupštine SFRJ). Pomenimo, kao kuriozitet, da je novi ustav SRJ „proglasilo” samo 73 delegata Saveznog veća koje je, prema Ustavu SFRJ (1974), brojalo 220 članova, jer ga prema članu 291 tog ustava čini „...po trideset delegata samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija iz svake republike, odnosno po dvadeset delegata iz svake autonomne pokrajine”. Opisani način donošenja najvišeg pravnog akta SRJ rezultat je težnje vladajućih političkih partija Srbije i Crne Gore da, po svaku cenu, dokažu isključivi kontinuitet SRJ sa SFRJ. Drukčiji način donošenja saveznog ustava koji su predlagale opozicione partije Srbije i Crne Gore, i koji je pretpostavljao sazivanje ustavotvorne skupštine, nije bio prihvatljiv jer bi time bila negirana teza o kontinuitetu SRJ sa SFRJ. Rezultat brzog i pravno nedovoljno zasnovanog načina donošenja ustava SRJ do kojeg je došlo „u režiji” vladajućih partija dve republike, bio je pogoršanje inače loših odnosa između tih partija i opozicije. Opozicione stranke Srbije i Crne Gore odlučno su se zalagale da se umesto „reanimacije” stare države (SFRJ) formira nova, na čvrstim demokratskim temeljima. Istog dana kad je proglašen ustav SRJ doneti su Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine i odluka da se izbori za Veće građana Savezne skupštine održe već 31. maja 1992. Ustav je, inače, prepustio republikama (član 81) da same urede način izbora drugog veća Savezne skupštine, Veća republika. Srbija i Crna Gora su odgovarajućim zakonima predvidele da izbor poslanika tog veća vrše republičke skupštine. Kao zvanično obrazloženje što je rok između zakazivanja i održavanja izbora za Veće građana izuzetno kratak, navedena je neophodnost brzog konstituisanja demokratskih organa, da bi SRJ što pre zadobila međunarodno priznanje i uključila se u rad UN i drugih međunarodnih organizacija.

1.1. Izborni uslovi

U skladu sa članom 80 Ustava SRJ (1992) da se jedan savezni poslanik bira na 65.000 birača, građani Srbije birali su na majskim izborima 1992. 106 poslanika u

Veće građana Savezne skupštine. U Crnoj Gori vršen je izbor 30 poslanika za isto veće, što je, po Ustavu SRJ, minimum poslanika koji se bira u republici-članici (član 80). U slučaju da nije ustanovljen taj minimum, Crna Gora bi, prema broju birača (433.363), vršila odabir samo šest ili sedam poslanika u Veće građana Savezne skupštine.

U pripremi saveznog izbornog zakona nisu pozvane da učestvuju opozicione stranke, nego su o njemu obavestene kad i šira javnost, neposredno pred usvajanje. U Zakonu o izboru poslanika za Veće građana Savezne skupštine primenjenom na majskim izborima 1992, prihvaćena je kombinacija većinskog i proporcionalnog principa. U članu 5 tog zakona zabeleženo je: „Od ukupnog broja poslanika koji se biraju u republici-članici, jedna polovina bira se između pojedinačno utvrđenih kandidata s liste kandidata (većinski sistem), a druga polovina prema listi političkih stranaka (sistem srazmernog predstavnštva) ako taj odnos republičkim zakonom nije drukčije uređen”. Kad je reč o većinskim izborima, u pomenutom izbornom zakonu je prihvaćen oblik proste većine (first-past-the-post). „Za poslanika je izabran kandidat sa liste kandidata – glasi član 63 Zakona – koji je dobio najveći broj glasova birača koji su glasali u izornoj jedinici.” Što se tiče poslanika koji se biraju po sistemu srazmernog predstavnštva, usvojeno je pravilo da se raspodela mandata sistema vrši na osnovu kvote, odnosno sistema najvećeg količnika. „Izborna kvota izračunava se tako što se broj glasova birača, koji su glasali u republici-članici sa liste političkih stranaka, deli brojem poslanika koji se u njoj bira po toj listi” (član 68).

Nikakvi argumenti nisu navedeni u prilog opredeljenju zakonodavca da usvoji kombinaciju proporcionalnog i većinskog sistema, pa se može pretpostaviti da je do toga došlo kao rezultat političkog kompromisa između dve republike SRJ od kojih je u jednoj (Srbija) na prvim slobodnim izborima 1990. bio na snazi većinski izborni sistem, a u drugoj (Crna Gora) proporcionalni sistem. Ovakvu kombinaciju Dieter Nohlen i Mirjana Kasapović nazivaju „rovovskim sistemom”, jer je ona ostvarena u nekim postkomunističkim zemljama (Bugarska, Mađarska) na početku tranzicije 1990. kompromisima za okruglim stolovima između vladajućih partija i opozicije. „...Rovovski sistem predstavlja pokušaj kompromisa između ovih različitih političkih interesa, zato što on predviđa da se jedan deo poslanika bira po većinskoj formuli, a jedan po proporcionalnoj, pa pitanje podvođenja ovakvog tipa na većinski ili proporcionalni ostaje otvoreno” (Nohlen i Kasapović, 1997:70). Za razliku od pomenutih postkomunističkih zemalja, do uvođenja „rovovskog sistema” u SRJ došlo je sporazumom između vladajućih partija dveju republika uz odlučno protivljenje najvažnijih opozicionih partija. Povrh toga, uvođenje „rovovskog si-

stema" u SRJ nije ostvareno na početku nego u podmakloj fazi tranzicije (1992).

Izborni zakon primenjen na majskim izborima 1992. predvideo je relativno visok izborni cenzus („prag“) od pet odsto da bi stranka zadobila pravo na učešće u raspodeli mandata (član 66). Opredeljujući se za takvo rešenje, zakonodavac nije vodio računa o dva niza okolnosti. Prvo, u SRJ – kao i u svim postkomunističkim zemljama – stranke su 1992. bile još u periodu formiranja i usvajanje relativno visokog cenzusa štetno je delovalo na njihov razvoj, posebno na razvoj malih, tek obrazovanih stranaka. Drugo, SRJ je izrazito socijalno heterogeno društvo (u nacionalnom, verskom i kulturnom pogledu), pa je cenzus od pet odsto posebno ugrozio stranke manjinskih etničkih grupa. Pored osporavanja načina na koji je pripreman i usvojen izborni zakon, najuticajnije opozicione partije Srbije i Crne Gore uputile su još neke kritičke primedbe na izbore za jugoslovenski parlament održane 31. maja 1992. To su: kratkoća izbornog roka, odsustvo odgovarajuće finansijske pomoći partijama za učešće na izborima i monopolisanje radija i televizije od strane vladajućih stranaka, SPS u Srbiji i DPS u Crnoj Gori (SK CG promenio je u junu 1991. ime u: Demokratska partija socijalista – DPS). Slične prigovore izneli su pre održavanja majskih izbora posmatrači Konferencije za evropsku bezbednost i saradnju (KEBS). U njihovom izveštaju zabeleženo je: „... jugoslovenski izbori organizovani su u nerealno kratkom roku, njihova zakonska i legitimaciona osnova je osporena od strane lidera opozicije i akademskih eksperata. Pristup medijima od strane opozicionih partija je izuzetno organičen, a televizija i radio su skoro isključivo pod kontrolom vladajućih partija“ (*Report of the CSCE Fact-Finding Mission*, May 26, 1992). Pošto primedbe opozicije i KEBS-a oko majskih izbora za savezni parlament nisu uvažene, najvažnije opozicione partije u Srbiji (SPO, DS) i u Crnoj Gori (Narodna stranka, Liberalni savez, Savez reformista Crnogorskog primorja) donele su odluku o bojkotu. Pored SPS u Srbiji i DPS u Crnoj Gori, na majskim izborima su uzele učešća: Srpska radikalna stranka (SRS), Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara (uz izričitu kritiku neregularnosti izbora), SKJ – Pokret za Jugoslaviju, Srpska demokratska stranka Srbije i neke druge.

Isključivanje opozicionih partija iz pripreme i donošenja saveznog izbornog zakona i bojkot izbora od strane tih partija, nepovoljno su se odrazili na sudelovanje građana na majskim izborima koji se za SRJ mogu smatrati „zasnivajućim izborima“ (founding election). Na glasačka mesta u Srbiji i Crnoj Gori izašlo je, prema zvaničnim podacima, samo 56 odsto, odnosno 56,7 odsto birača (tabela V), što je za 15, odnosno 18,3 odsto manje nego na republičkim izborima 1990. To predstavlja izuzetno visoku varijaciju u odnosu na zapadnoevropske standarde.

Radi poređenja, pomenimo da je stepen varijacije u učešću birača na izborima u zemljama stabilne demokratije, po pravilu, nizak i da je u razdoblju od kraja Drugog svetskog rata do 1980. iznosio prosečno samo 2,7 odsto (Crewe, 1981:238). *Visoka izborna apstinencija na majskim izborima 1992. rezultat je naglašene neregularnosti tih izbora i time podstaknutog odbijanja najvažnijih opozicionih stranaka dveju republika da na njima učestvuju.*

1.2. Ishod izbora

Pošto su sa saveznih majskih izbora 1992. izostale najvažnije opozicione partije Srbije i Crne Gore, nije moguće sistematski analizirati tendencije u biračkom telu tih republika između prvih slobodnih izbora 1990. i majskih izbora 1992. Ipak, pada u oči da je u Srbiji u ovom kratkom razdoblju vladajući SPS izgubio više od četvrtine glasova; broj njegovih birača opao je sa 2.320.587 (1990) na 1.666.485 (1992). O velikim promenama u raspoloženju birača govori i spektakularan uspeh ultranacionalističke SRS koji je na majskim izborima u Srbiji zadobio podršku više od milion birača (1.166.933). Objašnjenje za to treba, prvenstveno, tražiti u otvorenom zalaganju SRS za teritorijalno proširenje Srbije ne samo na račun Bosne i Hercegovine i Hrvatske, nego i Makedonije, što je naišlo na podršku radikalizovanog biračkog tela.

Budući da je na majskim saveznim izborima uzela učešće otprilike jedna šestina birača manje nego na republičkim izborima 1990, sa sigurnošću se može tvrditi da je uspeh radikala u Srbiji (znatno skromniji rezultat postigli su u Crnoj Gori) pre svega rezultat podrške koju su oni zadobili od glasača koji su na prvim slobodnim izborima 1990. podržali druge partije, uključujući vladajući SPS. *Na majskim saveznim izborima 1992. prvi put se, u stvari, manifestovao fenomen „transfera“ velikog broja birača iz SPS u SRS.* Ali i kad bi pretpostavili da je na tim izborima ultranacionalistički SRS „preuzeo“ sve birače koje je izgubio vladajući SPS u odnosu na republičke izbore 1990 – što nije realno, jer je verovatno deo tih birača apstinirao – širina podrške koju je zadobio SRS na majskim izborima zahteva da se u objašnjenju porekla njegovih birača uzmu u obzir i drugi „izvori“ pre svega; SPO i DS. *Zato nije preterano tvrditi da je SRS, na majskim izborima za Saveznu skupštinu, privukao svojim ekstremno nacionalnim stavovima ultranacionalistička krila sve tri relevantne stranke Srbije: SPS, SPO i DS.*

SRS koji je na izborima za Veće građana u maju 1992. ostvario spektakularan

politički uspon, osnovan je tek početkom 1991. Ta stranka je odmah čvrsto podržala politiku vladajućeg SPS i usmerila oštricu svojih kritika prema SPO i DS. Kad se to ima u vidu, opadanje broja glasača vladajućeg SPS na majskim izborima ne treba interpretirati kao smanjivanje podrške biračkog tela njegovoj politici čije su uporišne tačke bile zalaganje za etničku podelu Hrvatske i Bosne i Hercegovine (nasuprot stavu Badinterove komisije prihvaćenom od UN da se SFRJ raspala po republičkim granicama) i nepomirljiv odnos prema etničkim manjinama u samoj Srbiji, već kao difuziju te podrške na dve „sestrinske partije“, SPS i SRS. Uspon SRS na majskim saveznim izborima, koji se po svom izbornom i parlamentarnom uticaju približio vladajućem SPS, pokazao je, takođe, da partijski sistem „predominantne partije“, uspostavljen u Srbiji na izborima 1990, postepeno evoluirao ka višepartijskom modelu u kojem nijedna partija nema dominantan položaj. Ista ocena ne važi, međutim, za Crnu Goru u kojoj je DPS na majskim saveznim izborima pokazao ubedljivu nadmoć nad opozicijom, kao što je to bilo i 1990.

Glasanje na majskim izborima, kako smo već pomenuli, ostvareno je u dve izborne jedinice (Srbija, Crna Gora) kombinacijom proporcionalne i većinske formule. U Srbiji su 54 poslanika birana po proporcionalnom, a 52 po većinskom principu. Primena jednog i drugog principa dala je u ovoj republici bitno različite rezultate. Poslanička lista SPS dobila je podršku 43 odsto birača, lista SRS 30 odsto birača, dok su ostale liste dobile manje od pet odsto glasova, zbog čega su bile lišene prava da učestvuju u raspodeli parlamentarnih sedišta (Narodna stranka, Srpska demokratska stranka Srbije, SKJ – Pokret za Jugoslaviju, Socijaldemokratska partija Jugoslavije, Jugoslovenska demokratska stranka, Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara – DZVM). Sa zadobijenom biračkom podrškom, SPS je od ukupno 54 mandata, raspodeljena po proporcionalnoj formuli, obezbedio 31, a SRS 23 mandata. Bitno je, međutim, bila drugačija distribucija poslaničkih mandata po većinskom principu. Od 52 mandata podeljena po tom principu, SPS je osvojila 42, SRS sedam, DZVM dva i grupa građana jedan. *Na taj način SPS je na izborima po većinskom principu sa 43 odsto glasova obezbedio 81 odsto mandata, a SRS sa 30 odsto glasova samo 13 odsto mandata.*

U Crnoj Gori srazmera poslanika izabranih po proporcionalnom i većinskom principu bila je drugačija nego u Srbiji. Od trideset poslanika koji se iz Crne Gore biraju u Veće građana Savezne skupštine, 24 je izabrano po proporcionalnom a samo šest po većinskom principu. U toj republici, ukupno uzev, ubedljivo je triumfovao vladajući DPS, koji je osvojio 23 mandata, tri mandata pripala su Srpskoj radikalnoj stranci (SRS), dva SKJ – Pokretu za Jugoslaviju i dva grupi građana.

Analizirajući dejstvo kombinovanog, odnosno „rovovskog“ izbornog sistema na majskim izborima 1992, može se, bez oklevanja, oceniti da je on ispoljio dve krupne slabosti. Prva je izraziti disproportionalni efekat, nesrazmera između izborne i parlamentarne snage partija u korist najveće partije. To je više došlo do izražaja u Srbiji nego u Crnoj Gori, zato što je u Srbiji skoro jednak broj poslanika biran po proporcionalnom i po većinskom principu (54:52), dok je u drugoj republici 4/5 poslanika birano na osnovu proporcionalne formule, a samo 1/5 na osnovu većinske formule koja imanentno dovodi do disproportionalnih efekata. Druga slabost je neuobičajeno visok procenat (u Srbiji 12%, u Crnoj Gori 5,1%) nevažećih listića do čega je došlo zbog složenosti „rovovskog“ izbornog sistema. To obeležje primenjenog izbornog sistema otežalo je prosečnom jugoslovenskom biraču da razume vezu između glasanja i političkog predstavnštva. Razloge teškoća ne treba tražiti samo u vrlo oskudnom demokratskom iskustvu građana, nego i u niskom obrazovnom nivou prosečnog birača o čemu ubedljivo govore podaci da je u Srbiji i Crnoj Gori – prema rezultatima popisa stanovništva u SFRJ obavljenog 31. marta 1991. – više od 40 odsto stanovnika sa preko 15 godina starosti bilo bez ikakve školske sprema ili je imalo samo od jedan do tri razreda osnovne škole. *Prvenstveno zbog toga, prosečan birač nije mogao da razume sofisticirani mehanizam „rovovskog sistema“ što je dovelo do izuzetno visokog postotka nevažećih glasova.* Naravno, to je samo jedan, u ovom slučaju važniji, deo objašnjenja fenomena nevažećih glasova, dok drugi deo, kao što smo prethodno naveli, treba tražiti u protestu birača protiv nedemokratskih izbora.

1.3. Postizborne tenzije

Osude vladajućeg režima SRJ od strane opozicionih partija zbog na brzinu sazvanih majskih saveznih izbora i zbog potpune marginalizacije opozicije u izbornom procesu, nisu okončane završetkom izbora nego su, naprotiv, dobijale na intenzitetu. Optužujući režim za izbornu prevaru, opozicija je u Srbiji i Crnoj Gori već početkom juna 1992. postavila odlučan zahtev za održavanjem novih slobodnih izbora na svim nivoima, što znači ne samo na federalnom, već i na republičkom i na lokalnom nivou. Od posebne je važnosti, naravno, republički nivo, budući da je na tom nivou koncentrisana najveća politička moć koju tek uspostavljena jugoslovenska federacija nije „stigla“ da preuzme, bez obzira na široke ingerencije koje joj daje Ustav SRJ (1992). Radi ostvarivanja zahteva za održava-

njem novih izbora, opozicija je nagovestila da će pribeći ne samo institucionalnoj, nego i vaninstitucionalnoj borbi. U tom cilju u Srbiji je obrazovan Demokratski pokret (DEPOS), a u Beogradu, sredinom juna 1992, počeli su masovni ulični protesti građana i studenata. Nastojeći da doprinesu smanjivanju političkih napetosti u društvu i da olakšaju rad Savezne skupštine obrazovane na majskim izborima, vladajuće partije dveju republika, SPS i DPS, odlučile su da mesta predsednika SRJ i predsednika Savezne vlade pripadnu stranački neopredeljenim ličnostima: Dobrici Josiću i Milanu Paniću. Do popuštanja političkih tenzija došlo je kada je novoizabrani predsednik SRJ, Dobrica Josić, obećao da će do kraja 1992. biti održani prevremeni parlamentarni izbori na svim nivoima (savezni, republički, lokalni), kao i izbori za predsednike republike u Srbiji i Crnoj Gori. Obećanje predsednika SRJ o održavanju izbora na svim nivoima prihvatila je i Savezna vlada, a ideju o održavanju prevremenih izbora na republičkom nivou podržale su Narodna skupština Srbije i Skupština Crne Gore.

Izborom Milana Panića za predsednika Savezne vlade ta vlada je počela da vodi samostalnu politiku koja je izazvala najpre nedoumice i podozrenja, a potom ogorčen otpor SPS i političkog vrha Srbije. U središtu spora između Savezne vlade i SPS našao se, već početkom avgusta 1992, odnos prema ekonomskim sankcijama UN i prema unutrašnjim prilikama u Srbiji. U pogledu ekonomskih sankcija, Savezna vlada je zastupala pragmatičan stav da treba učiniti sve što međunarodna zajednica traži da bi sankcije protiv SRJ što pre bile ukinute, ne upuštajući se, pri tom, u ocenu opravdanosti njihovog uvođenja. To je potpuno odudaralo od pristupa SPS koji je insistirao na neopravdanosti sankcija i, u skladu s tim, zahtevala od UN njihovo bezuslovno uklanjanje, odnosno „ispravljanje nepravdi“ prema Srbiji i Crnoj Gori. Nezadovoljstvo Savezne vlade političkim prilikama u Srbiji, koje je u više navrata javno izražavao Milan Panić, ticalo se naročito stanja u sredstvima informisanja pod državnom kontrolom (posebno RTS), sporosti procesa privatizacije u privredi i položaja manjinskih etničkih grupa.

Uprkos otporu SPS, Savezna vlada je energično nastojala da na međunarodnoj sceni učini sve da bi ostvarila ukidanje ili ublažavanje sankcija. Ona se u tome oslanjala na široka ovlašćenja koja joj daje Ustav SRJ (1992), posebno član 99 u kojem je zapisano da Savezna vlada „utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku...“. Uz tu institucionalnu osnovu samostalnosti, Savezna vlada je dobila snažan politički oslonac u vladajućoj partiji Crne Gore, DPS, koja je energično podržavala njeno delovanje. Nastojanje Savezne vlade da vodi autonomnu politiku u odnosu na politički vrh Srbije dovelo je do bitnog pogoršanja odnosa između savezne i

republičke vlasti o čemu govori nasilno zauzimanje Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova od strane pripadnika Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (18. septembar 1992). Iako je to Vlada Srbije nastojala da predstavi kao isključivo „administrativno-pravni spor“ između dva ministarstva, nasilno zaposedanje zgrade Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova imalo je za cilj da demonstrira superiornost republičke nad federalnom vlašću.

Po pitanju stava prema Saveznoj vladi došlo je i do oštrog sukoba između vladajućih partija dveju republika, SPS i DPS koji se manifestovao prilikom pokušaja SPS da u novembru 1992, u saradnji sa SRS, izglasa nepoverenje toj vladi u Saveznoj skupštini. Pokušaj SPS je, međutim, osujećen zato što su mu se suprotstavili poslanici DPS u paritetno sastavljenom Veću republika Savezne skupštine. U pomenutom veću, u kojem Srbija i Crna Gora imaju po dvadeset poslanika, za punovažnu odluku potrebna je – prema članu 104 Ustava SRJ – većina glasova (21) svih članova Veća. Predlog o izglasavanju nepoverenja Saveznoj vladi koji je 2. novembra 1992. dobio u Veću građana Savezne skupštine ubedljivu većinu, zahvaljujući izrazitoj brojčanoj nadmoći poslanika SPS i SRS (93:24), doživeo je neuspeh u Veću republika. U tom veću, zbog protivljenja DPS, predlog o izglasavanju nepoverenja podržalo je 3. novembra 1992. samo 18 poslanika, tri manje nego što je potrebno za punovažnu odluku. Politički posmatrano, ovde je ipak bila reč o „Pirovoj pobedi“ Savezne vlade, jer su SPS i politički vrh Srbije svojim političkim uticajem potpuno paralisisali njeno delovanje. Konačno, 29. decembra 1992. Saveznoj vladi je izglasano nepoverenje u oba doma Savezne skupštine.

2. Decembarski izbori 1992.

Savezna vlada je radi pripreme prevremenih izbora sazvala 25. avgusta 1992. savezni okrugli sto na koji su pozvani predstavnici svih parlamentarnih stranaka Srbije i Crne Gore. Bez obzira što je oficijelno naglašeno da okrugli sto neće donositi opšteobavezne odluke, njegovo sazivanje značilo je prećutno priznanje da Savezna skupština SRJ, konstituisana na majskim izborima, ne poseduje legitimitet.

2.1. Novo izborna zakonodavstvo

Na saveznom okruglom stolu najžučnije debate vođene su o tipu izbornog sistema. Početne pozicije učesnika debate bile su potpuno različite. Na jednoj strani

bio je vladajući SPS koji se odlučno zalagao za većinski izborni sistem – koji je u Srbiji važio na prvim slobodnim izborima 1990, dok su sve opozicione stranke obe republike i vladajuća stranka Crne Gore davale prednost proporcionalnom sistemu. Sredinom septembra, SPS je odstupio od svog početnog stava i prihvatio proporcionalnu varijantu, što je omogućilo postizanje kompromisa o tom izuzetno značajnom pitanju. Ali, na saveznom okruglom stolu nije postignut konsenzus oko broja izbornih jedinica i uloge mas-medija pod državnom kontrolom u izornoj kampanji. Broj izbornih jedinica bio je sporan u Srbiji, dok je između vladajuće i opozicionih stranaka Crne Gore postignuta saglasnost da ova republika bude jedna izborna jedinica. Oko broja izbornih jedinica za savezne izbore u Srbiji iskristalisala su se dva oprečna stava. Prvi stav, po kojem republika treba da bude jedna izborna jedinica, zastupale su sve opozicione partije, a drugi stav da Srbija bude podeljena na 18 izbornih jedinica zagovarao je jedino vladajući SPS. Pomenuta rasprava vodila se, u stvari, oko veličine izborne jedinice, tj. oko broja poslanika koji će se birati u jednoj izornoj jedinici. To naizgled sitno, administrativno pitanje, imalo je krupne političke reperkusije koje dvojica autora ovako rezimiraju: „Što se tiče veličine izborne jedinice, važi sledeće pravilo (uz primenu proporcionalne formule): što je manja izborna jedinica, to je manji efekat proporcionalnosti izbornog sistema, a uglavnom su slabije šanse malih partija da uđu u parlament. Iza ovog pravila stoji stroga matematika: procentualni udeo glasova koji je nekoj partiji potreban da bi dobila jedan mandat je, čisto matematički, utoliko veći što se manje mandata deli u izornoj jedinici“ (Nohlen i Kasapović, 1997:12).

Interes vladajućeg SPS kao najbrojnije i najbolje organizovane stranke u Srbiji, bio je da broj izbornih jedinica bude što veći da bi zbog širine i ravnomerne distribucije svojih simpatizera u izbornom telu republike mogao da računa na visok udeo glasova u svim jedinicama, tako i zbog toga što su kod velikog broja izbornih jedinica mogle da dođu do punog izražaja njegove organizaciono-kadrovske i finansijske prednosti u odnosu na opoziciju. Nasuprot tome, interes opozicionih, uglavnom slabo organizovanih partija bio je da smanjivanjem broja izbornih jedinica, po mogućnosti samo na jednu, neutrališu infrastrukturne prednosti vladajuće stranke. Oko tog pitanja učesnici „saveznog okruglog stola“ nisu postigli dogovor, pa je Savezna vlada predložila srednje rešenje od devet jedinica, što je Savezna skupština usvojila i potvrdila Zakonom o izbornim jedinicama (1992). Do kompromisa na saveznom okruglom stolu nije došlo ni oko uloge mas-medija, jer je vladajući SPS smatrao da treba postići dogovor samo o pravilima koja regulišu aktivnost mas-medija u predizbornom razdoblju, dok je većina opozicionih stranaka ocenji-

vala da prethodno treba izvršiti korenite promene (posebno kadrovske) u RTV Beograd, pa se tek nakon toga dogovoriti o pravilima za predizborno razdoblje. Pošto o tome nije postignuta saglasnost, ostalo je sve po starom, što znači da je SPS zadržao apsolutnu dominaciju u medijima pod državnom kontrolom.

Saglasnost, koja je postignuta najpre na saveznom, a potom i na republičkom okruglom stolu u Srbiji o usvajanju proporcionalnog izbornog principa, dovela je pred decembarske izbore 1992. do značajnog ujednačavanja izbornog zakonodavstva u čitavoj SRJ, jer je Crna Gora, kao što smo naveli, već 1990. usvojila proporcionalni izborni sistem. Promene saveznog izbornog zakona i izbornog zakona Srbije kojima su napuštene ranije izborne formule (na saveznom nivou kombinovana, a u Srbiji većinska) i usvojena nova, proporcionalna, od dalekosežnog su značaja jer je izborni sistem „centralni nerv“ političkog sistema, ili, kako Giovanni Sartori smatra, „najspeficičnije manipulativno oruđe politike“ (Sartori, 1968:237). Tip izbornog sistema utiče, između ostalog, na manju ili veću podudarnost između izborne i parlamentarne snage političkih partija, broj partija, stepen učesća građana na izborima, karakter unutrašnjih odnosa u partijama i na njihove izborne strategije, učestalost i prirodu partijskih koalicija i na političku stabilnost. Opredeljenje za tip izbornog sistema znači davanje prednosti samo nekim od mnoštva vrednosti koje izborni sistemi ostvaruju. U te vrednosti spadaju: participacija, predstavništvo, jednakost, konsenzus, stabilnost, vladavina većine i jaka vlada (Kirpatrick, 1981:344-345).

Naravno, ni proporcionalni ni većinski izborni sistem ne ostvaruju sve pomenute političke vrednosti u istoj meri, nego daju prednost nekoj od njih na račun ostalih. Većinski sistem, na primer, pretpostavlja vladavinu većine u postizanju konsenzusa, dok proporcionalni sistem više naglašava jednakost od jake vlade. Omogućavajući da se neke vrednosti i sa njima povezani interesi pojedinih političkih subjekata ostvaruju u većoj meri nego vrednosti i interesi drugih subjekata, izborni sistem vrši bitnu „distributivnu funkciju“ u političkom sistemu. Opredeljenje za većinski ili proporcionalni princip znači, između ostalog, obezbeđivanje prednosti velikim partijama nauštrb malih, ili pak zaštitu malih partija od majorizacije velikih. A pošto partije izražavaju interese socijalnih grupa formiranih po različitim kriterijumima (klasnom, nacionalnom, religioznom, jezičkom itd.), odabir izbornog sistema ima krupne implikacije i na te grupe. Marginalizujući male partije, većinski izborni sistem istovremeno ugrožava predstavništvo manjinskih nacionalnih (rasnih, verskih, kulturnih i dr.) grupa čije interese te partije izražavaju. Nasuprot tome, proporcionalni izborni sistem olak-

šava održanje malih partija a time, istovremeno, obezbeđuje političko predstavništvo manjinskih grupa.

Optirajući za proporcionalnu varijantu, zakonodavci u SRJ i u obe republike načelno su se priklonili zaštiti malih partija i olakšavanju političkog predstavništva manjinskih grupa (nacionalnih, verskih, kulturnih i dr.) što je izuzetno značajno jer je jugoslovensko društvo nacionalno, verski i kulturno heterogeno. U nacionalnom sastavu SR Jugoslavije Srbi čine 62,6 odsto, a Crnogorci samo pet odsto. Od Crnogoraca znatno su brojniji Albanci, čiji je ideo u stanovništvu 16,5 odsto. Ovde se mora imati u vidu da u SRJ nacionalne razlike čvrsto konvergiraju sa religijskim i kulturnim podelama, tako da se može govoriti o društvu sa dubokim sociokulturnim rasepima. Ista karakteristika važi, pojedinačno uzev, za srpsko i crnogorsko društvo. U Srbiji Srbi čine 65,9 odsto populacije, dok su Albanci, kojih ima 17,1 odsto, najbrojnija manjinska etnička grupa. U stanovništvu Crne Gore, Crnogorci učestvuju sa 61,9 odsto, Muslimani 14,6 odsto, Srbi 9,3 odsto, Albanci 6,6 odsto, uz niz drugih malih nacionalnih grupa.

U nacionalno i religiozno izrazito heterogenim društvima, kakva su društva SRJ i obe njene republike, većinski izborni sistem neizbežno bi imao destabilizujuće efekte zbog svog naglašenog disproporcionalnog učinka. Taj sistem bi dovodio do potiskivanja a ponekad i do eliminisanja iz parlamenta malih partija koje su često, mada ne uvek, partije nacionalnih i verskih manjina. Ista ocena važi i za „rovovski“ izborni sistem što su potvrdili rezultati majskih saveznih izbora 1992. *Generalno posmatrano, u socijalno heterogenim zemljama, poput SRJ, primena pomenuta dva tipa izbornog sistema imala bi neizbežno negativne efekte na konsolidaciju demokratskih institucija, jer bi podsticala manjine na osporavanje „pravila igre“ i na povlačenje iz „političke utakmice“. Iz perspektive tih manjina, izborna nadmetanje u okvirima većinskog i rovovskog principa ne znači neizvesnost, koja je imanentno obeležje slobodnih i poštenih izbora, nego lošu izvesnost u kojoj su manjine predestinirani gubitnici.* To su razlozi što doktrina, skoro unisono, naglašava da u nacionalno, kulturno i ideološki heterogenim društvima proporcionalni princip predstavlja optimalnu opciju (Bogdanor, 1983:252; Lijphart, 1984:21; Nohlen i Kasapović, 1997:32 i dr.).

Naravno, proporcionalni sistem nije jedinstven i do kraja razrađen model, nego ima mnogo varijanti čije prihvatanje zavisi od osobenosti date zemlje. Osvetličemo sada najvažnije odredbe saveznog izbornog zakona i skoro identične odredbe izbornih zakona obe republike koji su važili na prevremenim decembarskim izborima 1992. Osnovno opredeljenje sadržano je u članu 3. Zakona o izboru saveznih

poslanika u Veće građana Savezne skupštine (1992) koji glasi: „Poslanici se biraju ... na osnovu lista političkih stranaka i lista koje predlože grupe građana... Poslanička mesta raspodeljuju se srazmerno broju dobijenih glasova.“ Podela mandata, prema ovom zakonu, vrši se primenom sistema najvećeg količnika. Zakon propisuje, takođe, (član 87), da pravo na učešće u distribuciji mandata imaju samo one liste koje su dobile najmanje pet odsto glasova u izbornoj jedinici. Ideja da se pomoću izbornog cenzusa, ili „praga“, onemogući političko predstavništvo sasvim malim strankama često se javlja u izbornim zakonima zasnovanim na proporcionalnom principu, ali je u ovom slučaju fiksiranje „praga“ od pet odsto bilo besmisleno jer i u najvećoj od devet izbornih jedinica u Srbiji (za savezne izbore) u kojoj se biralo 14 poslanika, poslanička lista nije mogla da računa na jedan mandat ako ne osvoji 7,1 odsto glasova, što čini tzv. prirodni prag. Samo viši cenzus od 7,1 odsto glasova imao bi smisla, jer bi sprečio da u podeli mandata uzmu učešća stranke koje bi, bez pomenutog cenzusa, imale pravo na to.

Izborni zakon Srbije sadržao je, takođe, klauzulu o „pragu“ od pet odsto (član 95), dok je Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore propisao cenzus od četiri odsto (član 97). Odredbe o izbornom „pragu“ u republičkim zakonima nisu besmislene, jer se u parlamente Srbije i Crne Gore birao veći broj poslanika nego u izbornim jedinicama za savezni parlament, pa je zbog toga „prirodni prag“ bio niži od „zakonskog praga“. U svakoj od devet izbornih jedinica za republički parlament Srbije (ukupno 250 poslanika) biralo se, na primer, prosečno 27,7 poslanika, što znači da bi stranka, u slučaju da nije postojao prag od pet odsto, mogla da osvoji jedno poslaničko mesto sa samo 3,6 odsto glasova. U Crnoj Gori, koja je bila jedinstvena izborna jedinica u kojoj se bira 85 poslanika, u slučaju da nije postojao „prag“ od četiri odsto, bila je dovoljna podrška samo 1,1 odsto birača za osvajanje jednog mandata. Ocena da odredbe izbornih zakona Srbije i Crne Gore o cenzusu od pet odsto, odnosno četiri odsto nisu besmislene, ne znači da su celishodne. Dva već pomenuta argumenta dovode u pitanje takvo rešenje. Prvo, društva Srbije i Crne Gore kao i jugoslovensko društvo socijalno i kulturno su heterogena, a izborni cenzus otežava političko predstavništvo manjinskih grupa. Drugi argument koji govori protiv izbornog cenzusa od pet jeste okolnost da je u SRJ – kao i u drugim postkomunističkim zemljama – bio u punom zamahu proces uobličavanja partija i partijskih sistema, a usvojeni izborni „prag“ predstavljao je prepreku tom procesu.

Pored standardnih odredaba koje regulišu izbore na način uobičajen u demokratskim zemljama, izborni zakoni SRJ i Srbije, usvojeni pred decembarske izbore 1992, sadržali su i jednu izrazito antidemokratsku odredbu o načinu

raspodele poslaničkih mandata. Po toj odredbi (član 90 saveznog i član 96 republičkog zakona), mandati koje je dobila jedna kandidatska lista raspodeljuju se na dva načina. Prva trećina mandata deli se po redosledu sadržanom u listi – što se to inače uobičajeno čini u sistemu tzv. zatvorene liste – a preostale dve trećine mandata raspodeljuje po svom izboru podnosilac liste iz broja kandidata predloženih na listi posle završenih izbora. Izborni zakon Crne Gore nije prihvatio takvo rešenje, nego se svi mandati koje osvoji lista „raspoređuju prema redosledu kandidata utvrđenom na kandidatskoj listi“ (član 99). Odredba o pravu podnosioca liste da raspodeljuje dve trećine dobijenih mandata, bez obzira na predloženi redosled kandidata na listi koju su sadržali savezni izborni zakon i izborni zakon Srbije, nije značila samo davanje enormnih ovlašćenja podnosiocu liste, nego i ukidanje direktne veze između glasanja i predstavnštva, pa zato u SRJ i Srbiji nije reč o neposrednim, nego o formalno posrednim proporcionalnim izborima. Tu polazimo od sledećeg Nohlenovog razlikovanja: „U izravnim neposrednim izborima birači sami određuju nosioce mandata u opreci spram neizravnih, posrednih izbora koji predviđaju međugremije (izbornike) koji se postavljaju između birača i zastupnika. Valja razlikovati formalno neizravne izbore (izbornici su vezani odlukom prvotnih birača) od supstancijalno neizravnih izbora (odbornici nisu vezani i biraču nosioce mandata po svojoj volji“ (Nohlen, 1992:26). U formalno posrednim proporcionalnim izborima u SRJ i Srbiji, podnosilac liste, pre svega politička stranka, zadobio je neuporedivo veću moć nego što, inače, imaju partije u standardnim (neposrednim) proporcionalnim sistemima. U tim sistemima, partijska rukovodstva ustanovljavaju redosled kandidata na izbornim listama i time često presudno utiču na političku karijeru pripadnika „partijske elite“. Zahvaljujući tome, vrhovi partija koncentrišu ogromnu moć u svojim rukama, nauštrb nesamostalnih partijskih „parlamentarnih krila“. *Ali, pravom da kadrovski razmeštaj vrše i pošto je glasanje završeno, koje su zakonodavci u SRJ i Srbiji obezbedili nosiocu liste, vrhovi partija još više su ojačali svoju superiornost nad poslaničkim grupama u parlamentima i time bitno ugrozili autonomiju najviših predstavničkih tela.*

Savezni izborni zakon, kao i veoma slični izborni zakoni dveju republika, imali su i mnoge druge slabosti, između ostalog: nejasan status nosioca liste, odsustvo odgovarajućih instrumenata kojima bi Savezna ili Republička izborna komisija vršile povereni nadzor nad biračkim spiskovima, nekonzistentne odredbe o zaštiti izbornog prava i dr. Uz to, pravnometodološka obrada saveznog izbornog zakona bila je na nedozvoljeno niskom nivou, što je rezultat brzine i nesistematičnosti sa kojom je u Saveznoj skupštini SRJ menjan predlog tog zakona (o tome šire: Jelić, 1992).

2.2. Republičke partijske scene

Bitno zajedničko obeležje partijskih sistema dveju republika SRJ pred decembarske izbore 1992, bila je dominacija bivših komunističkih partija SPS i DPS, naspram kojih je postojala usitnjena i razjedinjena opozicija. U partijskim sistemima tih republika uočavale su se i izvesne razlike, koje će postajati sve dublje u drugoj polovini devedesetih godina. U te razlike spada svakako to što je u Crnoj Gori partija koja okuplja Albance, Demokratski savez Crne Gore (DS CG) prihvatila da uzme učešće na decembarskim izborima 1992, za razliku od partija koje sačinjavaju „Albansku alternativu“ u Srbiji koje su odlučile da bojkotuju te izbore. Premda je DS CG iznosio oštre kritike na račun vladajućeg režima (zbog „iseljavanja Albanaca iz Crne Gore“, „ukidanja lokalne samouprave“, „pogrešne politike prema Kosovu“ i dr.), ova stranka nije dovodila u pitanje postojanje Crne Gore, niti je isticala zahteve za secesijom. U predizbornoj kampanji ona se zalagala za „suverenu Crnu Goru“ (*Pobjeda*, 2. decembar 1992). Okolnost da partije albanske i deo partija muslimanske nacionalne manjine u Crnoj Gori nisu u decembru 1992. pozvale svoje pristalice da bojkotuju izbore (kao što to nisu učinili ni 1990) podstakla je relevantne stranke te republike da u potrazi za što širom izbornom podrškom pokušaju da privuku albanske i muslimanske birače. To je verovatno bio jedan od razloga što su relevantne partije u Crnoj Gori u svojim predizbornim nastupima 1992, više nego u Srbiji, posvetile pažnju „manjinskoj problematici“.

Druga razlika između partijskih sistema bila je u tome što je u Srbiji postojao konsenzus među relevantnim partijama da su granice između bivših republika SFRJ (tzv. avnojevske granice) isključivo administrativne i da su, zbog toga, podložne promeni prilikom raspada SFRJ. U takvim okolnostima, izostala je principijelna kritika režima od strane opozicije zbog njegovog angažovanja u etničkoj podeli Hrvatske i BiH i zbog dalekosežno negativnih ekonomsko-političkih posledica takvog angažovanja u koje prvenstveno treba ubrojiti ekonomske sankcije UN. Nasuprot tome, neke opozicione stranke u Crnoj Gori smatrale su da su granice između republika SFRJ državne granice čiju nepovredivost treba poštovati. Polazeći od toga, pomenute stranke osuđivale su politiku SRJ prema Hrvatskoj i BiH, što je na sledeći način istakao lider Socijaldemokratske stranke Crne Gore (SDS CG), Žarko Rakčević: „Tvrđili su da avnojevske granice ne važe. Mi kažemo da nisu dobre, ali to samo znači da se ne mogu mijenjati bez krvi. To se ostvarilo; išli smo u rat iz kojeg smo se vratili sa mnogo manje ljudi. Ta politika dovela nas je na pros-

jački štap..." (*Pobjeda*, 16. decembar 1992). Dalekosežno opredeljenje da treba prihvatiti granice između bivših jugoslovenskih republika kao osnovu za mirno razgraničenje budućih samostalnih država, a ne po svaku cenu težiti etničkoj podeli, zastupao je, takođe, LS CG.

Treća osobenost crnogorske partijske scene u odnosu na scenu Srbije ogledala se u tome što je među relevantnim partijama Crne Gore postojala oštra podela, kakva se nije uočavala u Srbiji, oko državnopravnog statusa republike. Tezu o nezavisnoj Crnoj Gori zastupao je, pored DS CG, i LS CG. Lider potonje partije, Slavko Perović, uporno je naglašavao da bi osamostaljivanjem Crne Gore došlo do ukidanja ekonomskih sankcija UN protiv te republike. Ova partija je obećala u kampanji pred prevremene decembarske izbore 1992. da će, ako bude došla na vlast, raspisati referendum o osamostaljivanju Crne Gore; ako bi u tome dobila podršku većine građana, tražila bi prijem Crne Gore u UN i KEBS (*Pobjeda*, 12. decembar 1992). Gledište da je u SRJ poništena državnost Crne Gore i da je ta republika postala „talac“ daleko moćnije Srbije, zastupao je i SDS CG. Nasuprot tome, vladajući DPS i NS CG energično su se zalagali za Crnu Goru kao federalnu jedinicu u okviru SRJ. Istini za volju, NS CG je tražio izvesne korekcije da bi u jugoslovenskoj federaciji interesi Crne Gore bili bolje zaštićeni. Zbog toga, NS CG se zalagao za donošenje novog saveznog i republičkog ustava (*Pobjeda*, 26. decembar 1992). Pored zagovaranja nezavisnosti i statusa federalne jedinice, među relevantnim partijama Crne Gore postojala je i treća opcija koja je tu republiku sagledavala u okviru jedinstvene srpske države. Pomenutu opciju energično je zastupao SRS.

2.3. Izborna kampanja

U Srbiji u kampanji pred decembarske savezne (i republičke) parlamentarne izbore 1992. dominiralo je nacionalno pitanje, dok je ekonomsko-socijalno pitanje bilo u drugom planu. To se dobro vidi po tematskoj strukturi partijskih poruka u toku izborne kampanje (oktobar, novembar i decembar 1992). Analiza sadržaja tih poruka – koja je nažalost urađena samo za Srbiju, a ne i za Crnu Goru – pokazuje da je nacionalno pitanje bilo ubedljivo na prvom mestu; o tom pitanju govori 43 odsto svih poruka SRS, 22 odsto poruka SPS i 17 odsto DEPOS-a. Na drugom mestu, ali u okviru daleko nižih vrednosti, jeste ekonomsko-socijalna problematika kojoj je posvećeno 12 odsto izbornih poruka SRS, 10 odsto DEPOS-a i osam odsto SPS. Ostale poruke partija u izornoj kampanji 1992. teško je razvrstati po tematskim

oblastima (Slavujević, 1992). Nacionalno i ekonomsko-socijalno pitanje kojima su bile zaokupljene (doduše, u nejednakoj meri) stranke Srbije u predizbornom razdoblju, jesu dva od četiri pitanja koja Giovanni Sartori svrstava u „bazične dimenzije rascepa“ (basic cleavage dimensions) prisutne u većini demokratskih partijskih sistema. Preostale dve od četiri „bazične dimenzije rascepa“, o kojima govori ovaj autor, jesu: sekularno naspram religioznog i demokratsko naspram autoritarnog. Analiziraćemo stavove relevantnih partija Srbije i Crne Gore pred prevremene izbore 1992, najpre prema nacionalnom, a potom prema ekonomsko socijalnim pitanjima.

Nacionalno pitanje, koje Sartori označava dimenzijom etnicitet nasuprot integraciji, javilo se u posebno zaoštrenom vidu u obe republike krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, jer je u tom razdoblju došlo do građanskog (istovremeno i međunacionalnog) rata i raspada SFRJ. Sredinom 1991, kad je izbio građanski rat u Sloveniji, a ubrzo potom počeo proces pretvaranja dojučerašnjih republika SFRJ u samostalne države, jedna od važnih komponenti „nacionalnog kompleksa“ manifestovala se u obliku političko-pravne dileme o granicama novih država. Dilema je glasila: da li granice treba da slede bivše republičke granice ili pak (pretpostavljene) linije demarkacije nacionalnih grupa? Druga važna komponenta „nacionalnog kompleksa“ ticala se karaktera novih država. Tu je bila reč o dilemi da li Srbija i Crna Gora (identična dilema postojala je i u drugim republikama SFRJ) treba da budu države svih građana koji u njima žive ili nacionalne države.

Upoređujući u Srbiji programska opredeljenja SPS i SRS u pogledu nacionalnog pitanja, lako se uočava da su između tih partija postojale pored sličnosti i važne razlike. SPS je izričito insistirao na presudnoj važnosti nacionalnog razgraničenja u SFRJ negirajući značaj republičkih granica, pre svega granica Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koje je smatrao isključivo administrativnim i podložnim promeni po etničkim linijama. Time je vladajući SPS bitno revidirao ključne postulate ustava SFRJ (1974) na koje je sam (kao deo SKJ) odlučujuće uticao. Po Ustavu SFRJ republike su definisane kao države (član 3) čija se teritorija ne može menjati bez njihovog pristanka. U pogledu druge komponente ove dimenzije (nacionalna država ili država građana?), vladajući SPS se opredelio za državu građana što je prihvaćeno u Ustavu Srbije (1990) na čiji je sadržaj SPS, takođe, imao odlučujući uticaj. U članu 1. Ustava zabeleženo je da je „Republika Srbija... demokratska država svih građana koji u njoj žive...“. Istini za volju, u preambuli tog dokumenta o Srbiji se govori kao „demokratskoj državi srpskog naroda“ što je, kako je zapazio Robert Hayden (1992:662), u koliziji sa pomenutim zalaganjem za građansku državu.

SRS je delio stav SPS o primatu etničkih granica nad republičkim, ali je umesto

„države građana“ otvoreno isticao ideal „nacionalne države“. U članu 1. svog *Političkog programa* (1992), SRS je naveo kao cilj „obuhvatanje sveg srpstva“. U pomenutom programu ova stranka je insistirala na: „... obnavljanju slobodne i nezavisne srpske države koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje sužene srbijanske federalne jedinice i Crne Gore, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju, srpski Zapadni Srem, srpsku Baranju i srpsku Makedoniju“.

SPO i DSS – koji su na prevremene decembarske izbore 1992. izašli u okviru koalicije DEPOS – tvrdili su, kao i SPS i SRS, da je razgraničenje Srbije sa bivšim republikama SFRJ moguće jedino po etničkim, a ne po republičkim granicama. Identično gledište zastupao je i DS iz čega se može zaključiti da je oko toga postojao potpuni konsenzus među relevantnim strankama Srbije. Štaviše, konsenzus je pored partija (u smislu oficijelne partijske politike) obuhvatao i pristalice partija o čemu svedoče rezultati empirijskog istraživanja Instituta društvenih nauka sprovedenog na reprezentativnom uzorku građana Srbije (bez Kosova i Metohije) u oktobru 1992. U tom istraživanju simpatizerima SPS, SRS, DEPOS-a i DS postavljeno je pitanje: „Da li treba priznati granice između bivših republika SFRJ kao međunarodne granice?“ Za bezuslovno priznanje tih granica izjasnilo se samo 18,3 odsto simpatizera SPS, 21,4 odsto SRS i 28,1 odsto DEPOS-a. Iako je nedovoljan broj pristalica DS bio obuhvaćen ovim istraživanjem, pa se o njihovom stavu ne može pouzdano suditi, mislimo da se iz navedenih podataka sa izvesnošću može zaključiti da je principijelna kritika nacionalne politike vladajućeg SPS imala relativno usku podršku među biračima. Jer pomenute tri organizacije (SPS, SRS i DEPOS), čiji su simpatizeri obuhvaćeni uzorkom istraživanja, osvojile su 71,5 odsto glasova na saveznim i 68,3 odsto glasova na republičkim izborima održanim u decembru 1992.

Kad je reč o drugoj komponenti dimenzije etnicizam-integracija koju smo označili kao zalaganje za „državu građana“ ili za „nacionalnu državu“, SPO, DS i DSS (kao i vladajući SPS), prihvatili su prvu opciju. Ukupno uzev, na dimenziji etnicitet-integracija, SRS je zauzeo ekstremnu nacionalističku poziciju, dok su SPS, SPO, DS i DSS bili na umerenoj nacionalnoj poziciji.

U Crnoj Gori, kao što smo istakli, nije postojao konsenzus o nacionalnom pitanju, jer su od pet posmatranih partija: DPS, NS CG, SRS, LS CG i SDS CG dve potonje partije negirale princip etničkih granica. Za državu građana zalagali su se DPS, LS CG i SDS CG, dok su NS CG i SRS preferirali nacionalnu državu. Imajući u vidu

izneta opredeljenja, u ekstremno nacionalističke stranke u ovoj republici spadali su NS CG i SRS, u umereno nacionalne vladajući DPS, dok su se SDS CG i LS CG mogli svrstati u građanske stranke zato što su se izjašnjavali i za građansku državu i protiv razgraničenja po etničkim granicama. Potonje dve partije nisu imale svoje pandane među relevantnim strankama Srbije. Doduše, neke manje stranke u Srbiji zastupale su građansku opciju. Tu pre svega mislimo na Građanski savez koji je na izborima 1993 (do kojih je došlo godinu dana posle prevremenih izbora) osvojio u okviru koalicije DEPOS dva mandata u Narodnoj skupštini Srbije.

Stav prema ekonomsko-socijalnom pitanju uobičajeno se označava dimenzijom levica-desnica. Doduše, pojedini autori koriste i druge kriterijume za konstituisanje te dimenzije ili se služe dimenzijom levica-desnica bez jasnog kriterijuma (Sartori, 1976:337). U ovom radu uzeli smo u obzir sledeće četiri komponente dimenzije levica-desnica: 1. državno naspram privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju; 2. snažnu naspram slabe vlade u sferi ekonomskog planiranja; 3. podršku redistribuciji bogatstva u korist siromašnih, naspram protivljenja redistribuciji; 4. zalaganje za welfare programe vlade, nasuprot opoziciji tim programima (Harmel and Janda, prema: A. Lijphart, 1981:30). Iz iznetog određenja proizilazi da pojmovni par levica-desnica koristimo bez ikakve vrednosne konotacije, isključivo kao koristan analitički instrument. Usredsredićemo se sada na pozicioniranje posmatranih stranaka Srbije i Crne Gore na dimenziji levica-desnica koja sadrži četiri nabrojane komponente.

Nijedna od relevantnih partija Srbije nije se zalagala za državno naspram privatnog vlasništva, ali je SPS insistirao na ravnopravnosti svojinskih oblika. U svojim *Osnovama programa* (usvojenim u oktobru 1992), SPS je zastupao stanovište da svi oblici svojine treba da „bude ravnopravni pred zakonom i da u međusobnoj konkurenciji uživaju jednake tržišne i druge uslove“. Taj, naizgled, nepristrasan stav praktično je značio da će u ekonomskom životu Srbije ostati *status quo*, tj. da neće doći do procesa obavezne privatizacije koji se sredinom 1992. intenzivno odvijao u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope. Zbog toga se može smatrati da se SPS, u suštini, zalagao za državno naspram privatnog vlasništva. U pogledu ostale tri komponente dimenzije levica-desnica, SPS je izričito prihvatao levu opciju jer je u citiranom programskom dokumentu insistirala na „državnoj regulaciji“, osuđivala „masovno otpuštanje radnika i svaku politiku koja bi povećala socijalnu nesigurnost“ i, najzad, proklamovala „aktivnu socijalnu politiku“.

Ultranacionalistički SRS nije delio programski stav vladajućeg SPS o ravnopravnosti svih svojinskih oblika, nego je zahtevao „...punu privatizaciju svih sred-

stava za proizvodnju i privrednih grana, osim energije i rudarstva" (*Ekonomski i socijalni program SRS*, 1992). Opredeljenja SRS prema ostalim komponentama dimenzije levica-desnica nisu bitno odstupala od opredeljenja SPS, što proizilazi iz ambicioznih zadataka koje je SRS postavio pred državu. Naime, ova partija je zahtevala od države, između ostalog, garantovanje minimalnih nadnica od 100 maraka svim zaposlenim „po slobodno formiranom tržišnom kursu" (što je u vreme donošenja programa SRS trostruko premašivalo iznos minimalne nadnice), ostvarivanje principa solidarnosti u penzijskom osiguranju (iste penzije svih zaposlenih) i razvrstavanje državnih službenika u petnaest platnih razreda. (Ekonomski i socijalni program SRS, 1992). S obzirom na potpuni oslonac SRS na redistributivnu ulogu države, opredeljenje ove stranke za privatizaciju i tržišnu privredu imalo je isključivo deklarativni značaj.

Partije koje pripadaju DEPOS-u, (SPO i DSS) i DS insistirale su na privatnoj svojini u čemu su se bitno razlikovale od vladajućeg SPS. U programima SPO, DSS i DS nije se pominjala ni eksplicitno ni imlicitno teza o regulativnoj i redistributivnoj funkciji države, zbog čega su njihove programske pozicije bile distinktno od pozicije SPS i SRS. Jedino oko četvrte komponente dimenzije levica-desnica, koja se tiče stava prema socijalnoj državi, SPO, DS i DSS su prihvatili „levu" opciju. *Na osnovu stava posmatranih partija prema četiri komponente dimenzija levica-desnica, može se zaključiti da je SPS zauzimao krajnje levu poziciju, SRS umereno levu, dok su SPO, DS i DSS bili na umerenoj desnoj poziciji.*

Vladajući DPS u Crnoj Gori razlikovao se od SPS po tome što se u svojim programskim stanovištima (Deklaracija ciljeva i principa, 1990) nije ni pominjao društvenu svojinu. U pogledu ostalih opredeljenja, DPS je bio veoma sličan vladajućoj stranci Srbije. Opozicione partije SDP CG i SRS su, kao i DPS, podržavale redistribuciju bogatstva u korist najsiromašnijih i zalagale se za *welfare* programe vlade, dok su NS CG i LS CG imali o tome rezervisan stav. *U celini uzev, DPS, SRS i SDP CG mogu se svrstati u umereno leve, a NS CG i LS CG u umereno desne partije.*

2.4. Ishod izbora

Na decembarskim izborima za Veće građana Savezne skupštine 1992. u Srbiji je uzelo učešća 67,4 odsto, a u Crnoj Gori 67,6 odsto građana (tabela VI), što predstavlja povećanje od 11,4 odnosno 10,9 procentnih poena u odnosu na majske izbore. Najviše glasova i poslaničkih mesta u Srbiji osvojio je SPS (1.478,918; 47)

iako je njegov rezultat na ovim izborima slabiji nego rezultat ostvaren na prethodnim, majskim izborima (1.665.485; 73). Drugo mesto na decembarskim saveznim izborima pripalo je SRS (1,024,983; 30), treće DEPOS-u (809,731; 20), a četvrto DS (280.183; 5). U Crnoj Gori najširi oslonac u biračkom telu zadobio je vladajući DPS, premda je i njegov rezultat znatno slabiji nego na majskim izborima (130.431; 160.040). Na drugom mestu po broju glasova i mandata je Socijalistička partija Crne Gore, a iza nje slede NS CG i SRS. Na ovim kao i na prethodnim saveznim izborima, odbio je da sudeluje LS CG zato što ne priznaje legitimitet Savezne Republike Jugoslavije. Uprkos osipanju svog biračkog tela u odnosu na majske izbore, DPS je zadržao dominantnu poziciju na partijskoj sceni Crne Gore o čemu govore podaci da su tri najvažnije opozicione partije: SP CG, NS CG i SRS osvojile ukupno manje glasova (102.382) od DPS. Premda su vladajuće partije obe jugoslovenske republike, SPS i DPS, ostvarile na ovim izborima slabije rezultate nego na majskim izborima, one su (zajedno) ipak sačuvala apsolutnu većinu u Veću građana Savezne skupštine (74 od 138 mandata). Ali, u Veću republika – koje se sastoji od po 20 poslanika iz obe republike – SPS i DPS ne bi uspeli da zadobiju većinu mandata pod pretpostavkom da su parlamenti obe republike izvršili izbor saveznih poslanika u to veće srazmerno snazi partija u republičkim parlamentima, kao što su to predviđali odgovarajući republički zakoni. U stvari, parlament Crne Gore izvršio je izbor saveznih poslanika poštujući princip srazmernosti usvojen u Zakonu o izborima saveznih poslanika u Vijeće republika Savezne skupštine od 13. oktobra 1992, ali je do korenite promene stava u tom pogledu došlo u Srbiji.

Na konstitutivnoj sednici Narodne skupštine Srbije, održanoj 28. januara 1993, bitno je promenjen Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine (usvojen 6. maja 1992) jer je ukinut princip srazmernosti sadržan u članu 2 (stav dva) pomenutog zakona koji glasi: „Sastav poslanika u Veće republika Savezne skupštine određuje se tako da odgovara stranačkoj pripadnosti narodnih poslanika u Narodnoj skupštini". Time je, u stvari, otvorena mogućnost da većina u Narodnoj skupštini bira samo svoje predstavnike u Veće republika Savezne skupštine. Poslanici DEPOS-a i DS su na konstitutivnoj sednici Narodne skupštine odlučno zastupali stanovište da se pomenuti zakon, koji reguliše izuzetno važnu materiju političkog predstavnništva, ne može menjati bez konsenzusa sa opozicionim partijama i po hitnom postupku. Uz to, poslanici demokratske opozicije su, s pravom, upozoravali da je predloženi Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine po svojoj prirodi retroaktivan, jer reguliše način predstavnništva zasnovanog na izborima koji su već

bili završeni. Pošto je zakon ipak donet, opozicija je u znak protesta napustila zasedanje Skupštine Srbije. Bez obzira, međutim, na to, parlamentarna većina sastavljena od poslanika SPS i SRS izvršila je istog dana (8. januara 1993) na istoj sednici (!) izbor poslanika u Veće republika Savezne skupštine, što je dalo osnova za prigovor da je novi zakon počeo da proizvodi dejstvo pre nego što je odštampan u *Službenom glasniku Republike Srbije*. Na pomenutoj sednici u Veće republika izabrano je 12 poslanika vladajućeg SPS i osam poslanika SRS.

Može se pretpostaviti da je nenajavljena i uz to retroaktivna promena izuzetno važnih zakonskih odredaba o načinu izbora poslanika u Veće građana Savezne skupštine i trenutna primena novih rešenja, rezultat grozničavog nastojanja SPS i SRS da onemoguće da Veće republika Savezne skupštine ponovo deluje kao „kočnica“ njihovoj ubedljivoj većini u Veću građana (77 mandata od 138), kao što je to bio slučaj prilikom neuspešnog pokušaja izglasavanja nepoverenja vladi Milana Panića u novembru 1992. *Izmenom načina predstavnštva u Veću građana Savezne skupštine, SPS i SRS su zadobili „kontrolni paket akcija“ u tom veću, jer su pored svih mandata (20) iz Srbije, raspolagale i sa tri mandata koja su pripadala SRS u srazmernoj raspodeli mandata u Skupštini Crne Gore.*

Posle decembarskih saveznih izbora 1992, u Saveznoj skupštini „treće Jugoslavije“ uspostavljen je osoben odnos snaga; formalno posmatrano, socijalisti su bili na vlasti u koaliciji sa vladajućom partijom Crne Gore, DPS, ali su odnosi između dve partije od kraja 1991 – kada je Crna Gora u Hagu podržala predlog lorda Karingtona o miroljubivom regulisanju krize u SFRJ – bili zategnuti. Podrška DPS Saveznoj vladi Milana Panića u drugoj polovini 1992. još više je pogoršala odnose između dve vladajuće partije. U takvim okolnostima socijalisti su na saveznom nivou, paralelno sa formalnom koalicijom sa DPS, uspostavili faktički savez sa radikalima pomoću kojeg su zadobili većinu u oba veća Savezne skupštine. *Savezom sa radikalima, SPS je, zapravo „zaobišao“ svog koalicionog partnera DPS i obezbedio sebi mogućnost da usvaja zakone u saveznom parlamentu bez obzira na eventualno protivljenje DPS.* Uspeh SPS u strategiji „dvostrukog savezništva“ presudno je zavisio od njenih dobrih odnosa sa radikalima. U januaru 1993, kada je došlo do opisane promene izbornog zakona sa retroaktivnim važenjem, odnosi između socijalista i radikala bili su zaista izuzetno skladni, a njihovo savezništvo zasnivalo se na identičnom pristupu rešavanju ključnih političkih pitanja sa kojima su se suočavale Srbija i SRJ, prvenstveno pitanja građanskog rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Ali, harmonični odnosi između SPS i SRS trajali su samo do sredine 1993, kad je

između dve partije izbio sukob koji je doveo do vanrednih parlamentarnih izbora i do novog rasporeda političkih snaga na političkoj sceni Srbije.

O regularnosti prevremenih saveznih izbora 1992. raspravljaćemo u poglavlju posvećenom (istovremeno održanim) izborima za republičke parlamente Srbije i Crne Gore.

3. Novembarski izbori 1996.

Izbori za Saveznu skupštinu SRJ koji su održani 3. novembra 1996. predstavljali su prve „mirnodopske izbore“ posle raspada SFRJ i izbijanja građanskog rata na teritorijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Istovremeno sa saveznim izborima, održani su 1996. izbori za Skupštinu Crne Gore (o kojima će biti reči u četvrtom poglavlju) i lokalni (opštinski, gradski, pokrajinski) izbori u obe republike.

Premda građanski rat nije zahvatio teritoriju „treće Jugoslavije“, ratna zbivanja u dve pomenute bivše republike SFRJ koja su trajala sa promenljivim intenzitetom od 1991. do 1995, bitno su uticala na politički život u SRJ. Građanski rat u susednim republikama doprinio je bujanju nacionalizma u SRJ što, kad je reč o Srbiji, u velikoj meri objašnjava izborne uspehe vladajućeg SPS. Ta partija je još od 1987, u ime „odbrane srpskog nacionalnog interesa“, zastupala „tvrdu liniju“ prema drugim republikama SFRJ i prema nacionalnim manjinama u vlastitom okviru. Uz to, vladajući SPS je, oslanjajući se na zvanične medije, sistematski podsticao osećaj ugroženosti i straha najpre od drugih jugoslovenskih republika, a potom i od međunarodne zajednice. Pod uticajem građanskog rata, ekonomskog sunovrata i delovanja oficijelne propagande, u Srbiji je registrovana ekspanzija ksenofobije koja je u maju 1993. konstatovana kod 76 odsto stanovništva, umesto ranije uobičajenih 10-15 odsto (Pantić, 1998: 68). Mediji pod zvaničnom kontrolom u Srbiji i Crnoj Gori neistinito su obavestavali javnost o ključnim društvenim pitanjima i na taj način su uspevali da velikom delu te javnosti nametnu kao istinite vlastite verzije uzroka dramatičnog raspada SFRJ, odgovornosti za građanski rat u bivšim jugoslovenskim republikama i za ekonomske sankcije UN protiv SRJ (Srbije i Crne Gore) uvedene 30. maja 1992 (rezolucija br. 757) i proširene 16. novembra iste godine (rezolucija br. 787) i 17. aprila 1993 (rezolucija br. 820). U pogledu ekonomskih sankcija UN, oficijelna propaganda je uporno naglašavala da su one rezultat mržnje „svetskih moćnika“, odnosno „novog svetskog poretka“, a ne posledica politike vladajućeg režima koji, uprkos višestrukim zahtevima i upozore-

njima, nije pristao da u proleće 1992. povuče JNA i paravojne formacije iz BiH koja je tada bila priznata od međunarodne zajednice kao samostalna država.

U atmosferi raširenog osećanja ugroženosti i ksenofobije, SPS je uspeo na saveznim i republičkim izborima 1992. i na republičkim izborima 1993. da zadrži relativno najveći uticaj u biračkom telu Srbije. Ali, takva društvena atmosfera pružala je pogodno tlo za političku ekspanziju i autentično nacionalističke partije kakva je SRS. Kao što smo već opisali, ta partija je na talasu oficijelno podsticanog nacionalizma doživela meteorski uspon i već na majskim izborima 1992. postala druga stranka po snazi u saveznom parlamentu. Identičan uspeh SRS je postigao na prevremenim saveznim izborima 1992, kao i na istovremeno održanim izborima za Narodnu skupštinu Srbije na kojima se po broju glasova i mandata približila vladajućem SPS. Saradnja vladajućeg SPS i SRS na ostvarivanju identičnog „nacionalnog programa“ odvijala se sve do sredine 1993. izuzetno uspešno. Između dve stranke bila je ustanovljena osobena „podela rada“ u kojoj su radikali otvoreno zastupali planove o „velikoj Srbiji“, javno optuživali partije demokratske opozicije za antipatriotizam i za izdaju i direktno se angažovali u akcijama protiv nacionalnih manjina, dok je vladajući SPS obezbeđivao podršku zvaničnih medija i blagonaklon stav državnih organa prema takvim aktivnostima. Ali, taktika socijalista da podstiču i olakšavaju opisane aktivnosti radikala, ali da se sami drže po strani, počela je brzo da pokazuje nedostatke, jer se radikalizovano biračko telo Srbije postepeno okretalo od SPS ka SRS kao nosiocu ekstremnije varijante nacionalističke politike.

U drugoj polovini 1993. raspao se savez između vladajućeg SPS i SRS pre svega zato što su se radikali, uvereni u široku podršku biračkog tela, suprotstavili kompromisnoj politici prema bivšim republikama SFRJ na koju je SPS bio prinuđen međunarodnim pritiscima. Izbori za Narodnu skupštinu Srbije 1993 (o kojima će dalje biti reči) protekli su u znaku oštrog sukoba između dojučerašnjih saveznika SPS i SRS koji su davali pečat političkom životu Srbije sve do kraja 1996.

3.1. Političke prilike

Neposredno nakon oslobađanja od ekonomskih sankcija UN do kojeg je došlo početkom 1996, SRJ je nastojao da uspostavi pokidane veze sa međunarodnom zajednicom. Novembarski izbori za Veće građana Savezne skupštine 1996. održani su u razdoblju kad je političko rukovodstvo SRJ snažno manifestovalo težnju da ponovo postane član UN i najvažnijih međunarodnih organizacija (OEBS,

Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka za obnovu i razvoj i dr.). O tome svedoči poziv Savezne vlade međunarodnim posmatračima da prisustvuju novembarskim izborima koji je, međutim, upućen samo nekoliko dana pred održavanje tih izbora. Kasno upućivanje poziva nije, naravno, posledica slučajnog propusta, nego pokušaja vladajućeg režima SRJ da skrene pažnju sa predizbornog procesa i pitanja ravnopravnosti partija, koje u njemu učestvuju, na akt glasanja koji je tehnički izraz izbornog procesa. Ali, kao što poziv za praćenje novembarskih izbora 1996. nije slučajno upućen kasno, tako isto taj poziv nije slučajno odbijen od strane ogromne većine pozvanih država i međunarodnih organizacija. Odbijanje je rezultat opšteprihvaćenog stava da svako ozbiljno praćenje izbora u postkomunističkim zemljama u kojima tek nastaje demokratski poredak („protodemokracija“), mora da se usredsredi na analizu uslova u kojima se održava izborna nadmetanje i da odgovori na pitanje da li su partije ravnopravne u izbornom procesu. Odgovor na to pitanje nije, naravno, mogao biti dat ako se posmatranje kompleksnih izbornih aktivnosti redukuje na praćenje procesa glasanja.

Ključni događaj koji je bitno uticao na raspored snaga na partijskim scenama dveju republika pred novembarske savezne izbore 1996. bio je Dejtonski sporazum (odnosno Pariski mir), kojim je okončan građanski rat u BiH. Tim sporazumom SRJ je priznala teritorijalnu celovitost BiH i time izričito odustala od zalaganja za etničke granice koje je predstavljalo okosnicu njene politike u prethodnom razdoblju. Naglašavamo da je ovde reč o izričitom odustajanju, pošto je SRJ već od sredine 1993. pokazivala gotovost da revidira svoj raniji stav o primatu etničkih granica nad republičkim. Relevantne političke partije Srbije različito su reagovala na Dejtonski sporazum. Vladajući SPS ga je, naravno, odlučno podržao nastojeći da pokaže da je taj sporazum plod njene trajne mirotvorne politike. Energičnu podršku Dejtonskom sporazumu pružio je SPO, DS ga je uz izvesne rezerve uglavnom afirmativno ocenio, dok je DSS izneo na taj sporazum bitne kritičke primedbe. Otvoreno suprotstavljanje Dejtonskom sporazumu došlo je samo od ultranacionalističkog SRS. Na crnogorskoj političkoj sceni sve su relevantne parlamentarne stranke, izuzev SRS, podržale Dejtonski sporazum.

3.2. Uspon JUL

Na novembarskim saveznim izborima sudelovalo je 60,7 odsto jugoslovenskih građana (60,3 odsto u Srbiji i 66,5 odsto u Crnoj Gori) što je za šest procentnih

poena manje nego na saveznim izborima održanim u decembru 1992. Najviše uspeha na ovim izborima u Srbiji imala je „leva koalicija“ sastavljena od SPS, JUL i ND (tabela VII) koja je osvojila 45,4 odsto glasova i 64 poslanička mesta (od ukupno 108). Rezultat ove koalicije bio je daleko bolji od rezultata koji je SPS ostvario na decembarskim saveznim izborima 1992 (31,5 odsto glasova i 47 mandata). Drugo mesto po broju osvojenih glasova i mandata (23,8 odsto i 22 mandata) pripalo je koaliciji „Zajedno“, koju su sačinjavali SPO, DS, DSS i GS, a treće mesto SRS (18,7 odsto i 16 mandata).

Pravi dobitnik na novembarskim izborima ipak nije SPS nego Jugoslovenska udružena levica (JUL) obrazovana 23. jula 1994. od malih ekstremno levih organizacija, koja je dobila četvrtinu (16) mandata „leve koalicije“ u saveznom parlamentu, iako se može pretpostaviti da je njen doprinos pobedi bio izuzetno mali. Takvu pretpostavku potvrđuju rezultati empirijskog istraživanja političkih raspoloženja koje je sproveo Institut društvenih nauka u maju 1996 (*JJM-129*). Prema rezultatima tog istraživanja, za SPS je bilo spremno da glasa 24 odsto građana Srbije (bez Kosmeta), dok je za JUL istu spremnost izrazilo dvanaest puta manji broj građana (1,7%). Savez između vladajućeg SPS i, programski posmatrano, ekstremno levog JUL podstakao je dva očekivanja. Prvo očekivanje bilo je da će između dve organizacije doći do konflikta zbog nezadovoljstva rukovodećeg jezgra SPS raspodelom poslaničkih mandata u korist JUL. Drugo očekivanje ticalo se smera političke evolucije SPS. Prema tom očekivanju SPS će, zbog potrebe da naglasi vlastiti politički identitet u odnosu na „levog suseda“, odlučnije optirati u postizbornom razdoblju za socijaldemokratsku varijantu. Prvo od dva očekivanja se do kraja 1998. samo delimično obistinilo, a drugo se pokazalo potpuno pogrešnim. Do sukoba između rukovodstva SPS i JUL zaista je dolazilo, ali su to bili sukobi na lokalnom nivou koji su „intervencijom sa vrhova“ SPS i JUL brzo potiskivani i zataškavani.

U pogledu međusobne ideološke bliskosti ništa se nije promenilo; ideološke granice između dve organizacije ostale su i dalje fluidne i teško raspoznatljive. Ista ocena važi i za „kadrovske granice“ između SPS i JUL koje su ostale potpuno porozne, o čemu ubedljivo svedoče učestali „transferi“ pripadnika rukovodećih stratum SPS i JUL iz jedne u drugu organizaciju. Ponekad ni pripadnici tih stratum ne znaju tačno kojoj od dve partije pripadaju što dobro ilustruje epizoda (koja se zbila godinu i po dana posle ovih izbora) sa Dragoljubom Jankovićem, koji je 25. marta 1998. izabran za ministra pravde u Vladi Srbije. Na pitanje novinara da li je u Vladu ušao ispred SPS ili JUL, ministar je odgovorio: „Ne znam, moram da vidim, nazovite me kasnije“. Posle toga, ministar je obavestio novinara da je član JUL

(*Demokratija*, 26. marta 1998).

Sve što je rečeno potencira nedoumice oko toga zašto je uopšte vladajući SPS tako snažno podržao JUL i omogućio mu da od „organizacije-makete“ preraste u važnog političkog aktera, a od marta 1998. čak i u koalicionog partnera samog SPS u Vladi Srbije? U nedostatku pouzdanog i celovitog odgovora na to važno pitanje ponudićemo nekoliko objašnjenja koja se međusobno ne isključuju, ali koja i sama zahtevaju detaljnu verifikaciju. Najpre, skoro se samo od sebe nameće objašnjenje po kojem je SPS pružio presudnu pomoć nastanku i političkoj ekspanziji JUL zbog bliskog, supružničkog odnosa između lidera dve organizacije, Slobodana Miloševića i Mirjane Marković. Ovo emotivno-psihološko objašnjenje obezbeđuje, zaista, „ključ“ za razumevanje jednostrane podrške SPS JUL-u koja protivreči principima ekvivalentne razmene koji dominiraju, u političkom a ne samo u ekonomskom životu. Prihvatajući, dakle, da se u relaciji SPS-JUL, naročito u fazi formiranja potonje organizacije, mogu uočiti fenomeni koji su teško objašnjivi ako se isključivo posmatraju kroz račun gubitaka i dobitaka, pa se zato moraju „pozvati u pomoć“, uslovno govoreći, i altruističke pobude (nesebičnost, velikodušnost i dobročinstvo) strane sfere politike, mislimo, takođe, da je ta relacija interesno determinisana i (sve više) recipročna. Već i površan uvid u odnose između dve organizacije od nastanka JUL 1994. do 1998. pokazuje da je JUL služio SPS za iznošenje stavova (ocena, gledišta, predloga) koja, kao vladajuća partija, nije želela sama da iznese. Pomenimo, na primer, žestoke kritike-optužbe JUL na račun DPS i na predsednika Savezne vlade Radoja Kontića znatno pre njegovog smenjivanja do kojeg je došlo u proleće 1998. To što je JUL često vremenski „istrčavao“ ispred SPS u oceni važnih političkih pitanja, kao što su donošenje republičkog zakona Srbije o univerzitetu i o štampi, ulaska radikala u republičku vladu, dogovore između Slobodana Miloševića i Ričarda Holbruka o regulisanju krize na Kosovu i Metohiji ne govori, verovatno, o većoj „brzini“ JUL od SPS, nego o tome da je SPS prepuštao drugoj organizaciji da u vidu „probnih balona“, izriče sudove o važnim pitanjima da bi sebi ostavio prostor za korekcije.

Drugo, JUL je programskim naglašavanjem ultralevičarskih stavova obezbedio SPS mogućnost da privuče u svoje „gravitaciono polje“ ekstremne levičare, „istinske vernike“ za koje sam SPS, opterećen balastom tekuće politike i mnogih političkih kompromisa, nije dovoljno atraktivan. Doduše, republički izbori održani 1993. u Srbiji pokazali su da je procenat birača koji su spremni da podrže opciju „levlju od leve“ veoma mali. Treće, obrazovanjem JUL-a, SPS je omogućilo da utoli neutoljivu „glad“ vlastitih funkcionera za priznanjima obezbeđujući im ne samo simbolička

priznanja, „zvučne titule“ u toj organizaciji, nego i za ekonomskim beneficijama, budući da su kadrovi JUL zauzeli ključne položaje u nekim sektorima državno usmeravane ekonomije Srbije. Na taj način smanjen je „konfliktni potencijal“ u samom SPS. Četvrto, možda najvažnije jeste to da su snaženjem JUL i njegovim prerastanjem u partiju do kojeg je došlo na prvom kongresu (20 jula 1998), njegovi odnosi sa „partijom-centralom“ postali u velikoj meri konkurentski. *Pogrešno bi, međutim, bilo interpretirati porast „organizacione surevnjivosti“ između SPS i JUL i kao latentan efekt uporednog postojanja dveju organizacija, jer je to, zapravo, nameravani cilj. Postojanje dveju organizacija koje se međusobno kontrolišu olakšava njihovim liderima, bračnom paru Milošević-Marković, da osujećuju interne „pučeve“ u SPS, odnosno JUL i da time osiguraju svoju dominaciju.*

Odgovor na formulisanu dilemu zašto su se odnosi između dve organizacije „opirali“ očekivanoj evoluciji i zašto su obe organizacije pokazale rezistentnost prema impulsima za jačanjem vlastitog ideološko-političkog identiteta, valja opet tražiti u ličnim odlukama njihovih neospornih lidera da odnose između dve organizacije drže *nedovoljno definisanim, nejasnim i nedovršenim*. Takva opredeljenja lidera nisu mogla da budu osporena od kolegijalnih organa SPS i JUL, jer reč je o organizacijama u kojima je struktura autoriteta monokratska, tj. u kojima diskreciona moć čelnih rukovodilaca nije ograničena od strane šireg liderskog stratuma, kao što je to slučaj sa partijama u kojima je struktura autoriteta oligarhijska. O različitim strukturama autoriteta u partijama Srbije i Crne Gore i o uticaju tih struktura na interne odnose biće više reči u četvrtom poglavlju.

Vratimo se sada ishodu novembarskih izbora za Veće građana Savezne skupštine. Dobar izborni rezultat „leve koalicije“ u Srbiji može se velikim delom objasniti uspehom vladajućeg SPS – koji je činio kičmu pomenute koalicije – da uz pomoć medija pod državnim kontrolom, posebno televizije, uveri značajan deo građana Srbije da su uspostavljanje mira u BiH i Hrvatskoj, i sa tim povezano ukiđanje ekonomskih sankcija UN protiv SRJ, rezultat njene mirotnopolitike. „Tokom cele 1996 – beleži Jovanka Matić – dominantni aspekti imidža partije na vlasti bila je njena uspešnost u projektu reintegracije Srbije i SRJ u međunarodnu zajednicu, definisanom kao primarni nacionalni interes“ (Matić, 1997:85). Izborni uspeh „leve koalicije“ olakšan je svakako time što je Savezna skupština SRJ „u režiji“ pomenute koalicije neposredno pred novembarske izbore povećala broj izbornih jedinica u Srbiji sa devet na 29. Prilagođavajući „izbornu geografiju“ svojim potrebama, koalicija SPS-JUL-ND uspeła je da sa samo relativnom većinom glasova (45,4%) osvoji apsolutnu većinu (59,3%) mandata koji pripadaju Srbiji u Veću

građana Savezne skupštine. Da je „institucionalni okvir“ novembarskih izbora delovao pristrasno, nekom kao majka, a nekom kao maćeha, govore i podaci da je na ovim izborima koaliciji SPS-JUL-ND za jedan poslanički mandat trebalo prosečno 28.869 glasova, koaliciji „Zajedno“ 44.054, a radikalima čak 48.695! Uspehu „leve koalicije“ na saveznim izborima doprinelo je i to što je ona uživala snažnu podršku medija pod državnim kontrolom, posebno televizije. O tome govore podaci da je u predizbornom razdoblju na TV Beograd emitovan 71 prilog o promotivnim aktivnostima te koalicije u ukupnom trajanju od 99:18 minuta, dok je istovremeno o opozicionoj koaliciji „Zajedno“ emitovano šest priloga ukupne dužine 3:40 minuta. U poslednjoj nedelji predizborne kampanje lideri opozicije uživo su se čuli devet sekundi (u izveštaju sa mitinga u Valjevu koji je trajao 43 sekunde) dok su se lideri SPS-JUL-ND uživo obraćali biračima u 345 priloga, ukupnog trajanja 61:58 minuta (Matić, 1996:1).

Činioci koji su na saveznim izborima u Srbiji olakšali izbornu pobjedu koalicije SPS-JUL-ND (promena „izborne karte“, ubedljiva medijska prednost) delovali su, naravno, negativno na „izborni učinak“ koalicije „Zajedno“. Povrh toga, izbornom neuspehu te koalicije doprinele su i krupne programsko-političke razlike između stranaka koje su činile njen sastav (SPO, DS, DSS i GS). Rezultati novembarskih izbora potvrdili su, u stvari, davnašnje saznanje da su izvestan stepen programsko-političke sličnosti i korektni odnosi između partijskih rukovodstava bitni minimalni preduslovi uspešne izborne saradnje između partija. Samo kad su ti preduslovi ispunjeni, koalicija može da očekuje „sinergijski učinak“, tj. veću izbornu podršku nego što je zbir glasova partija koje je sačinjavaju, a ako to nije slučaj, koalicija dobija manje glasova nego što bi dobile (u zbiru) njene članice da su pojedinačno izašle na izbore. Do neuspeha izbornih koalicija kod kojih nisu ispunjeni jedan ili oba pomenuta preduslova dolazi zato što su birači (u velikom procentu) celovite ličnosti koje se u političkom životu ponašaju dosledno. Ako partijski lideri pozovu takve birače da glasaju za koaliciju u kojoj se nalazi partija sa čijim se političkim opredeljenjima ne slažu i (ili) koja je do juče bila u sukobu sa njihovom vlastitom partijom, birači se oglašuju o poziv i glasaju po svojoj savesti ili apstiniraju. To se upravo dogodilo sa delom birača partija koje su činile koaliciju „Zajedno“. Između tih partija postojale su u predizbornom razdoblju krupne programsko-političke razlike u pogledu stava prema Dejtonskom sporazumu, Međunarodnom sudu u Hagu i o rešavanju kosovskog problema.

Već smo naveli da su SPO i GS odlučno podržale Dejtonski sporazum, dok su DS i – još više – DSS, iznosile na taj sporazum krupne primedbe. Iste razlike mogle su

se uočiti u pogledu odnosa prema međunarodnom Haškom sudu, posebno prema pitanju hapšenja i izručenja optuženih za ratne zločine počinjene u Bosni i Hercegovini. SPO i GS su podržavali saradnju sa tim sudom, dok je stav DS i DSS bio uglavnom negativan. Najzad oko Kosova i Metohije jedino je GS istrajno naglašavao neophodnost razgovora sa albanskom nacionalnom manjinom radi nalaženja trajnog *modus vivendi* u toj pokrajini, dok je stav ostalih stranaka demokratske opozicije bio uglavnom uzdržan. Pored programsko-političkih razlika, koaliciju „Zajedno“ su opterećivali i loši odnosi između rukovodstava partija koje čine njen sastav. Tu pre svega mislimo na ličnu netrpeljivost i rivalitet između predsednika SPO i DS oko liderske pozicije u čitavoj koaliciji koji su početkom 1997. doveli do njenog raspada.

U izborne dobitnike na novembarskim izborima za Veće građana Savezne skupštine u Srbiji svakako spada i ultranacionalistički SRS koji je na tim izborima sa 764.430 glasova postigao znatno bolji rezultat nego na republičkim izborima 1993 (595.467). Ipak, na novembarskim saveznim izborima radikali nisu dostigli rezultat koji su ostvarili na saveznim izborima u decembru 1992, kad je za njih glasalo 1.066.765 građana. Teško je odgovoriti na pitanje da li povećanje broja glasova za ovu ultranacionalističku stranku na novembarskim saveznim izborima 1996. u odnosu na republičke izbore 1993. treba pripisati izlasku na izbore novih birača ili tome što su se građani koji su 1993. glasali za druge stranke, razočarali u te stranke zbog njihovog napuštanja „nacionalnog fronta“ i prihvatanja Dejtonskog i Erdutskog sporazuma i glasali za SRS. Upoređenje rezultata izbornih nadmetanja za republičku skupštinu 1993. i za Veće građana Savezne skupštine 1996. govori u prilog drugog odgovora na postavljeno pitanje. U pogledu broja glasača na dva izborna nadmetanja nije bilo većih razlika (neznatno manje 1996. nego 1993) iz čega se može zaključiti da je promena relativnog odnosa snaga između partija posledica preraspodele unutar istog biračkog tela, a ne opredeljenja birača koji nisu sudelovali na prethodnim izborima (1993). Pošto je vladajući SPS (u koaliciji sa JUL i ND) ostvario na saveznim izborima 1996. bolji rezultat nego 1993, izvesno je da radikali nisu privukli ranije glasače SPS, nego glasače partija demokratske opozicije (SPO, DS, DSS i GS). U prilog takve ocene govore podaci da je podrška partijama demokratske opozicije (uzetim zajedno) opala sa 33,3 odsto (1993) na 23,8 odsto (1996).

Možda je ultranacionalistički SRS imao na saveznim izborima 1996. idealnu priliku da postigne još veći uspeh jer su neke opozicione partije (DS, DSS) zaista razočarale značajan deo svojih birača time što su, uprkos kritika i rezervi, ipak pri-

hvatile Dejtonski i Erdutski sporazum i tako bitno revidirale ranije stavove prema rešenju krize u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Ali, takav uspeh je izostao jer su radikali bili meta permanentnih napada vladajućeg SPS i oficijelnih medija (posebno RTS). U stvari, „poluuspeh“ SRS u za tu partiju „idealnim uslovima“ na saveznim izborima 1996, potvrđuje iznetu pretpostavku da radikali ostvaruju najbolje izborne rezultate kad su u dobrim odnosima sa vladajućim SPS. Ako su odnosi između SRS i vladajućeg SPS poremećeni, kao što je to bio slučaj 1996, uspeh izostaje ili je njegova veličina redukovana.

U Crnoj Gori vladajući DPS je trijumfovao na novembarskim izborima za Veće građana Savezne skupštine osvojivši 50,8 odsto glasova i 20 od ukupno 30 mandata koji pripadaju Crnoj Gori u tom veću. NS CG je zadobio osam poslaničkih mandata, dok su SDP CG i Stranka demokratske akcije (SDA) uspeli da osvoje samo po jedan mandat. Objašnjenje ubedljive izborne pobede vladajućeg DPS mora (kao i u slučaju SPS u Srbiji) da uzme u obzir kako tradicionalno široku podršku koju ova partija ima u biračkom telu Crne Gore, tako i sposobnost DPS da predstavi crnogorskoj javnosti završetak rata u bivšim republikama SFRJ i ukidanje sankcija UN protiv SRJ, kao rezultat vlastite miroljubive politike. Pored DPS, na ovim izborima ostvario je uspeh i NS CG koji je osvojio 23 odsto glasova, što je dvostruko povećanje u odnosu na savezne izbore 1992 (11,9 odsto). Ovakav izborni rezultat NS CG je ostvario zahvaljujući pre svega podršci birača LS CG koji je bojkotovao ove, kao i sve prethodne savezne izbore. Treba odmah naglasiti da su krajem 1996. odnosi između NS CG i LS CG bili izuzetno dobri o čemu govori to što su te partije izašle zajedno (u okviru koalicije „Narodna sloga“) na istovremeno održane republičke izbore o kojima će biti reči u četvrtom poglavlju. To je važno imati na umu jer do sličnog „transfera“ glasova od LS CG ka NS CG nije došlo na decembarskim saveznim izborima 1992. zato što su odnosi između dve partije bili izuzetno zategnuti. U tom razdoblju NS CG je izričito negirao postojanje crnogorske nacije i činio okosnicu tzv. srpskog bloka. Od početka 1994. došlo je do krupnih programsko-političkih promena u NS CG u kojima je ova stranka sve više isticala svoja liberalno-demokratska opredeljenja, ublažavajući istovremeno svoja izvorna nacionalistička stanovišta. Uporedo s tim, NS CG je uspostavljao sve čvršću saradnju sa LS CG.

U gubitnike na novembarskim saveznim izborima u Crnoj Gori spadaju dve ekstremno opredeljene partije: ultranacionalistički „SRS – Vojislav Šešelj“ i ekstremno levi JUL. „SRS – Vojislav Šešelj“ osvojio je samo 14.829 glasova (5,2 odsto) što nije bilo dovoljno ni za jedan poslanički mandat. Slab izborni rezultat

radikala govori o bitnom smanjivanju uticaja u odnosu na savezne izbore u decembru 1992. kada je za tu stranku glasalo 31.556 birača (11,5 odsto). Neuspeh SRS u Crnoj Gori na saveznim izborima, na kojima je ta stranka konsolidovala svoje pozicije u Srbiji, upozorio je na sve veće razlike u snazi „političkih porodica“ u partijskim sistemima dveju republika SRJ. O tim razlikama govori i neuspeh JUL koji je na saveznim izborima 1996. u Crnoj Gori dobio samo 3.380 glasova (1,2 odsto) i ostao bez ijednog mandata, dok je u Srbiji JUL postao jedan od partnera u pobedničkoj „levoj koaliciji“.

Na ishod saveznih izbora u Crnoj Gori uticao je svakako nadmoćan položaj DPS u zvaničnim medijima. Povrh toga, broj izbornih jedinica „prilagođen je“ vladajućem DPS pod čijim uticajem je izmenjen savezni zakon o izbornim jedinicama. Tim izmenama usvojenim neposredno pred izbore, uprkos protivljenja opozicionih partija, broj izbornih jedinica u Crnoj Gori povećan je sa jedne na sedam.

3.3. Lokalni izbori

Trećeg novembra 1996. održani su pored saveznih i (u Crnoj Gori) republičkih izbora, lokalni izbori (pokrajinski, gradski, opštinski) u obe republike. Umesto celovite analize rezultata lokalnih izbora u obe federalne jedinice, u ovom radu ćemo se zadržati samo na osobenom izbornom sistemu kojim je vladajuća SPS obezbedila „veštačku većinu“ u Pokrajinskoj skupštini Vojvodine i na pokušaju režima u Srbiji da osujeti izbornu pobedu opozicije u nekim gradovima i opštinama.

Na izborima za Pokrajinsku skupštinu Vojvodine SPS je sa samo 23 odsto glasova (236.414 od 1.025.103) zadobio 67,2 odsto poslaničkih mandata (74 od 110). Inače, na izborima za Pokrajinsku skupštinu primenjen je osoben izborni sistem koji je usvojen, i pored energičnog protivljenja opozicije, pred same izbore (oktobar 1996) od strane većine u Pokrajinskoj skupštini koju su činili predstavnici SPS. Prema tom sistemu, smatra se izabranim kandidat koji je osvojio apsolutnu većinu glasova, a ako to nikome ne pođe za rukom, dolazi do drugog kruga izbora u kojem učestvuju tri umesto, kao što je to uobičajeno, dva najuspešnija kandidata. U drugom krugu izbora za Pokrajinsku skupštinu, održanom 17. novembra 1996, u većini izbornih jedinica odmeravali su snage – kao što su to dobro pretpostavili kreatori ovakvog izbornog sistema – jedan kandidat SPS i dva kandidata opozicije čime je onemogućeno ujedinjavanje glasova opozicije. U takvim okolnostima, kandidati SPS su u većini slučajeva uspevali da zadobiju širu podršku nego svaki od dva

opoziciona kandidata.

Novembarski izbori za gradske i opštinske skupštine u Srbiji, imali su neobičajen tok. Koalicija „Zajedno“ koja je doživela neuspeh na saveznim izborima u Srbiji, uspela je da osvoji većinu u 40 od ukupno 189 opština, kao i na izborima za gradske skupštine Beograda i Niša. Taj uspeh je postignut premda DSS nije na lokalnim nivou sudelovao u koaliciji „Zajedno“ već su njen sastav činili samo SPO, DS i GS. Podrobnim objašnjenjem različitog uspeha partija demokratske opozicije na saveznim i istovremeno održanim lokalnim izborima bavili smo se na drugom mestu (Goati, 1997). Vladajući režim u Srbiji nije, međutim, dopustio koaliciji „Zajedno“ da uživa plodove svoje pobede, nego je izdejstvovao preko izbornih komisija i sudova da rezultati lokalnih izbora budu preinačeni ili da izbori budu poništeni i zakazani novi. Na primer, koalicija „Zajedno“ je na izborima za Gradsku skupštinu Beograda osvojila 70 od ukupno 110 mandata, ali je Gradska izborna komisija posle prigovora vladajućeg SPS, poništila 10 mandata i naložila održavanje novih izbora. Sa preostalih 60 mandata koalicija „Zajedno“ bi ipak raspolagala apsolutnom većinom u Gradskoj skupštini, ali je SPS uložio žalbe sudu posle čijih odluka je ta koalicija izgubila još 33 mandata! Za razliku od Beograda, ključnu ulogu u preinačavanju rezultata za Skupštinu grada Niša odigrala je izborna komisija. U izborima za odbornike opštinskih skupština došlo je do preinačavanja rezultata uz „pomoć“ izbornih organa i sudova, a u korist vladajućeg SPS (o tome: Rakić-Vodinelić i ost., 1997:160–196).

Pored nezakonitih i pristrasnih sudskih odluka i nezakonitih postupaka izbornih komisija kojima je *post festum* deformisana volja građana, tamnu senku na tok i rezultate novembarskih lokalnih izbora u Srbiji bacile su mnoge izborne mahinacije do kojih je došlo u drugom krugu izbora održanom 17. novembra 1996. U mahinacije ubrajamo pre svega falsifikovanje izbornih spiskova i zapisnika biračkih odbora i organizovano ubacivanje u glasačke kutije (na više desetina biračkih mesta) unapred popunjenih listića sa imenima kandidata SPS. Okolnost da su počinioci izbornih prevara raspolagali nepopunjenim izbornim listićima upućuje na pretpostavku da je reč o poduhvatu koji je bio u „dosluhu“ sa „izbornom administracijom“ i sa vladajućom partijom u čijem su interesu izvršene navedene prevare. Tu pretpostavku snažno podupire postupanje javnog tužilaštva koje nije, kad su obelodanjeni pouzdani dokazi o izbornim malverzacijama, po službenoj dužnosti pokrenulo postupak protiv njihovih počinilaca, nego je to učinila koalicija *Zajedno* krivičnim tužbama. Na primer, pred Opštinskim sudom u Nišu podignute su tužbe protiv više od 50 predsednika i članova biračkih odbora zbog sumnje da su

učestvovali u prepravljajući zapisnika sa birališta. Ali, sudski postupak je pokrenut samo u jednom slučaju, protiv Branka Todorovića (u vreme izbora funkcioner SPS i potpredsednik gradske vlade u Nišu), koji je sa glasačkog mesta br. 34 kao predsednik biračkog odbora odneo glasačke listiće i nepotpisane zapisnike, a kasnije ih vratio sa potpisima članova biračkog odbora. Branko Todorović („bata Bane“) je u intervjuu *Nedeljnom telegrafu*, početkom 1997, priznao da je na lokalnim izborima u Nišu bilo falsifikovanja izbornih rezultata, ali je za to optužio generalnog sekretara SPS, Goricu Gajević i niz drugih visokih funkcionera vladajuće partije. Do sredine decembra 1998. sudski postupak protiv Branka Todorovića nije okončan (*Blic*, 15. decembar 1998).

Od mnogih politički dalekosežnih efekata krivotvorenja na lokalnim izborima u Srbiji 1996, dva nam se čine naročito značajnim. Prvo, izborna krađa je pokazala naličje čitavog pravosudnog sistema i osvetlila njegovu potpunu zavisnost od vladajuće partije. O tome ubedljivo govori izveštaj Komisije udruženja pravnika Srbije koja je detaljno analizirala sudske odluke kojima su preinačavani rezultati izbora. U tom izveštaju Komisija je ocenila da sudske odluke sadrže sledeće nezakonitosti: 1. Nije obezbeđeno pravo na učestvovanje svim strankama u sporu (koaliciji „Zajedno“); 2. U sudskim postupcima nije se poštovalo načelo utvrđivanja istine i 3. U sudskim postupcima narušen je pravni institut pune sudske jurisdikcije (*Dokumenti Udruženja pravnika Jugoslavije, Udruženja pravnika Srbije i Udruženja pravnika Crne Gore, Beograd, 1996*).

Drugo, očigledne izborne neregularnosti u korist vladajuće partije podstakle su masovne proteste i dovele do krupnih promena na političkoj sceni Srbije. Proteste je organizovala oštećena koalicija „Zajedno“ najpre u Beogradu a potom i u drugim velikim gradovima Srbije (Niš, Kragujevac, Kraljevo i dr.). Zvanična sredstva informisanja u početku su potpuno ignorisala demonstracije desetina hiljada građana. U težnji da spreči obaveštavanje javnosti o demonstracijama, vladajući režim je onemogućio emitovanje programa Radio „B-92“ i Radio „Indeksu“ koji su detaljno izveštavali o protestima građana u Beogradu i drugim gradovima republike. Takav postupak sa dve nezavisne radio-stanice dolio je, međutim, novo „ulje na vatru“ i podstakao studente Beogradskog univerziteta da prekinu pohađanje nastave i da se pridruže masovnim demonstracijama. Na vrhuncu građanskog i studentskog protesta (krajem decembra 1996. i u januaru 1997), broj demonstranata na ulicama Beograda dostizao je u nekim danima brojku od 200.000. Masovni građanski protest uzdrmao je temelje vladajućeg režima. *Tim protestom*

aktiviran je duboki sukob oko osnova novouspostavljenog političkog poretka koji, kao što smo pokazali, u Srbiji traje u latentnom obliku od 1990.

Suočen sa višemesečnim protestima stotina hiljada građana zbog izbornih prevara, vladajući režim u Srbiji bio je prinuđen na uzmicanje. Preokret u tom pogledu nastupio je kad je predsednik Republike Srbije, Slobodan Milošević, pozvao predsedavajućeg OEBS, Flavija Kotija da se uveri u to da na lokalnim izborima nije bilo krađe. Potom se ministar inostranih poslova SRJ, Milan Milutinović, obratio predsedavajućem OEBS sa molbom da pošalje misiju radi regularnosti već održanih lokalnih izbora u Srbiji. Misija je doputovala 20. decembra 1996. u Beograd i obavila razgovore sa predstavnicima vlade i opozicije. Lični izaslanik predsedavajućeg OEBS i bivši španski premijer, Felipe Gonzales podneo je „Izveštaj“ (pun naslov: „Izveštaj g. Felipea Gonzalesa predsedavajućem OEBS“) o svojim nalazima zasnovanim na ekspertskom mišljenju pravnika. U tom izveštaju, Felipe Gonzales je ocenio da je opozicija odnela izbornu pobjedu u drugom krugu lokalnih izbora u spornim opštinama i gradovima Srbije i da vlast treba da prizna tu pobjedu (tekst izveštaja: Rakić-Vodinelić i ost., 1997: 210-212).

Pored priznanja rezultata drugog kruga lokalnih izbora, Felipe Gonzales je izneo preporuke o dalekosežnim demokratskim reformama u Srbiji kojima je cilj da obezbede slobodan i uravnotežen pristup medijima, slobodu privatnih medija, izradu i usvajanje novog izbornog zakona i ostvarivanje slobodnog i nezavisnog pravosuđa. Od iznetih preporuka Narodna skupština Srbije prihvatila je samo onu koja se ticala rezultata lokalnih izbora i 11. februara 1997. usvojila je Zakon o proglašenju za konačne privremenih rezultata izbora za odbornike skupština opština i gradova navedenih u izveštaju misije OEBS. Tim zakonom opozicionim partijama je „vraćena“ oduzeta izborna pobjeda u spornim opštinama i gradovima Srbije.

Parlamentarni i predsednički izbori u Srbiji

Posle prvih slobodnih izbora za Narodnu skupštinu Srbije i za predsednika republike održanih 1990, o kojima je već bilo reči, do izbora za parlament Srbije došlo je u proteklom razdoblju još tri puta: 1992, 1993. i 1997, i za predsednika republike, takođe, tri puta: u decembru 1992, septembru – oktobru 1997. i u decembru 1997. SPS nije uspeo ni na jednim od parlamentarnih izbora da osvoji većinu mandata, nego je, da bi obrazovao vladu, bio prinuđen da se osloni na podršku drugih partija: SRS 1992, ND 1993. i ponovo SRS 1998. Bez obzira, međutim, čiju je podršku uživao vladajući SPS, Narodna skupština Srbije nije u čitavom posmatranom razdoblju bila mesto rasprave i odlučivanja o vitalnim pitanjima kao što su: odnos prema bivšim republikama SFRJ, ekonomske sankcije UN, odnosi Srbije sa Crnom Gorom, kriza na Kosmetu i dr. Takve rasprave efikasno je blokirala parlamentarna većina što je marginalizovalo demokratsku opoziciju i činilo je nemoćnom (Antonić, 1998). Uz to, u nekim vremenskim etapama posmatranog razdoblja, poslanici opozicije bili su izloženi ličnim klevetama sa skupštinske govornice („špijuni“, „plaćenici“, „izdajice“ i dr.), što su predsednici Narodne skupštine – uvek iz redova SPS – tolerisali (Čavoški, 1995).

Na izborima za predsednika republike do kojih je došlo tri puta, dva puta je pobedio kandidat SPS, dok je na izborima održanim u septembru (prvi krug) i u oktobru 1997 (drugi krug) pobeda pripala kandidatu SRS, Vojislavu Šešelju. Ali, na tim izborima nije izabran predsednik jer je na njima, prema zvaničnim podacima, uzelo učešće (u drugom krugu) manje od polovine svih birača Srbije, pa tako nije ispunjen zakonski uslov za validnost izbora. Na sledećim izborima održanim u decembru 1997, izabran je kandidat SPS Milan Milutinović, pa je tako položaj predsednika republike ostao „u posedu“ do kraja posmatranog razdoblja (1998). Dok je Slobodan Milošević vršio funkciju predsednika republike (od 1990. do 1997) on je preuzimao ovlašćenja koja pripadaju republičkom parlamentu, Saveznoj vladi i Saveznoj skupštini i tako koncentrisao ogromnu političku moć u svojim rukama. Razloge za to treba, svakako, tražiti u ogromnim pravima koja Ustav Srbije obezbeđuje predsedniku republike (1990), ali to je samo manji deo objašnjenja, jer je Milošević nastavio da igra ključnu

ulogu u političkom životu Srbije i SRJ i pošto je prestao da bude predsednik Republike Srbije (1997) i postao predsednik Jugoslavije čije su funkcije samo ceremonijalne. *U čitavom posmatranom razdoblju on je, međutim, bio neosporni lider SPS; dominacija nad vladajućom partijom omogućila je Miloševiću da ostvari faktičku kontrolu nad drugim organima vlasti i da preuzme donošenje strateških političkih odluka koje kasnije ti organi samo ratifikuju.*

1. Prevremeni izbori za parlament i predsednika republike 1992.

Odmah posle prvih slobodnih izbora 1990, na kojima je SPS osvojio nadmoćnu većinu u Narodnoj skupštini Srbije, opozicija se opredelila za vanparlamentarnu borbu čiji je cilj demokratizacija života u Srbiji (martovske demonstracije 1991). Rasplamsavanje građanskog rata u Hrvatskoj u drugoj polovini 1991. dovelo je u Srbiji do političke homogenizacije i olakšalo vladajućem režimu da potisne u drugi plan pitanje demokratskih reformi u vlastitoj republici. Početkom 1992. opozicija se pribrala od poraza i počela da mobilise javno mnjenje protiv politike vladajućeg režima (proslava godišnjice martovskih demonstracija u Beogradu). Kao tačka okupljanja opozicionih snaga poslužili su već opisani savezni izbori koje je režim na brzinu organizovao u maju 1992. Partije demokratske opozicije bojkotovale su te izbore, odbile su da priznaju njihove rezultate i opredelile su se za masovne proteste. Premeštanje težišta borbe iz parlamenta na neparlamentarni teren urodilo je plodom; pod pritiskom masovnih protesta, vladajući režim je bio prinuđen da prihvati zahtev opozicije za održavanjem prevremenih izbora u decembru 1992. na svim nivoima (od opštinske do savezne skupštine, kao i izbora za predsednike republike u Srbiji i Crnoj Gori).

1.1. Predizborni zaplet

U pripremama prevremenih izbora za Narodnu skupštinu Srbije 1992, koje su tekle paralelno sa pripremama za savezne izbore, republička vlada je sazvala republički okrugli sto sa namerom da na njemu parlamentarne stranke postignu dogovor o izbornim uslovima. U toku rasprava za tim stolom, vladajući SPS je prihvatio zahtev opozicionih partija da izbori za Narodnu skupštinu Srbije, kao i izbori za

savezni parlament, budu održani po proporcionalnom principu. Jedno od pitanja u kojem se SPS na republičkom okruglom stolu oštro konfrontirao sa opozicijom bilo je pitanje broja izbornih jedinica. SPS je insistirao da taj broj bude veći nego na saveznim izborima (9), obrazlažući to okolnošću da se za republički parlament bira mnogo više poslanika nego za savezni (250:108), dok je opozicija zahtevala da Srbija bude jedna izborna jedinica ili bar da broj izbornih jedinica za republičke izbore bude isti kao i za savezne izbore. Pošto s tim u vezi nije postignut konsenzus, deo opozicionih partija napustio je republički okrugli sto, što je održavanje već najavljenih izbora učinilo neizvesnim. Do još većih nedoumica oko održavanja zvanično obećanih prevremenih izbora za republički parlament doveo je stav Vlade Srbije, iznet krajem septembra 1992, da Ustav Srbije (1990) ne predviđa mogućnost održavanja prevremenih izbora i da je zbog toga neophodno prethodno izvršiti odgovarajuće ustavne promene. Po članu 133 Ustava Srbije akt o promeni ustava donosi Narodna skupština dvotrećinskom većinom, ali taj akt postaje konačan tek ako se „za njega na republičkom referendumu izjasni više od polovine upisanih birača“. Oko pitanja da li je referendum jedini način da se održe prevremeni izbori ili nije, oštro su se u Narodnoj skupštini sukobile vladajuća i opozicione stranke (SPO, DS). Predstavnici opozicije tvrdili su da je ovde reč o političkom manevru SPS čiji je cilj da osujeti održavanje prevremenih izbora jer je, zbog bojkota albanskih birača na Kosovu i Metohiji, praktično nemoguće postići da se na eventualnom referendumu potrebna većina građana izjasni za promenu Ustava. Uz to, održavanje referendumu je skupo i sporo, pa su zato opozicione stranke predlagale da se izbori raspišu na osnovu člana 89 Ustava Srbije koji glasi: „Predsednik republike na obrazložen predlog Vlade, može odlučiti da se Narodna skupština raspusti“. Nakon toga se, prema istom članu, održavaju izbori u roku od 60 dana.

Ubedljiva poslanička većina koju je SPS posedovao u parlamentu istrajala je, ipak, na stanovištu da je promena Ustava jedini put do prevremenih izbora, pa je posle odluke Narodne skupštine Srbije o promeni Ustava, zakazan republički referendum. Na taj referendum (održan 11. oktobra 1992), izašlo je, međutim, samo 46 odsto punoletnih građana Srbije, a afirmativan odgovor dalo je 44 odsto građana, što nije bilo dovoljno da bi odluka Narodne skupštine bila punovažna. Na taj način, održavanje prevremenih izbora u Srbiji došlo je u pitanje. Ali, tada se dogodio preokret: premda je prethodno tvrdila da jedino promena Ustava vodi do prevremenih izbora, republička vlada je, posle neuspeha referendumu, „našla“ drugi put koji se sastoji u izmenama ustavnog zakona. Na predlog republičke vlade, Narodna skupština je usvojila 27. oktobra 1992, dvotrećinskom većinom, izmene Ustavnog

zakona (*Službeni glasnik Republike Srbije* br. 77, 1992). Tim izmenama Ustavni zakon je proširen odredbama koje regulišu pitanje prevremenih izbora za Narodnu skupštinu i za predsednika republike. Iako je takvo rešenje omogućilo da se izađe iz političkog ćorsokaka, njegova ustavna valjanost je sporna. To je jedan autor duhovito rezimirao: „... Prevremeni izbori se raspisuju Ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava Republike Srbije – koji ne sadrži odredbe o prevremenim izborima“ (Slavnić, 1992:577).

Posle usvajanja izmena Ustavnog zakona, Narodna skupština Srbije je prihvatila „paket“ izbornih zakona. U Zakonu o izbornim jedinicama – koji je činio deo tog „paketa“ – udovoljeno je zahtevu opozicionih partija da Srbija bude podeljena na devet izbornih jedinica. Trećeg novembra raspisani su republički izbori i zakazani za 20. decembar 1992.

1.2. Izborni rezultati

Za ishod prevremenih izbora za Narodnu skupštinu Srbije (kao i za ishod istovremeno održanih saveznih izbora) bila su vezana mnoga politička očekivanja i nade. Jedno od očekivanja koje je dominiralo u zemljama Zapadne Evrope i SAD bilo je da će vladajući SPS biti poražen od strane demokratske opozicije. Priželjkivanje izbornog poraza SPS bilo je zasnovano na široko rasprostranjenom uverenju da bi rešenje „jugoslovenskog čvora“ bilo neuporedivo lakše ako bi na vlast u Srbiji došao DEPOS koji je pokazivao spremnost za nešto kompromisniju i fleksibilniju politiku od SPS prema dojučerašnjim republikama SFRJ koje su postale samostalne države. Ali, takva očekivanja i nadanja su se izjalovila; prevremeni izbori 1992. nisu označili kraj vladavine SPS iako su doveli do redistribucije moći u republičkom parlamentu u odnosu na izbore održane u decembru 1990. Umesto apsolutne dominacije SPS, koja je usledila posle prvih slobodnih izbora, u novom parlamentu Srbije nastale su tri političke organizacije koje su, u različitim kombinacijama, mogle da formiraju vladu SPS, SRS i DEPOS. Relativno najjači u Narodnoj skupštini Srbije ostao je i dalje SPS koji je zadobio podršku 28,8 odsto glasova i 40,4 odsto poslaničkih mesta, drugo mesto pripalo je SRS sa 22,6 odsto glasova i 29,2 odsto mandata, a treće mesto koaliciji DEPOS sa 16,9 odsto glasova i 20 odsto poslaničkih mesta. Sve ostale stranke su u Narodnoj skupštini Srbije osvojile ukupno 10,4 odsto mandata (tabela VIII).

Kad se imaju u vidu rezultati prvih slobodnih izbora 1990, relativna pobeda SPS

na prevremenim izborima 1992. ne može se smatrati uspehom. Takvu ocenu ne donosimo samo na osnovu drastičnog pada zastupljenosti SPS u Narodnoj skupštini Srbije (sa 77,6 odsto na 40,4 odsto) – jer je udeo SPS u toj skupštini 1990. bio nerealno visok zbog dejstva većinskog izbornog sistema – nego na osnovu upoređenja izborne snage ove partije (broja birača) na izborima 1990. i 1992. Tu se pokazuje dramatična promena: od 2.320.587 birača 1990, SPS je spao na samo 1.359.086 u decembru 1992, što znači da je u dvogodišnjem razdoblju izgubio oko milion glasova. Tu nije reč o trenutnom gubitku uticaja SPS, koji bi se mogao pripisati datom događaju ili nepovoljnom sticaju okolnosti, već o trendu koji je dobio ubrzanje. U prilog tome govore napred analizirani rezultati majskih izbora 1992. za Saveznu skupštinu na kojima je SPS izgubio u odnosu na decembarske izbore 1990. 27,7 odsto birača, što znači da je u razdoblju od godine i po dana prosečan mesečni gubitak glasova iznosio 1,5 odsto. A od maja 1992. do decembra 1992. osulo se novih 18,7 odsto birača vladajućeg SPS, što pokazuje da se prosečan mesečni gubitak birača popeo na tri odsto! Odliv glasača SPS odvijao se, kao što ćemo pokazati na sledećim stranicama, pretežno u korist SRS.

Široka podrška birača ultranacionalističkom SRS na prevremenim republičkim izborima 1992 – kao i na isti dan održanim saveznim izborima – primljena je u delu domaće javnosti i kod inostranih posmatrača sa velikim iznenađenjem. Za to, međutim, nije bilo opravdanih razloga jer su na porast uticaja te stranke upozorila brojna empirijska istraživanja sprovedena u drugoj polovini 1991. i početkom 1992 (Goati, 1992:182–183), kao i rezultati majskih izbora za savezni parlament 1992, na kojima je SRS zadobio poverenje više od miliona birača. Ignorisanje političkog uspeha SRS na majskim izborima verovatno je posledica izrazite neregularnosti tih izbora; ali i neregularni izbori mogu biti valjan indikator za procenu snage partija. Možda je iznenađenje posmatrača uspehom SRS na decembarskim izborima 1992, u izvesnoj meri, posledica grešaka u prognozama izbornih rezultata koje su iznele pojedine naučne ustanove (Institut društvenih nauka, Institut za političke studije i dr.). Pošto je reč o više izbornih sondaža, koje su uglavnom tačno predvidele izborne rezultate ostalih partija, uzroke „potcenjivanja“ širine oslonca koji uživa SRS među građanima Srbije treba verovatno tražiti u svojstvima birača ove partije koja ih čine manje dostupnim empirijskim istraživanjima. Tu je pre svega reč o manje obrazovanim i starijim biračima iz ruralnih područja koji se, uz to, teško i nerado uključuju u istraživanja (i) ili izbegavaju da odgovore na pitanja anketara.

Politički smisao izbornog uspeha ultranacionalističkog SRS na prevremenim izborima 1992. bio je ambivalentan; budući da je ta partija u celini podržavala

vladajući SPS, uspeh se nije mogao protumačiti kao jačanje opozicije, nego kao znak podrške birača još ekstremnijoj varijanti vladajuće „nacionalne politike“. Politička sprega dveju partija ogledala se kako u tome što su radikali odobravali sve odluke i mere socijalista, tako i u tome što su oni, uz snažnu podršku medija pod državnom kontrolom, neprekidno napadali druge opozicione organizacije (DEPOS, DS). Teško je reći da li je to bila unapred dogovorena „podela rada“ između socijalista i radikala u kojoj je prvima pripalo vršenje vlasti, a drugima obračun sa opozicijom. Bez obzira šta je posredi, moglo bi se preliminarno oceniti da je u tome SPS neuporedivo bolje prošao od SRS.

Čvrsta saradnja između rukovodstva SPS i SRS bila je olakšana „političkom bliskošću“ između njihovih simpatizera. Ta bliskost ispoljavala se u spremnosti simpatizera SPS da glasaju (kao drugi izbor) za SRS i obrnuto, u gotovosti pristalica SRS da podrže SPS, o čemu ubedljivo govore nalazi empirijskog istraživanja sprovedenog u novembru 1992. u Institutu društvenih nauka. U tom istraživanju, spremnost da glasa za SRS (kao drugi izbor) pokazalo je 38 odsto simpatizera SPS, a istu spremnost u odnosu na SPS pokazalo je 39 odsto simpatizera SRS. Istovremeno samo je dva odsto simpatizera SPS i jedan odsto SRS izrazilo spremnost da glasaju za DEPOS. *Izneti podaci snažno sugerišu zaključak da su u biračkom telu Srbije pred decembarske izbore 1992. „granice“ između SPS i SRS bile porodne, što je olakšalo značajnom delu socijalističkih simpatizera da glasaju za radikale i da tako doprinesu velikom izbornom uspehu ove stranke.* Na takav zaključak upućuju podaci po kojima je broj građana koji su uzeli učešće na prevremenim izborima 1992. smanjen u odnosu na prve slobodne izbore 1990, što znači da je promena relativne snage partija do koje je došlo na decembarskim izborima 1992. posledica preraspodele glasova unutar iste „glasačke mase“. Pošto su partije „demokratske opozicije“ ostvarile na republičkim izborima 1992. približno isti rezultat kao i 1990, SRS je svoje nove glasače mogao da „preuzme“ samo od SPS. O masovnom „transferu glasova“ od socijalista ka radikalima već smo podrobno raspravljali u drugom poglavlju. Jačanje izbornog uticaja SRS na uštrb vladajućeg SPS, do kojeg je došlo na izborima 1992, dovodi u pitanje navedenu preliminarnu ocenu po kojoj je u uspostavljenoj „podeli rada“ između SPS i SRS, prva partija „bolje prošla“ od druge. *Ta ocena je samo kratkoročno posmatrano tačna; kad se, međutim, uzmu u obzir dugoročni efekti, pre svega gubitak glasova na izborima, pokazuje se da je u toj podeli pravi dobitnik bio ultranacionalistički SRS.*

Na trećem mestu po broju dobijenih glasova i mandata na prevremenim republičkim izborima 1992. jeste DEPOS koji je samo kao celina posedovao „koalicioni

potencijal“, tj. samo je kao celina mogao sa nekom od dve prethodno pomenute partije (SPS, SRS) da formira vladu. Takva mogućnost nije postojala ako se DEPOS raspadne na svoje sastavne delove: SPO i DSS između čijih rukovodstava su postojali nepoverenje, surevnjivost i naglašene političke razlike. Pored navedene dve partije, DEPOS su, takođe, činili mala stranka Pokret za Srbiju – Nova demokratija (od marta 1993. Nova demokratija) i grupa nezavisnih ličnosti. Na ovim izborima pokazalo se, u stvari, da je podrška partijama demokratske opozicije u biračkom telu Srbije veoma ograničena. Pored DEPOS-a koji je osvojio 50 mandata (20%), u demokratsku opoziciju treba uračunati i DS kome je pripalo samo šest parlamentarnih sedišta (2,4 %).

Već smo napomenuli da su simpatizeri DEPOS-a ispoljavali izrazitu odbojnost prema SPS i SRS o čemu govore podaci da bi, sudeći prema napred citiranom istraživanju Instituta društvenih nauka, samo jedan odsto, odnosno tri odsto birača DEPOS-a glasalo (kao drugi izbor) za SPS, odnosno SRS. Isto tako beznačajan procenat simpatizera SPS i SRS pokazivao je spremnost da glasa za DEPOS što je, u stvari, svedočilo o malim mogućnostima širenja DEPOS-a na račun SPS i SRS. *Izneti podaci snažno potkrepljuju ocenu da je krajem 1992. biračko telo Srbije bilo podeljeno na dva bloka nejednake snage: prvi, daleko moćniji blok, činili su SPS i SRS, a drugi DEPOS. O nespornosti birača da prelaze granice između SPS i SRS sa jedne strane i DEPOS-a sa druge strane, govore, zapravo, o oštrini podele između dva bloka.*

1.3. Predsednički izbori

Istog dana kad su održani izbori za republički (i savezni) parlament, odvijali su se i izbori za predsednika republike. Na tim izborima dominirala su dva kandidata: Slobodan Milošević, predsednik SPS i dotadašnji predsednik republike i Milan Panić, predsednik Savezne vlade. Slobodanu Miloševiću je odlučnu podršku na ovim izborima pružio SRS, dok su se iza Milana Panića svrstale najvažnije stranke demokratske opozicije: SPO, DS, DSS i GS. Ostalih pet kandidata na predsedničkim izborima imali su podršku malih partija ili grupa građana.

Slobodan Milošević i Milan Panić ponudili su biračima dve oprečne političke platforme. Milošević se na unutrašnjem planu zalagao za održanje dominacije vladajućeg SPS i odlučno odbijao sve zahteve za reformama čiji je cilj dovođenje opozicije u ravnopravan položaj sa vladajućom strankom u izbornim nadmetanjima. U ekonomskoj sferi, Milošević je zagovarao privredni sistem sa dominacijom

„društvene svojine“, što zapravo znači održavanje statusa quo. Na međunarodnom planu kandidat SPS insistirao je na isključivom kontinuitetu SRJ sa SFRJ i na etničkom razgraničenju dveju bivših republika SFRJ, Hrvatskoj i BiH, ignorišući, pri tom, činjenicu da je međunarodna zajednica već bila priznala obe republike kao nezavisne države u njihovim ranijim granicama. Milan Panić je na unutrašnjem planu stavljao naglasak na brzu privatizaciju „društvene svojine“ i na demokratske reforme u sferi manjinskih prava, izbornog zakonodavstva i mas-medija. Na spoljnjem planu ovaj kandidat je insistirao na priznavanju svih bivših republika SFRJ i na okončavanju rata u BiH i Hrvatskoj čime bi Srbija ispunila uslove za oslobađanje od ekonomskih sankcija UN i za uključenje u najvažnije međunarodne organizacije.

Na predsedničkim izborima, pobedio je već u prvom krugu Slobodan Milošević (tabela IX), za koga je, prema zvaničnom izveštaju, glasalo 2.515.047 birača (53,2 odsto), dok je Milan Panić dobio 1.516.693 glasova (32,1 odsto). Ostalih pet kandidata osvojili su ukupno 345.605 glasova (7,3%). Izbor Slobodana Miloševića za predsednika republike nije bio samo jedan od ishoda serije izbora do kojih je došlo u SRJ u decembru 1992 (savezni izbori, izbori za parlamente i za predsednike obe republike, lokalni izbori), nego verovatno najvažniji i najdalekosežniji izborni ishod, zato što je Slobodan Milošević na ovim izborima dobio podršku za svoju političku platformu koju je odranije „ugradio“ u državnu politiku SRJ. Budući da je Slobodan Milošević jasno izneo svoj program u kojem je obećao nastavljanje nepomirljive politike prema Bosni i Hercegovini, zbog koje je Savet bezbednosti UN upravo uveo ekonomske sankcije protiv Srbije i Crne Gore, podrška većine građana tom kandidatu značila je, bar implicite, saglašavanje sa poraznim dejstvom ekonomskih sankcija na privredu SRJ i sa potpunim zatvaranjem zemlje prema međunarodnoj zajednici. *Opređeljujući se za Slobodana Miloševića, a ne za Milana Panića, birači su, zapravo, odlučili o sudbini zemlje u narednim godinama. Imajući to u vidu, predsednički izbori 1992. mogu se smatrati presudnom „političkom raskrsnicom“ u političkom životu Srbije i SRJ u poslednjoj deceniji ovog stoleća.*

U raspravi o tome zašto su birači na ovim „sudbinskim izborima“ dali prednost kandidatu i političkoj opciji koja se pokazala poraznom za Srbiju i SRJ, valja svakako imati u vidu dva momenta. Najpre, biračima nisu bile dostupne sve relevantne informacije da bi se zaista slobodno opredelili između predsedničkih kandidata. Zvanični mediji sistematski su davali iskrivljenu sliku o političkom programu Milana Panića insistirajući na tome da on svojim kompromisima dovodi u pitanje nezavisnost i dostojanstvo zemlje u korist stranih sila, pre svega SAD. Isti mediji pristrasno su informisali o efektima politike za koju se zalagao kandidat

SPS, Slobodan Milošević. Ti mediji su, na primer, uporno stvarali utisak u javnosti da je moguće postići međusobno isključive ciljeve koje je formulisao kandidat SPS: spektakularan ekonomski progres („švedski standard“, „brze pruge“) i nastaviti politiku sukoba sa međunarodnom zajednicom. Drugo, bez obzira što zvanični rezultati govore o ubedljivoj većini birača koja je podržala Miloševića, ima puno razloga da se sumnja u verodostojnost tih rezultata. Na predsedničkim izborima 1992, kao i na istovremeno održanim izborima za savezni i republički parlament, uočeni su mnogi slučajevi izbornih neregularnosti u korist SPS i njegovog predsedničkog kandidata. Vladajući SPS se na ovim izborima, kao i na svim prethodnim, nije zadovoljio samo time što je doneo u svoju korist pristrasne izborne propise, nego je „izborna administracija“, kad je bilo potrebno, kršila te iste propise u korist SPS o čemu će još biti reči na sledećim stranicama.

Nažalost, širinu izbornih zloupotreba na predsedničkim izborima 1992, ni uticaj tih zloupotreba na izborni ishod, nije moguće precizno oceniti na osnovu uglavnom parcijalnih podataka koje su o tome prikupile partije demokratske opozicije i izborni posmatrači. Nemogućnost celovite ocene regularnosti izbornog procesa proizilazi prvenstveno iz toga što opozicione partije nisu imale dovoljan broj pristalica da obezbede kontrolu izbornog procesa na svim biračkim mestima, pa zbog toga nisu bile u stanju da registruju sve, pa možda ni najvažnije izborne zloupotrebe. O „oskudici kadrova“ govori podatak da partije demokratske opozicije nisu uopšte imale svoje predstavnike na polovini od ukupno oko 10 hiljada biračkih mesta u republici. Opozicione partije nisu, takođe, imale kontrolu nad radom „izborne administracije“. *Imajući sve to u vidu, kao i širinu izbornih zloupotreba u kojima je kasnije režim uhvaćen in flagranti (lokalni izbori 1996. i drugi krug decembarskih predsedničkih izbora 1997), može se osnovano sumnjati u verodostojnost oficijelnog rezultata predsedničkih izbora 1992.*

1.4. Uzroci nadmoći SPS i SRS

Ne pretendujući na potpuno objašnjenje ishoda prevremenih parlamentarnih i predsedničkih izbora 1992. u Srbiji, navešćemo dva činioca koja su na tim izborima snažno uticala na pobedu SPS i njenog predsedničkog kandidata, kao i na veliki izborni uspeh SRS. Prvi činilac je političko angažovanje dveju partija u sferi „nacionalnog kompleksa“, a drugi je njihova skoro identična politička strategija oslonca na društvene slojeve koji predstavljaju potencijalne gubitnike u procesu

vlasničke transformacije.

Smeštanje „nacionalnog kompleksa“ u žižu izborne kontroverze na ovim, kao i na prvim slobodnim izborima 1990, nije isključivo posledica informativnog monopola SPS, nego i činjenice da je nacionalno pitanje zaista bilo u središtu pažnje zbog građanskog rata u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i zbog raspada SFRJ. Podrška birača vladajućem SPS i SRS rezultat je njihove saglasnosti sa „nacionalnim programima“ dveju partija čiju su okosnicu činili, kao što smo već opisali, težnja za etničkom podelom Bosne i Hercegovine i Hrvatske i zaokruženje srpskog etničkog prostora. Naglašavamo da je SRS nudio u pogledu nacionalnog pitanja, u suštini, ista rešenja kao i vladajući SPS, ne ustručavajući se pri tom da, za razliku od socijalista, otvoreno obznani cilj stvaranja „Velike Srbije“. Krajem 1992, kad su održani prevremeni izbori, ciljevi „nacionalnih programa“ SPS i SRS počeli na „na terenu“ da se uspešno ostvaruju što se ogledalo u formiranju Republike Srpske i Republike Srpske Krajine na teritorijama BiH i Hrvatske.

U konkurenciji sa vladajućim SPS i sa SRS, partije demokratske opozicije nisu biračima ponudile bitno drugačiji odgovor na srpsko nacionalno pitanje, nego su slepo sledile stav SPS i SRS da su podela Bosne i Hercegovine i Hrvatske po etničkoj liniji nužan preduslov rešenja tog pitanja. Doduše, opozicione partije, posebno SPO, protivile su se nasilnoj etničkoj podeli dveju republika ne precizirajući, pri tom, kako je moguća nenasilna etnička podela dveju republika koje su već bile priznate kao nezavisne države? Kod SPO reč je, zapravo, o neprevladanoj dihotomiji između radikalnih programskih opredeljenja i kompromisne politike. To je Dubravka Stojanović ovako opisala: „Od izbijanja jugoslovenskih ratova, sve akcije govore o tom političkom dvojstvu. Sa jedne strane može se pratiti kontinuitet antiratnog delovanja Vuka Draškovića i njegove stranke. Tako, na primer, mesec dana po izbijanju rata, Drašković piše otvoreno pismo nacionalnom ideologu Dobrici Josiću i u njemu kaže: 'Koji je to ideal, Dobrice, dostojan pregnuća da na bojno polje uputimo mlade i najskuplje glave Srbije...' Uporedo sa ovakvim istupima, Drašković je ostajao jednom nogom i na ratnom programu, čime je potvrdio dihotomičnost svoje politike. Programski, on je uz sva antiratna zalaganja ostao veran ideji 'srpskog komonvelta' i konačnog razgraničenja sa Hrvatskom, što je bila ideja koja je do rata dovela“ (Stojanović, 1995:XV).

Možda bi se moglo reći da do ubedljivog izbornog poraza demokratske opozicije 1992. nije došlo samo zato što je u pogledu nacionalnog pitanja bila potpuno „u senci“ SPS i SRS, nego i zato što ona nije uspela da biračkom telu Srbije nametne neko drugo pitanje kao ključnu izbornu kontroverzu, na primer problem

demokratskog preobražaja Srbije i SRJ, na koju ona ima atraktivniji odgovor od SPS i SRS. Ovde se neminovno suočavamo sa pitanjem: koji su uzroci slabosti demokratske opozicije? U te slabosti svakako spadaju usitnjenost opozicionih partija, hroničan nedostatak finansijskih sredstava, nesloga i nedoraslost njihovih političkih lidera. U dublje, strukturalno uslovljene uzroke slabosti treba svakako ubrojiti negativne procese u socijalno-interesnoj osnovi društva do kojih je došlo nakon izbijanja građanskog rata u SFRJ (1991) i ekonomskih sankcija UN protiv SRJ. Tu mislimo na nezadrživi proces razaranja ionako slabog „civilnog društva“ koje je „prirodna osnova“ svih demokratskih opcija. Izbijanje građanskog rata i raspad SFRJ značili su, u stvari, prekid kako političkih, tako i ekonomskih veza između jugoslovenskih republika i postepeno zamiranje privredne aktivnosti u SRJ. Ekonomske sankcije UN protiv Srbije i Crne Gore još više su pogoršale inače tešku situaciju; aktivnost privatnog sektora bitno je usporena, a novi preduzetničko-vlasnički sloj, koji je nastao u razdoblju „samoupravnog socijalizma“, postepeno je gubio svoje uporište. Doduše, medalja ima i drugu stranu, jer isti uslovi koji su bitno ugrozili delovanje čitavog preduzetničko-vlasničkog sloja (rat na granicama, ekonomska blokada) omogućili su pojedincima i užim grupama spektakularna bogaćenja.

Promene u društvenoj strukturi početkom devedesetih godina, Mladen Lazić ovako opisuje: „Najvidljivija je radikalna diferencijacija, u okviru koje su uslovi ogromnog dela stanovništva drastično pogoršani ekonomskim sunovratom zemlje..., dok se materijalni položaj jednog uskog sloja naglo uzdiže. No, apsolutno osiromašenje nije dovelo barem do kraja prošle godine (1993, V. G.) do ukidanja razlika između slojeva, te do utapanja posredne klase u neizdiferenciranu masu paupera“ (Lazić, 1994:246). Ako prihvatimo tezu ovog autora za pomenuto razdoblje da je, uprkos apsolutnom osiromašenju, sačuvana stratifikaciona hijerarhija, verovatno je ipak da su globalna pauperizacija i masovna nishodna mobilnost doveli do širenja podrške ekstremnoj nacionalističkoj opciji na političkoj sceni koju su oličavale SPS i SRS.

Kao drugi činilac izbornih uspeha SPS i SRS naveli smo izbornu i političku strategiju dveju partija čiju središnju tačku čini obećanje socijalne sigurnosti izuzetno brojnoj „glasačkoj armiji“ potencijalnih socijalnih gubitnika u eventualnom procesu vlasničkog prestrukturiranja privrede. Ovde polazimo od modela izbornog ponašanja u postkomunističkim zemljama koji je izložio Herbert Kitschelt (1992). Prema Kitscheltu, politička i izborna orijentacija pojedinaca i društvenih grupa u pomenutim zemljama zavisi od prirode resursa koji su kontrolisali na tržištu rada i kapitala u bivšem socijalističkom režimu i od mogućnosti konverzije

tih resursa u „vredne stavke“ (valuable assets) u nastajućoj tržišnoj ekonomiji. Pojedincu stoje na raspolaganju dva tipa resursa: jedan je vezan za službu i položaj u starom režimu (lične veze, informacije, poznanstva), a drugi je nazavisan od službe i tiče se posedovanja znanja (teorijskih i tehničkih) koje sa sobom nosi obrazovanje. Središnja Kitscheltova ideja jeste da će pojedinci i grupe koji u tržišnoj privredi očekuju da će ostvariti uspešnu konverziju svojih resursa u „vredne stavke“ i da će se tako svrstati u „pobednike“, podržavati partije libertetsko-protržišne orijentacije, a da će se pojedinci i grupe koji pripadaju „gubitnicima“ opredeliti za partije autoritarno-netržišne orijentacije.

U Srbiji je proces privatizacije započet 1989. za vreme Savezne vlade Ante Markovića, a dve godine kasnije, 1991, bitno je usporen zbog odbojnog stava vladajućeg SPS. Ta partija je, u težnji da ojača front protiv privatizacije, koja je dobijala široki zamah u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope, potencirala preko medija pod vlastitom kontrolom negativne aspekte vlasničke transformacije: ukidanje gigantskih preduzeća pod državnom kontrolom i sa tim povezane porast nezaposlenosti i smanjivanje socijalnih davanja najsiromašnijim slojevima stanovništva. Sistematsko širenje straha od „bauka privatizacije“ olakšalo je u Srbiji formiranje širokog antireformskog bloka potencijalnih socijalnih gubitnika (NK, PK i KV radnika velikih preduzeća, penzionera, državnih službenika) koji je na prevremenim republičkim (i saveznim) izborima 1992. svojim glasovima podržao SPS. Isti blok je glasao, doduše u nešto manjoj meri, i za SRS koji je, takođe, obećavao biračima socijalnu sigurnost. Konture sličnog antireformskog bloka mogle su se identifikovati i u drugim zemljama Jugoistočne Evrope, ali je u tim zemljama antireformski blok imao protivtežu u političkom bloku potencijalnih dobitnika koju su počeli (ili su bar uočili mogućnost za to) da u okviru tržišne ekonomije unapređuju svoje pojedinačne i grupne interese. *U Srbiji zbog odlaganja privatizacije nije došlo do formiranja širokog proreformskog bloka, što je bitno uticalo na ishod kako prevremenih izbora 1992. tako i svih izbora do kojih je došlo do kraja posmatranog razdoblja (1998).*

Nema nikakve sumnje u to da je vladajući SPS obećanjem socijalne sigurnosti, posebno sigurnosti zaposlenja i praktičnim akcijama da to obećanje ispuni, dobro izrazio interese velikog dela društva Srbije zabrinutog za svoju egzistenciju u slučaju privatizacije. Zato nije slučajno ključna izborna parola SPS na prvim slobodnim izborima 1990. glasila: „Sa nama nema neizvesnosti“. Ni posle izbijanja građanskog rata (1991) i ekonomske blokade UN (1992) koji su privredu Srbije i SRJ doveli na ivicu katastrofe, SPS nije odstupio od opisane izbornopolitičke

strategije. Bez obzira na ogromne teškoće, on je istrajao na principu da zaposleni ne mogu biti otpušteni zbog smanjivanja obima poslovanja uslovljenog ekonomskim sankcijama UN. Održanje visoke zaposlenosti u Srbiji u eri drastičnog pada društvenog proizvoda značilo je, naravno, brzo smanjivanje realnih nadnica. Uprkos tome, deo populacije sa nižih lestvica materijalnog statusa i obrazovanja – koji tradicionalno visoko vrednuje socijalnu sigurnost – glasao je na decembarskim izborima 1992. za kandidate SPS. Drugi deo iste populacije opredelio se za SRS koji je usvojio identičnu izbornopolitičku strategiju, ali se razlikovao od SPS po ekstremnijem programu rešenja nacionalnog pitanja.

Nasuprot SPS i SRS koji su svoje izborne kampanje zasnovali na obećanjima socijalne sigurnosti, partije demokratske opozicije zalagale su se za brzu privatizaciju što je, kratkoročno posmatrano, značilo povećanje neizvesnosti za veliki broj zaposlenih u društvenom sektoru. Takvo zalaganje nije, naravno, moglo da obezbedi demokratskoj opoziciji podršku široke „biračke armije“ čija je egzistencija u potpunosti zavisila od opstanka neefikasne „društvene privrede“.

Nalazi empirijskog istraživanja izbornih opredeljenja građana Srbije, koje je sproveo Institut društvenih nauka u oktobru 1992. na reprezentativnom uzorku od 1.900 građana na teritoriji Srbije (bez Kosova i Metohije), potvrđuju grosso modo eksplikativnu vrednost Kitscheltove hipoteze. Sudeći prema tim nalazima, SPS i SRS su dobili naglašenu podršku od starijih građana (glavninu podrške SPS davali su ispitanici iznad 60, a SRS iznad 50 godina), niže obrazovanih ispitanika (osnovna škola ili bez osnovne škole), pripadnika radničkih zanimanja (koji su činili više od trećine simpatizera obe partije) i penzionera. Jedina značajna razlika između dve stranke bila je u tome što je vladajući SPS imao znatno širu podršku u seoskim sredinama od SRS, što je verovatno rezultat odluke SPS (koja je dobila i svoje zakonsko „pokriće“) o vraćanju seljacima zemlje koja im je oduzeta nacionalizacijom neposredno posle Drugog svetskog rata.

Socijalni profil simpatizera opozicionog DEPOS-a i DS je distinktan; među njihovim pristalicama dominirali su mladi i obrazovaniji ispitanici iz gradskih sredina, udeo pripadnika radničkih zanimanja u njihovom sastavu iznosio je oko jedne petine, a znatno su više nego u SPS i SRS bili zastupljeni stručnjaci, privatni preduzetnici i službenici. Ovaj, uslovno govoreći, reformski blok koji su činili u Kitscheltovom smislu potencijalni „dobitnici“ u tržišnoj privredi, imao je, međutim, daleko manji „glasački potencijal“ od potencijala antireformskog bloka. *Uzrok ne-srazmere treba tražiti, sa jedne strane, u već pomenutom odsustvu privatizacije zbog čega nije obrazovan široki blok „pobednika“ i, sa druge strane, u uspehu vlasti*

da politički mobiliše i homogenizuje potencijalne „gubitnike“.

Rezultati citiranog istraživanja govore, zapravo, o tome da je odsudnu izbornu podršku vladajućem SPS i radikalima pružio donji deo socijalne piramide, po dimenzijama obrazovanja i profesionalnog statusa, dok je gornji deo piramide inklinirao DEPOS-u i DS. Čvrsta podrška skupina iz donjeg dela socijalne piramide vladajućoj stranci, o kojoj govore izneti podaci, remeti uobičajenu predstavu po kojoj se vlast oslanja u prvom redu na slojeve koji su u datom poretku u većoj meri uspeali da ostvare svoje interese. Savez između vlasti i „dna“ socijalne piramide nije bio u Srbiji 1992. novum, nego se u tom pogledu može govoriti o kontinuitetu sa starim režimom. Jer je i u „samoupravnom socijalizmu“ vladajući sloj, politokratija, ostvarivao čvrst savez sa radništvom. U jednom ranijem radu o tome smo napisali: „U redovnim periodima koalicija se ostvaruje sa radništvom, ... čije neke interese politokratija uistinu zastupa i brani. Tu spadaju sigurnost zaposlenja, male razlike u nadnicama (od čega je sebe politokratija izuzela sistemom privilegija), odsustvo rigidne radne discipline. To je povezano sa paternalističkom brigom za „malog čoveka“. Sa svoje strane, radništvo uzvraća pasivnom poslušnošću, čime održava legitimitet politokratije. Sociološki posmatrano, reč je o savezu vrha i dna socijalne piramide protiv srednjih slojeva“ (Goati, 1989:225). U političkom smislu pomenuta koalicija je u „samoupravnom socijalizmu“ bila izuzetno delotvorna, ali je imala jednu imanentnu slabost; onemogućavala je privredni prosperitet. Zato je politokratija, kad je pokušavala da ubrza ekonomski razvoj („ekonomske reforme“), morala da menja koalicionog partnera i da se od radništva okreće prema tehnostukturi čime je uspostavljala savez vrha i sredine socijalne piramide. Novi savez je, po pravilu, bio kratkotrajan, jer su jačanje tehnostrukture i time uslovljeno povećanje autonomije ekonomske sfere predstavljali opasnost za politokratiju. Kad se osetila ugroženom, politokratija je menjala tačku oslonca i pružala podršku radničkoj klasi mobilisući je istovremeno protiv tehnostrukture. Nakon toga, uspostavljan je ponovo savez vrha i dna piramide što je opet vodilo privrednoj stagnaciji. To je ubrzo aktuelizovalo pitanje ekonomske reforme čime se krug zatvarao. Takva dinamika u „trouglu“: politokratija, radništvo i tehnostuktura (Županov, 1983:72–74) mogla se uočiti u svim zemljama „realnog socijalizma“ u Jugoistočnoj Evropi od 1945. do 1990.

1.5. Regularnost izbora

Preвременi parlamentarni i predsednički izbori 1992. održani su u izuzetno teškim ekonomsko-političkim uslovima. U susednoj Bosni i Hercegovini besneo je

građanski rat, a prema SRJ bile su na snazi ekonomske sankcije UN koje su dovele do pada životnog standarda. Sve je to podsticalo intenzitet i oštrinu izborne borbe u kojoj ni vladajuće ni opozicione partije nisu birale sredstva. Tokom predizborne kampanje DEPOS i DS su upozoravali građane da prevremeni izbori predstavljaju presudan događaj za budućnost Srbije i SRJ, jer na njima može da dođe do smene političkog režima koji je zemlju politički i ekonomski izolovao od sveta i doveo na ivicu katastrofe. Na takve optužbe SPS je odgovarao pozivom biračima da glasaju za njegove kandidate i da time manifestuju podršku postojećoj politici koja čuva „nacionalno dostojanstvo“, naspram spoljnjih pretnji i ucena. Beskompromisna borba između vlasti i opozicije za naklonost birača potencirala je pitanje ravnopravnosti partija u mas-medijima pod državnom kontrolom, o čemu se dugo i neuspešno raspravljalo na republičkom (i na saveznom) okruglom stolu u jesen 1992. Strah opozicionih partija izražen u tim raspravama, da će mediji delovati isključivo u interesu vladajuće partije (kao što je to bio slučaj i 1990), pokazao se potpuno opravdanim. Pristrasnim delovanjem medija pod državnom kontrolom, opozicionim partijama bitno je otežano da komuniciraju sa javnošću. Štaviše, javnost je posredstvom tih medija obaveštavana na potpuno iskrivljen način o stanovištima opozicionih partija i njihovih kandidata.

O kršenju principa ravnopravnosti stranaka u zvaničnim sredstvima informisanja pred decembarske izbore 1992. ubedljivo govore nalazi empirijskog istraživanja televizijskog programa kojim je rukovodio Borislav Džuverović. To istraživanje je pokazalo da je demokratska opozicija Srbije (partije, ličnosti) prikazivana na najgledanijem, drugom „Dnevniku“ RTS, u negativnom svetlu za razliku od vladajućeg SPS i njemu bliskog SRS, koji su uživali izrazitu naklonost tog medija. Sudeći po nalazima citiranog istraživanja, tretman dvojice pretendencata za predsednika republike, Slobodana Miloševića i Milana Panića bio je, takođe, potpuno različit. To ilustruju podaci po kojima je u toku decembra 1992. Slobodan Milošević prikazan na drugom „Dnevniku“ RTS 17 puta u pozitivnom vrednosnom kontekstu, četiri puta u neutralnom kontekstu, a nijednom u negativnom kontekstu. Posve je drugačiji bio tretman njegovog glavnog takmaca, Milana Panića, koji je 19 puta prikazan u negativnom kontekstu, osam puta u neutralnom i sedam puta u pozitivnom kontekstu (Džuverović i ost., 1994:33). Slični su nalazi i drugog empirijskog istraživanja televizijske prezentacije partija i kandidata na parlamentarnim i predsedničkim izborima 1992. Prema tim nalazima, vladajuća partija je imala povoljniji tretman na zvaničnoj televiziji od opozicionih partija. Isto važi za kandidate SPS za predsednika republike u odnosu na njegove konkurente. O tome

Snježana Milivojević i Jovanka Matić pišu: „Dva kandidata (Slobodan Milošević i Milan Panić) dobila su na različite načine veliki publicitet, čime je ‚Dnevnik‘ implicitno ove izbore formatizovao kao duel. Aktuelni predsednik republike je od dana zvaničnog prijavljivanja dobio apsolutno najviše TV-minutaže odlazeći u radne posete. Njegov protivkandidat je već do dana zvaničnog prijavljivanja (10. decembar) dobio apsolutno najveći negativni publicitet koji je nastavljen sve do izborne tišine. Presentaciju predsedničkih kandidata karakteriše kombinovana strategija ignorisanja (pet kandidata), favorizovanja (jedan kandidat) i osporavanja (jedan kandidat)“ (Milivojević i Matić; 1993:52).

Dominacija SPS u medijima nije jedini argument koji govori u prilog ocene o neregularnosti prevremenih republičkih izbora 1992. Na isti zaključak upućuje grubo kršenje pravila o rukovanju izbornim materijalom. Izborni materijal sa glasačkih mesta za republičke i savezne izbore u Srbiji nije, nakon obavljenog glasanja, upućen izbornim komisijama devet izbornih jedinica, kako su to predviđali član 92 republičkog i član 84 saveznog izbornog zakona, nego opštinskim izbornim komisijama, koje pomenuti zakoni uopšte ne pominju! Potpuno nenadležne, opštinske izborne komisije su u mnogim slučajevima „pregledale materijal“ i „sređivale podatke“, koje su dostavili birački odbori, što predstavlja flagrantnu povredu izbornog postupka. Na ovim izborima uočeni su, takođe, izrazito veliki propusti u biračkim spiskovima, zbog kojih je značajan procenat građana bio onemogućen da ostvari svoje biračko pravo. Tu nije reč o pojedinačnim propustima, nego o krupnim greškama usled kojih su hiljade građana sprečene da glasaju. Povrh toga, pošto su na ovim izborima partije demokratske opozicije ostvarile kontrolu samo na približno polovini biračkih mesta, može se pretpostaviti da je vladajuća partija koristila i druge metode da „popravi“ rezultat svojih kandidata na parlamentarnim i na predsedničkim izborima. Doduše, to je samo osnovana pretpostavka o „uštivanju izbora“ koja nije potkrepljena tako pouzdanim dokazima kao što je to slučaj sa izbornim mahinacijama na lokalnim izborima 1996. ili izbornim mahinacijama na predsedničkim izborima u decembru 1997, o kojima će biti reči.

Posmatračka misija KEBS-a došla je, na osnovu svojih uvida, takođe, do zaključka o neregularnosti decembarških prevremenih izbora 1992. u Srbiji. U svom Završnom izveštaju (Borba 18. januara 1993) ova misija je ocenila da iako načelno izborni zakon garantuje strankama podjednak pristup medijima, nijednom vladinom organu nije dato pravo da ispravlja uočene prekršaje u sprovođenju tog principa. U Završnom izveštaju govori se, zatim, o „besramnoj propagandi“, o „suštinskoj pristrasnosti u korist vladajuće stranke“ i o tome da je svako suprotstavljanje

politici vlasti kvalifikovano u zvaničnim medijima kao „nepatriotsko i izdajničko“. Posmatračka misija je, takođe, iznela primedbu da su u predizbornom razdoblju „aktivnosti opozicije ometane... upotrebom proceduralne taktike odugovlačenja od strane vladajuće partije kada su bili u pitanju ozbiljni protivkandidati – posebno glavni kandidat opozicije za predsednika Srbije – čime je bitno skraćeno ionako kratko vreme za predizbornu kampanju...“. Najzad, posmatračka misija KEBS-a je u svojoj oceni prevremenih decembarških izbora u Srbiji upozorila na krupne propuste u izbornim spiskovima. „Na dan izbora – zabeleženo je u Završnom izveštaju – nekoliko posmatrača uočilo je i problem višestrukog upisivanja u biračke spiskove. Neki birači dobili su poštom više poziva za glasanje. Neki su pak obavestili posmatrača da je bilo čitavih zgrada i stambenih blokova u koje je stiglo na desetine poziva za ljude koji tamo ne stanuju, dok u neke zgrade pozivi uopšte nisu stigli. Ovakvi izveštaji ukazuju na značajne probleme u sastavljanju biračkih spiskova i podstiču strahovanje da je bilo višestrukog glasanja. Ima, takođe, izveštaja o neobično velikom broju slučajeva da se na nekim biračkim spiskovima nalaze imena umrlih.“ *Na osnovu iznetih ocena, posmatračka misija je zaključila da izbori održani 20. decembra 1992. u Srbiji ne ispunjavaju ni minimum demokratskih standarda KEBS-a.*

2. Parlamentarni izbori 1993.

Premda je SPS obezbedio na prevremenim izborima 1992. samo relativnu većinu u republičkom parlamentu on je, uz podršku radikala, obrazovao homogenu manjinsku vladu koju su činili ministri iz redova SPS. Sve do sredine 1993. radikali su bili pouzdan oslonac vladi socijalista ne tražeći za uzvrat neposredno učešće u vlasti. Umesto toga, SRS se „zadovoljavao“ time što je, za razliku od ostalih opozicionih partija Srbije, uživao izrazito povoljan tretman u medijima pod državnom kontrolom što je vešto koristio za svoju političku promociju. Zahvaljujući tome, SRS je od značajnog dela birača percipiran kao idealizovana verzija vladajućeg SPS, jer s njim nije delio odgovornost za političke propuste i neuspehe vezane za vršenje vlasti.

2.1. Raspuštanje Narodne skupštine

Do raspada faktičke koalicije između SPS i SRS došlo je sredinom 1993, kada je rukovodstvo radikala obznanilo vlastite političke ambicije i formiralo svoju „vladu

u senci". Može se pretpostaviti da uzrok raskola između dve partije nije samo težnja ultranacionalističkog SRS da, umesto pozicije „mlađeg partnera” socijalista, zadobije u političkom životu položaj koji odgovara njenoj snazi, nego i razlaz dveju partija po pitanju „nacionalne politike”. Do toga je došlo kad je vladajući SPS, pod pritiskom međunarodne zajednice, počeo da napušta „tvrdu liniju” u rešenju krize u BiH i Hrvatskoj i da pokazuje spremnost da prihvati kompromisno rešenje, o čemu govori podrška te partije početkom 1993. Vens-Ovenovom planu za rešenje krize u Bosni i Hercegovini.

Javni sukob između SPS i SRS izbio je u julu 1993. prilikom izglasavanja rebalansa saveznog budžeta, kad su radikali usloveli podršku rebalansu prethodnim kadrovskim promenama u vrhu jugoslovenske armije. Sukob je dostigao vrhunac u septembru 1993. kad je SRS podneo predlog Narodnoj skupštini Srbije da izglasa nepoverenje vladi SPS. Ne čekajući zasedanje Narodne skupštine na kojem će se o tome raspravljati, vladajući SPS je prešao u protivnapad i javno izneo teške optužbe na račun SRS. U *Izjavi SPS (Borba, 28. septembar 1993)* dojučerašnji najbliži saveznik socijalista, lider radikala, Vojislav Šešelj optužen je zbog „...krajnje primitivnog šovinizma”, „podsticanja ratnohuškaške atmosfere”, „doprinosa izolaciji Srbije u svetu” i, najzad, zbog učesća u formiranju paravojnih formacija i „zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom” u Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini. Politički sukob između socijalista i radikala označio je i kraj izrazite bliskosti između njihovih simpatizera, što potkrepljuju nalazi empirijskih istraživanja koje je sproveo Institut društvenih nauka krajem novembra 1993. godine. Prema tim nalazima samo je sedam odsto simpatizera SPS navelo SRS kao stranku kojoj bi dali svoj glas (kao drugi izbor), a na isti način bi postupilo u odnosu na SPS šest odsto simpatizera SRS. To označava korenitu promenu u odnosu na citirane nalaze istraživanja sprovedenog krajem 1992, kad je spremnost da glasa za radikale pokazalo 38 odsto simpatizera SPS, a za socijaliste 39 odsto simpatizera SRS. *Brzina promene stava simpatizera obeju partija, o kojoj govore navedeni podaci, sugerise hipotezu da se simpatizeri u svom „drugom izboru” rukovode skoro isključivo pragmatiskim potrebama vlastitih partija, a ne svojim dubljim političkim opredeljenjima.* Pouzdana ocena o validnosti iznete hipoteze može se dobiti samo na osnovu sistematskih empirijskih istraživanja.

Teške optužbe SPS na račun dojučerašnjeg saveznika doprinele su izuzetnoj oštirini debate u Narodnoj skupštini Srbije o poverenju Vladi. U toj debati, koja je sa prekidima trajala od 7. do 15. oktobra 1993, radikali se optuživali republičku vladu ne samo zato što je pogrešnom politikom i nesposobnošću dovela zemlju na

ivicu ekonomske katastrofe, nego i zbog toga što „priprema izdaju Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj”. Socijalisti su na to uzvratili protivoptužbama o nameri radikala da se po svaku cenu domognu vlasti, žigošući ih zato što svojim ekstremizmom ugrožavaju sva „dostignuća politike SPS u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj”. Poslanici ostalih stranaka nisu se uključivali u parlamentarnu raspravu ocenjujući da je reč o „porodičnoj svađi”. Iz tog razloga lideri SPO i ND doneli su odluku da se njihovi poslanici uzdrže od glasanja o poverenju Vladi. Takvo opredeljenje dveju stranaka značilo je, s obzirom na raspored snaga u Narodnoj skupštini Srbije, da predlog radikala o izglasavanju nepoverenja republičkoj vladi neće dobiti potreban broj glasova (126).

Ali, dramatičan obrt u parlamentarnoj debati nastupio je kad su poslanici SPO i ND ultimativno zatražili od republičkog ministra unutrašnjih poslova da podnese ostavku zbog teškog incidenta koji se dogodio za vreme zasedanja Narodne skupštine Srbije. Reč je o zlostavljanju jedne građanke (Nadežde Bulatović) od strane policije u Beogradu. Ministar unutrašnjih poslova se javno izvinio zbog postupka policije, ali je odbio da podnese ostavku, pa su SPO i ND odlučili da njihovi poslanici ipak podrže predlog radikala o izglasavanju nepoverenja. Pošto je postalo izvesno da će republičkoj vladi biti izglasano nepoverenje, predsednik republike je svojom odlukom (20. oktobra 1993) raspustio Narodnu skupštinu Srbije. Istog dana zakazani su izbori za republički parlament za 19. decembar 1993.

Odluka predsednika republike o raspuštanju Narodne skupštine doneta je na osnovu člana 89 Ustava Srbije (1990) koji ovlašćuje predsednika da na „obrazložen predlog” republičke vlade raspusti najviše predstavničko telo, pa se ne može govoriti da je tom odlukom predsednik republike prekršio slovo ustava. *Ima, međutim, osnova za ocenu da je on prekršio duh ustava, jer mu je „obrazloženi predlog” o raspuštanju Skupštine podnela republička vlada o čijem je poverenju već počela debata u Skupštini. Prihvatajući predlog te vlade, predsednik je, u stvari, sprečio republički parlament da, u skladu sa članom 73 Ustava Srbije, kontroliše Vladu i da joj, kad to oceni opravdanim, izglasa nepoverenje.* Zaslužuju svakako da budu pomenute neuobičajeno teške kvalifikacije koje je o Narodnoj skupštini Srbije iznela republička vlada u „obrazloženom predlogu” upućenom predsedniku republike. U tom dokumentu, Vlada je ocenila da „razjedinjena skupština ugrožava kako sopstveni tako i državni interes”, i da je postala „politička pijaca” koja unosi „u široke slojeve naroda nevericu” (Politika, 21. oktobar 1993). Za tako dalekosežne optužbe republička vlada nije ponudila nikakve argumente. Uz to, kvalifikacija republičke vlade o niskom kulturnom nivou i isključivosti poslanika Narodne skup-

štine – izneta u istom dokumentu – predstavljala je nedozvoljeno uopštavanje. Lako se, naime, moglo saglasiti sa Vladinom ocenom da je parlamentarna debata o nepoverenju Vladi – prenošena u celini preko televizije – pokazala nizak nivo političke kulture poslanika, njihovu isključivost i spremnost da olako izriču teške optužbe. Ali, u toj debati uzeli su učešće samo poslanici SPS i SRS, pa se iznete ocene o poslanicima uopšte mogu smatrati nedozvoljenom generalizacijom.

Od raspuštanja Narodne skupštine Srbije (20. oktobar) pa do održavanja izbora (19. decembar 1993), odvijala se predizborna kampanja koju karakterišu naglašeno oštri politički sukobi. Vladajuća i opozicione stranke (sa izuzetkom DS) vodile su izrazito „negativne izborne kampanje“ u kojima je ubedljivo dominirala kritika konkurentskih partija i njihovih lidera nad pozitivnim predlozima koje same stranke nude biračima.

2.2. Dobitnici i gubitnici

Decembarski parlamentarni izbori 1993. održani su u još težim socijalno-ekonomskim uslovima nego prevremeni izbori 1992. O tome ubedljivo govore podaci da je krajem 1993. više od polovine zaposlenih u Srbiji bilo na prinudnim odmorima, da je prosečna zarada spala na oko 40 DM i da je nezadrživa hiperinflacija dostigla brzinu od dva odsto na sat! Ekonomski kolaps uslovljen prekidom privrednih veza sa bivšim republikama SFRJ, ratnim okruženjem i ekonomskim sankcijama UN ozbiljno je ugrozio delovanje svih bazičnih institucija društva. „One se sada doimaju – plastično opisuje jedan autor – kao ispražnjene ljuštore, kao ispražnjeni prostori gde gotovo više nema onog života koji je bitan za datu instituciju. Tako, u preduzećima, koja su institucije poslovnog života, ili gotovo nema poslovnih aktivnosti, ili se u njima rade neki drugi preduzeću neprimereni poslovi (distribucija namirnica zaposlenima, isporuka robe koja se dobija od države, „pranje“ nelegalno pribavljenog novca, itd.). Sve je više fabrika koje ništa ne fabrikuju, prodavnica koje su bez robe ili koje ništa ne prodaju, banaka bez novca, škola bez nastave, naučnih instituta bez naučnih istraživanja, sudova bez sudskih presuda, državnih organa bez istinskih državnih poslova“ (Bolčić, 1994:144).

U izuzetno teškim ekonomsko-socijalnim prilikama na parlamentarne izbore 1993. u Srbiji izišlo je 61,6 odsto građana (tabela X) što je za 8,1 procentnih poena manje nego na prethodnim republičkim izborima. Porast izborne apstinencije verovatno je rezultat opšte potištenosti i razočarenja građana suočenih sa sve

težom nemaštinom i lišavanjima. Ove izbore, kao i sve prethodne, bojkotovale su stranke udružene u „Albansku alternativu“. Na bojkot se, takođe, odlučila i Stranka demokratske akcije (SDA) koja okuplja Muslimane iz Sandžaka. Od 84 partije i grupe građana koje su istakle svoje izborne liste, samo sedam je zadobilo poslaničke mandate što označava smanjivanje u odnosu na prethodne republičke izbore (1990. 17; 1992. 9). Od sedam parlamentarnih partija, izdvojilo se pet relevantnih: SPS, SRS, DS, DSS i SPO od kojih su prve četiri samostalno izašle na izbore, dok je peta, SPO, na ovim izborima učestvovala u okviru koalicije DEPOS koju su činile još i ND i GSS.

Posle parlamentarnih izbora 1993. u Srbiji je uspostavljen petopartijski sistem ili, Diverževom terminologijom, „polipartijski sistem“. Pomenutih pet relevantnih partija mogu se svrstati, sasvim uslovno, u tri „političke porodice“ (ili tri politička bloka) nejednake snage: najjača je leva, neokomunistička (SPS), iza nje sledi liberalno-demokratska (DEPOS, DS i DSS) i najzad nacionalistička (SRS). Istini za volju, ponuđena klasifikacija podložna je kritici jer su neke od pomenutih partija hibridne po svojoj programsko-političkoj orijentaciji. Tome u prilog može se navesti da je, na primer, vladajući SPS od početka 1991. do sredine 1993. delovao ne samo kao leva, neokomunistička nego i kao ekstremno nacionalistička stranka. Možda je upravo njen sukob sa radikalima odlučujuće doprineo da se ona sredinom 1993. jasnije od njih distancira i da u većoj meri afirmiše neke svoje izvorne leve ideje uključujući i ideju nacionalne tolerancije. Za koaliciju DEPOS važi, takođe, ocena da je bila sastavljena od ideološki divergentnih partija kao što su SPO, ND i GS. Uz to, kod DEPOS-a nije bila reč samo o razlikama između partija, nego i o podelama koje su prolazile kroz „živo tkivo“ samih partija. Dobar primer za to je SPO – najvažnija partija DEPOS-a u kojoj je 1993. u više navrata dolazilo do oštih podela na protagoniste „nacionalne“ i „građanske“ opcije. To se kristalno jasno manifestovalo na sednici Glavnog odbora SPO održanoj 30. aprila 1993. na kojoj su dvojica članova rukovodstva (Mladen Markov, Slobodan Rakitić) odlučno zastupali stav da SPO treba da ostane „nacionalna stranka“ i optužili rukovodstvo SPO zato što se priklanja „građanskoj opciji“. DSS se, takođe, po svojim političkim opredeljenjima postepeno približavao ekstremno-nacionalnoj orijentaciji. Doduše, kod DSS se ta evolucija odvijala na deklarativno-programskom planu i nije bila praćena praktičnim demonstriranjem ekstremnog nacionalizma, kao što je to bio slučaj sa radikalima koji su organizovali paravojne jedinice u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i koji su se direktno angažovali u akcijama protiv nacionalnih manjina u SRJ (Mađara, Muslimana, Hrvata).

U ponuđenoj klasifikaciji stranaka na tri „političke porodice“ svesno smo, dakle, zanemarili nedovoljnu koherentnost programskih opredeljenja i nedoslednosti i zaokrete u stranačkoj politici i uzeli u obzir elemente koji su preovlašćivali u programsko-političkoj sferi pred decembarske izbore 1993. *S obzirom na snagu pomenutih „političkih porodica“, decembarski izbori 1993. označili su promenu u odnosu na izbore održane pre godinu dana. Ta promena se ogledala u porastu moći uticaja neokomunističke i liberalno-demokratske „političke porodice“, na uštrb moći nacionalističke „političke porodice“.*

Dve stranke izašle su iz decembarskih izbora 1993. za Narodnu skupštinu znatno ojačane. Prva je vladajući SPS koji je uspeo ne samo da zaustavi dvogodišnju eroziju svog biračkog tela, nego i da znatno ojača parlamentarni uticaj u odnosu na izbore održane 1992. Toj partiji ipak nije pošlo za rukom da u potpunosti ostvari svoj strateški cilj, apsolutnu većinu u parlamentu za koju su joj nedostajala (samo) tri mandata. Pored socijalista, veliki uspeh na ovim izborima postigli su demokrati koji su upetostručili broj svojih mandata (od šest na 29). Uspeh DS verovatno je rezultat okretanja ove partije životnim problemima građana i naglašenoj toleranciji prema drugim političkim partijama, uključujući socijaliste. U predizbornoj kampanji demokrati su manje nego druge relevantne stranke sa opozicione scene koristili antikomunističke parole, „pećinski antikomunizam“ koji je krajem 1993. postao politički kontraproduktivan i u nekim zemljama u kojima je na prvim slobodnim izborima privlačio, kao magnet, veliki deo birača (Češka, Slovačka, Poljska, Mađarska). Verovatno je DS ovakvim izbornim pozicioniranjem privukao deo birača koji inklinira levoj opciji i koji je na prethodnim izborima glasao za SPS.

DEPOS je na ovim izborima konsolidovao svoje pozicije, iako je dobio pet poslaničkih manje nego na izborima 1992 (45 umesto 50). Smanjenje broja mandata uslovljeno je, verovatno, odlukom DSS da na ovim izborima nastupi samostalno a ne u okviru koalicije DEPOS. Slab učinak samog DSS posledica je, između ostalog, toga što je politički „prostor“ ekstremnog nacionalizma, u koji je ta stranka postepeno ulazila, potpuno ispunjavala SRS. Uz to, kod DSS, kao relativno male partije, važeći izborni sistem imao je izrazito negativan učinak obezbeđujući joj bitno niži procenat poslaničkih mandata od procenta birača koji su za nju glasali (2,8%; 5,07%).

Najveći gubitak na ovim izborima pretrpeo je ultranacionalistički SRS koji je od 73 mandata „sačuvao“ samo 39. Doduše, takav ishod mogao se očekivati jer su se radikali u predizbornom razdoblju otvoreno sukobili sa vladajućim SPS koji ih je javno žigosao za politički avanturizam i za upletenost u kriminalne aktivnosti. Iako te optužbe nisu potvrđene od strane nadležnih sudskih organa do dana kada su

održani izbori (a ni kasnije), sigurno je da su one uticale na deo simpatizera ove partije da apstiniraju ili da glasaju za druge partije. Uprkos tome, radikali su sačuvali „tvrdo jezgro“ svojih pristalica i time demantovali prognoze da predstavljaju „stranku-meteor“ koja će brzo nestati sa političke scene Srbije.

Od velikog izbornog fijaska radikala najveću korist imao je vladajući SPS. Na takav zaključak navodi upoređenje rezultata izbora za Narodnu skupštinu 1992. i 1993. Budući da je izborna participacija 1993. bila manja nego 1992 (61,6 odsto prema 69,7 odsto), može se pretpostaviti da je do promene odnosa snaga između SPS i SRS na izborima 1993. došlo kao rezultat „promene lojalnosti“ birača koji su izašli na birališta 1992, a ne kao posledica opredeljenja novih birača. Uvid u izborna opredeljenja 1992. i 1993. govori da je isključena mogućnost da je SPS proširio svoju izbornu podršku na uštrb partija demokratske opozicije jer su te partije ostvarile bolji izborni učinak 1993. nego 1992 (33,1 odsto prema 23,1 odsto). *Iz toga sledi zaključak da su glasovi koje je „izgubio“ SRS pripali socijalistima. U prilog takvog zaključka govori podatak da je zbir procenata birača koji su glasali za SPS i SRS na dva izborna nadmetanja bio skoro identičan (1992. 51,4; 1993. 50,4).*

U celini uzev, ishod parlamentarnih izbora 1993. predstavljao je iznenađenje jer se, s obzirom na izuzetno dramatične socijalno-ekonomske okolnosti u kojima su izbori održani, moglo očekivati da će na njima birači, još više nego na prevremenim izborima 1992, dati podršku najekstremnijim političkim opcijama, levim i desnim. Takva se očekivanja, međutim, nisu ispunila; podrška ekstremnim orijentacijama čak je opala u odnosu na prevremene izbore 1992. O tome govori najpre podatak da je na izborima 1993. potpuni fijasko doživela ekstremno leva „Udružena levica“ koja je ostala bez ijednog poslaničkog mesta. Na ovim izborima se, u stvari, pokazalo da je SPS potpuno „pokrio“ levi politički „prostor“ i da male šanse imaju partije koje nude još „levije“ političke opcije. Kad je reč o ekstremno nacionalističkoj opciji, već pomenutom neuspehu SRS treba svakako dodati i katastrofalan izborni poraz još ekstremnije nacionalističke Stranke srpskog jedinstva (SSJ) koja, uprkos veoma skupe izborne kampanje i naklonosti oficijelnih mas-medija, nije osvojila nijedan mandat. *Ovakav izborni rezultat snažno je sugerisao dalekosežan zaključak o manjoj spremnosti biračkog tela Srbije na izborima 1993. nego na izborima 1992. da pruži podršku ekstremnim političkim partijama, bez obzira da li se one zalažu za „istinski socijalizam“ ili za „nacionalni interes“.*

Sudeći prema rezultatima empirijskog istraživanja koje je u Srbiji (bez Kosova i Metohije) sproveo u novembru 1993. Institut društvenih nauka, socijalna struktura birača pojedinih partija na ovim izborima bila je, u suštini, slična sa strukturom

njihovih glasača na prevremenim izborima 1992. SPS je najveću izbornu podršku na izborima 1993. dobio opet od pripadnika donjeg dela socijalne piramide: penzionera, radnika (NK, PK i KV) i domaćica. Ultranacionalistički SRS zadobio je znatno uže uporište u pomenutim skupinama od uporišta koje je obezbedio na izborima u decembru 1992. Stručnjaci i privatnici pokazali su na ovim izborima – kao i na izborima 1992 – veću naklonost prema strankama demokratske opozicije, nego prema SPS i SRS. Na takav zaključak upućuju podaci da su stručnjaci i privatnici činili natpolovičnu većinu glasača demokrata (53%), više od trećine (39%) glasača DEPOS-a i samo oko četvrtine glasača SRS i SPS (26%, odnosno 23%). U pogledu starosne strukture glasača, citirano istraživanje Instituta društvenih nauka pokazalo je jednu zanimljivu razliku. Osnovu (32%) starosne piramide vladajućeg SPS činili su – kao i na izborima 1990. i 1992 – glasači najstarije grupe od 55 i više godina, a vrh piramide (7%) najmlađi glasači od 18 do 20 godina. Starosna piramida DEPOS-a ličila je, vizuelno posmatrano, na izvrnutu piramidu SPS; osnovu piramide DEPOS-a činili su najmlađi glasači (31%), a vrh najstariji (9%).

2.3. Pokušaj objašnjenja

Ishod parlamentarnih izbora 1993. nameće jedno nadasve teško pitanje: kako je jedna u socijalno-ekonomskom smislu izrazito neuspešna vladajuća partija kao što je SPS, uspeła ne samo da sačuva nego i da proširi svoju izbornu podršku, demantujući tako pravilo da izborni uspeh partije na vlasti zavisi od njenih ekonomskih postignuća (Harrop and William, 1987)? Pretpostavljamo da na to pitanje odgovor treba tražiti u dva spleta činilaca koje ćemo pokušati podrobnije da opišemo.

Prvi splet činilaca tiče se bitnih kontroverzi oko kojih se vodila izborna borba. U politički „pregrejanjoj“ atmosferi pred izbore 1993 – kao i pred sve prethodne izbore – centralna osa diferencijacije biračkog tela nije bila u ekonomsko-socijalnom domenu, nego u sferi „srpskog nacionalnog pitanja“. U pogledu rešavanja tog pitanja vladajući SPS se krajem 1993. mogao pohvaliti „opipljivim“ postignućima u dve bivše republike SFRJ, BiH i Hrvatskoj. U tom razdoblju Srbi su uspeli, u velikoj meri, da realizuju svoje ciljeve u obe republike u kojima su formirali svoje političke entitete (Republika Srpska, Republika Srpska Krajina). U takvoj situaciji, SPS je ocenio da je došao trenutak da se zaustavi rat i da se usmere napore ka političkom rešenju čime bi, istovremeno, bili ostvareni uslovi za ukidanje ekonomskih sankcija UN prema SRJ. Tu treba tražiti jedan od razloga zaokreta SPS sredinom 1993. ka kompromisnijoj

politici prema rešavanju krize u dve bivše republike SFRJ. Ako se, zajedno sa izborima 1993, posmatraju prethodna dva izborna nadmetanja za republički parlament Srbije (1990, 1992), promena stava vladajućeg SPS prema „nacionalnom pitanju“ do koje je došlo 1993, nije prva nego druga po redu. Prva promena odigrala se posle slobodnih izbora 1990, kada je SPS počeo da realizuje ekstremna nacionalistička stano- višta koja su prethodno zastupale neke opozicione partije, pre svega SPO, o jedinstvenom srpskom etničkom prostoru u SRJ i o pravu na samoopredeljenje srpskog naroda koje je „starije“ od „avnojevskih granica“ Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Druga promena stava SPS prema „nacionalnom kompleksu“, čije su implikacije izu- zetno važne za ishod izbora održanih 1993, otpočela je odmah nakon prevremenih izbora 1992. i dobila pred republičke izbore 1993. čvrste konture. U svom novom pozicioniranju prema ratu u Bosni i Hercegovini, SPS je zauzeo umerenu poziciju, pa zato njegov izborni uspeh 1993. sugerise pretpostavku o postepenoj deradikalizaciji biračkog tela Srbije. *Na izborima 1993. jasno se manifestovao fenomen na koji smo skrenuli pažnju u raspravi u prethodnom poglavlju o saveznim izborima, da SPS u raz- doblju sukoba sa SRS ostvaruje dobre izborne rezultate, dok u razdoblju dobrih odnosa sa radikalima postiže slabije rezultate.*

Proces deradikalizacije ima, naravno, svoju objektivnu stranu koju čine zasiće- nost građana ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, sve veća materijalna beda građana Srbije i zaokupljenost pukim preživljavanjem. Nije manje važna, međutim, subjektivna strana tog procesa koja se tiče opisane promene stava vladajućeg SPS i medija pod njegovom kontrolom prema načinu rešavanja krize u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nasuprot prevremenih decembarskih izbora 1992, pred koje su zvanični mediji u Srbiji insistirali na bezuslovnoj etničkoj podeli BiH i Hrvatske, zvanična propaganda pred izbore 1993. isticala je neophodnost posti- zanja kompromisa svih sukobljenih strana u dve bivše republike SFRJ. *U stvari, vladajući SPS je prihvatajući umerenu nacionalnu politiku, istovremeno podsticao preko mas-medija deradikalizaciju biračkog tela.* Ocena da je upravo vladajuća partija svojim angažovanjem dala snažan podsticaj procesu deradikalizacije birača, biće potvrđena kasnije (1997), kad je SPS, oslanjajući se na zvanične medije, uspeo da obrne taj trend, tj. da ponovo podstakne etničku radikalizaciju.

Drugi splet činilaca koji objašnjava izbornu pobjedu SPS tiče se njegovog uspe- ha da uveri građane Srbije da nije odgovoran za tešku socijalno-ekonomsku situaciju u zemlji, nego da je krivac za to neko drugi. U te „druge“ oficijelna sred- stva informisanja su, prema dnevno-političkim potrebama, svrstavala pojedinačno ili u kombinaciji, međunarodnu zajednicu, Nemačku (zbog preranog priznavanja

Slovenije i Hrvatske), SAD, Evropsku zajednicu i „unutrašnje neprijatelje“ u koje su ubrajane prvenstveno partije demokratske opozicije. U zvaničnim sredstvima informisanja širok publicitet dobile su teorije međunarodne zavere koje su ekonomske sankcije UN protiv SRJ interpretirale kao plod mržnje, zavisti, zlobe i osvete „svet-skih moćnika“, a ne kao posledicu upornog odbijanja vlasti u SRJ da povuku JNA i paravojne formacije iz BiH. *Strogom selekcijom informacija o građanskom ratu u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj stvorena je neka vrsta virtualne političke stvarnosti, svet fikcija koji je mnogim građanima izgledao verodostojniji nego svet stvarnog života.* Uspeh režima u tom propagandnom poduhvatu bitno je olakšan ekonomskom, kulturnom i informativnom zatvorenošću Srbije do koje je došlo kao posledica ekonomskih sankcija UN. Veliki deo populacije, lišen alternativnih izvora informacija, prihvatio je uporno ponavljane oficijelne tvrdnje kao istine. Kao dobra ilustracija primenjenog metoda ubeđivanja može da posluži to što je svako pominjanje ekonomskih sankcija UN protiv SRJ obavezno praćeno u sredstvima informisanja pod državnom kontrolom kvalifikacijom „nepravredno uvedenih sankcija“. To je, u stvari, bila primena poznatog pravila političke propagande da se uverljivost poželjnih poruka postiže njihovim beskonačnim ponavljanjem.

O uspehu vladajućeg režima da uveri građane Srbije da ne snosi odgovornost za ekonomske sankcije UN, pa time ni za katastrofalnu ekonomsko-socijalnu situaciju u zemlji, ubedljivo svedoče podaci istraživanja javnog mnjenja koje su u tri navrata sprovedli list *Politika i Media centar* (mart 1992; juli 1992; novembar 1993) na reprezentativnom uzorku građana (1.000 ispitanika) Srbije, bez Kosova i Metohije. U sva tri istraživanja građanima je postavljeno identično pitanje: „Ko je najveći krivac za situaciju u kojoj se nalazi Srbija?“ U martu 1992. građani su u najvećem procentu (42%) za to okrivili „rukovodstvo Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem“, a na drugom mestu su bile „strane sile“ (31%). Kritičnost prema režimu još više je porasla u julu 1992, kada je 44,5 odsto građana za situaciju u zemlji smatralo odgovornim rukovodstvo Srbije, dok je teorija međunarodne zavere protiv Srbije dobila znatno manje pristalica (31%). Povećana kritičnost građana prema režimu Srbije u vreme julskog istraživanja 1992. rezultat je političkog aktiviranja opozicije i njenog pokušaja da, u borbi protiv SPS, ujedini svoje redove. Rezultat tih pokušaja bilo je sazivanje „Vidovdanskog sabora“ (28. juni 1992) koji je za političke neuspehe i teškoće optužio Slobodana Miloševića i zahtevao njegovu ostavku. Ali u novembru 1993 – upravo pred izbore – slika političkog raspoloženja građana Srbije bitno je promenjena. Teorija međunarodne zavere protiv Srbije dobila je najveći broj pristalica (35,7%), dok je broj građana koji uzroke neuspeha traže u samom režimu

znatno smanjen (30,1%) (*Politika*, 7. decembar 1993).

Na dalekosežnu promenu stava građana o odgovornosti za sankcije i ekonomsku katastrofu zemlje do koje je došlo krajem 1993, uticala je sama demokratska opozicija, jer za razliku od predizborne kampanje za prevremene izbore 1992, u kampanji za izbore 1993. ona nije optuživala vladajući režim zbog izazivanja rata u Bosni i Hercegovini i za uvođenje ekonomskih sankcija, nego je oštricu svoje kritike usmerila na nesposobnost režima da u uslovima međunarodnih sankcija vodi uspešniju ekonomsku politiku! Sa tom vrstom kritike eksperti vladajuće stranke imali su lak posao nudeći obilje argumenata za tezu da nijedna vlada ne bi mogla da vodi bitno bolju ekonomsku politiku dok je zemlja potpuno izolovana od međunarodnog tržišta. Odustajanje od osude režima u Srbiji za izbijanja rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj od strane DEPOS-a, DS i DSS 1993. verovatno je rezultat pragmatične procene – zasnovane na ishodu prevremenih izbora 1992– da je socijalna osnova pacifističke politike u Srbiji previše uska i da bi opozicija istrajavanjem na takvoj politici bila osuđena na beznadežnu manjinsku poziciju. Tome treba dodati političku potrebu opozicije da „uvaži situacija na terenu“. Istrajavanje na osudi vladajućeg režima za izbijanje rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – u vreme kada su Srbi u tim republikama praktično ostvarili svoje ciljeve – izložilo bi opozicione partije opasnosti da u režimskim medijima budu optužene za „nacionalnu izdaju“.

2.4. Regularnost izbora

Pred iznenada raspisane decembarske izbore 1993. nisu menjani izborni propisi (izborni zakon, zakon o izbornim jedinicama) što je u Srbiji jedinstven slučaj u čitavom posmatranom periodu (1990–1998). Uoči svih ostalih izbora za Narodnu skupštinu (1990, 1992, 1997) usvajana su, u režiji vladajućeg SPS, nova „pravila igre“. Što se tiče medijske sfere, izbori 1993. odvijali su se, kao i svi prethodni izbori, u uslovima potpune nadmoći SPS. Ocenu o povlašćenom položaju SPS u medijima pod državnom kontrolom potvrđuju rezultati empirijskog istraživanja izborne kampanje u informativnim emisijama triju TV-stanica – TV Beograd, Nezavisna televizija Studio B i TV „*Politika*“ – koje je sprovedla Snježana Milivojević. Prema rezultatima tog istraživanja, u TV „Dnevniku“, najgledanijoj emisiji TV Beograd, izrazito su bili favorizovani socijalisti. Evo zanimljivih podataka o tome: u tzv. izbornom bloku „Dnevnika“ (u periodu od 3. do 18. decembra 1993) 60 odsto

vremena bilo je posvećeno SPS, a ostatak svim drugim partijama! Izraženo u minutima slika izgleda ovako: SPS 227; DEPOS 13; DS 5; DSS, Stranka srpskog jedinstava (SSJ) 7; „Udružena levica“ 35. U delu „Dnevnika“ u kojem se saopštavaju vesti, socijalisti su, takođe, bili favorizovani, ali indirektno. Kandidati SPS su „dobijali“ vreme na televiziji kao nosioci drugih društvenih uloga (u državnom aparatu, privredi, kulturi). Izrazitu pristrasnost koju je „državna televizija“ pokazala u korist SPS, ispoljila je nezavisna televizija Studio B (koja se mogla pratiti na trećini teritorije Srbije) prema DEPOS-u. Najzad, TV „Politika“ (koja se mogla pratiti samo u Beogradu) nije davala prednost nijednoj stranci u predizbornom razdoblju (prema: *Politika*, 28. decembar 1993).

3. Parlamentarni i predsednički izbori 1997.

U drugoj polovini 1997. obistinile su se pretpostavke o definitivnom rascepu koalicije „Zajedno“ koja je formirana 2. septembra 1996 (pred novembarske savezne izbore) između SPO, DS, DSS i GS. Javne nesuglasice između lidera koalicije ispoljile su se još dok su trajali masovni protesti građana zbog mahinacija na novembarskim lokalnim izborima 1996. Pošto je vladajući režim u Srbiji pod pritiskom tih protesta i insistiranja međunarodne zajednice ipak priznao (početkom februara 1997) rezultate lokalnih izbora, krhko jedinstvo u redovima koalicije „Zajedno“ ustupilo je mesto sukobima koji su okončani njenim raspadom. Postavlja se pitanje: zašto je došlo do raspada te koalicije?

Analiza uzroka njenog raspada ne može, bez sumnje, mimoći programske razlike između stranaka koje su ušle u njen sastav, prvenstveno razlike između SPO i DS, koje su po svojoj biračkoj i parlamentarnoj snazi daleko nadmašivale druge dve članice koalicije, DSS i GSS. U programske razlike treba ubrojiti jasnije opredeljenje DS nego SPO za demokratske reforme, tržišnu privredu i uključivanje Savezne Republike Jugoslavije u svet. Naglašavamo da je reč o jasnijem opredeljenju, jer su slična opredeljenja i SPO, ali su ona u toj partiji povezana sa naglašenom orijentacijom ka prošlosti i sa potenciranjem značaja istorijske tradicije. *Važnost opisanih programskih razlika između SPO i DS u raspadu koalicije „Zajedno“ ipak ne treba precenjivati, jer programska opredeljenja stranaka Srbije, kao i uopšte programska opredeljenja stranaka postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope, relativno malo obavezuju njihove rukovodioce.*

Za tezu da partijski programi ne „vezuju ruke“ partijskim funkcionerima u poli-

tičkom životu iznećemo nekoliko svežih primera. Tu tezu su jasno potvrdili SPO i njegov lider Vuk Drašković na predsedničkim izborima 1997, čiji je prvi krug održan 21. septembra (isti dan kad i parlamentarni izbori). Na predsedničkim izborima Vuk Drašković je za okosnicu svoje kampanje izabrao ideje povratka monarhije i „nacionalnog pomirenja“ (između „četnika i partizana“). Pošto je, međutim, u prvom krugu predsedničkih izbora pretrpeo ubedljiv neuspeh, Vuk Drašković je na novim predsedničkim izborima, održanim u decembru 1997, potisnuo na marginu pomenute ideje i u središte svoje kampanje stavio obećanje ekonomskog preporoda, insistiranje na nekompetentnosti vladajućeg SPS i na neophodnosti demokratizacije Srbije i njenog povratka u svet. Iako promena izborne platforme nije Vuku Draškoviću obezbedila uspeh – naprotiv, na predsedničkim izborima u decembru osvojio je 31 odsto manje glasova nego u septembru – promena platforme do koje je došlo njegovom odlukom, a ne odlukom Sabora ili Glavnog odbora SPO, potvrđuje ocenu o širokom radijusu slobode partijskih lidera. Istu ocenu potkrepljuje i odluka po samodefiniciji levih partija SPS i JUL da u martu 1998. obrazuju koalicionu vladu sa ultranacionalističkim SRS. Tom koalicijom je i SRS grubo pogazio svoja programska antikomunistička opredeljenja. Ta partija je, takođe, dezavuisala vlastita programska stajališta i kad je u oktobru 1998. prihvatila sporazum između predsednika SRJ Slobodana Miloševića i američkog izaslanika Ričarda Holbruka o regulisanju krize na Kosmetu, iako taj sporazum bitno narušava temeljna opredeljenja SRS o statusu ove pokrajine u Srbiji.

Imajući, dakle, u vidu mali značaj programskih opredeljenja na partijsku politiku, pomenute programske razlike između SPO i DS ne treba shvatiti kao nužan, još manje kao dovoljan uzrok raspada koalicije „Zajedno“. *Presudan uzrok raspada te koalicije treba tražiti u ličnom sukobu između lidera SPO i DS oko primata u toj koaliciji. Ambicije dvojice lidera bile su potisnute u drugi plan dok je trajala borba sa režimom za priznavanje rezultata lokalnih izbora, ali kad je režim prihvatio te rezultate, lični sukob između njih izbio je svom žestinom i doveo do raspada koalicije.*

3.1. Izborni uslovi

Dezintegracija koalicije „Zajedno“ u prvoj polovini 1997. olakšala je režimu u republici da organizuje parlamentarne i predsedničke izbore u Srbiji „na stari način“, ne osvrćući se na preporuke Felipe Gonzalesa (o kojima je bilo reči u drugom poglavlju), niti na zahteve za poboljšavanjem izbornih uslova koje su postavile

dvanaest opozicionih partija, među kojima su DS, DSS i GS. U tim zahtevima figuriralo je, između ostalog, povlačenje zakona kojim je broj izbornih jedinica u Srbiji povećan sa devet na 29, omogućavanje ravnopravnog pristupa državnim medijima i eliminisanje iz izbornog procesa lica koja su učestvovala u izbornoj krađi 1996. SPO se nije pridružio tim zahtevima, ali je uslovio svoj izlazak na izbore održavanjem okruglog stola vlasti i opozicije radi dogovora o izbornim uslovima. Takav stav SPO nije neizbežno protivrečio iznetim zahtevima opozicionih partija, jer je okrugli sto mogao biti metod postizanja dogovora oko tih zahteva.

Ocena da su parlamentarni i predsednički izbori 1997. organizovani na stari način, odnosno da je položaj opozicionih partija u odnosu na SPS bio nepovoljan kao i na svim prethodnim izborima, možda je previše blaga, jer su neki uslovi izborne borbe pogoršani za opozicione partije u odnosu na izbore 1993. Na primer, po pitanju demokratizacije izbornog zakonodavstva na kojem je insistirala opozicija, vladajući režim je učinio veliki korak unatrag, jer je, oslanjajući se na svoju većinu u Narodnoj skupštini, a uprkos odlučnom protivljenju opozicije, promenio u julu 1997. Zakon o izbornim jedinicama (donet 1992) i tom promenom povećao broj izbornih jedinica sa devet na 29. Na taj način, bitno su smanjeni izgledi opozicionih partija da budu adekvatno predstavljene u Narodnoj skupštini Srbije. Poslanici DS su na sednici Narodne skupštine podneli 1.860 amandmana na predlog zakona o izbornim jedinicama, nastojeći da osujete usvajanje tog zakona. Ali, to im nije pošlo za rukom, jer je odlukama parlamentarne većine onemogućeno poslanicima DS da te amandmane obrazlože, čime je grubo prekršen skupštinski Poslovnik.

Režim je ignorisao i zahtev opozicionih partija o isključivanju iz izbornog procesa lica koja su učestvovala u izbornoj krađi 1996, o čemu govori to što je većina u Narodnoj skupštini Srbije izabrala za predsednika Republičke izborne komisije Balšu Govedaricu, koji je bio predsednik Republičke izborne komisije i na lokalnim izborima 1996, kad se dogodila masovna izborna krađa. U sferi medija, umesto popuštanja zahtevima opozicionih partija za demokratizacijom, režim je u junu 1997. nagovestio zatvaranje lokalnih TV i radio-stanica u Srbiji (oko 170) zato što „nemaju uredne dozvole“, što bi još više otežalo ionako tešku medijsku situaciju opozicionih partija. Ali, do toga ipak nije došlo jer je novoizabrani predsednik SRJ, Slobodan Milošević, pristao na zahtev lidera SPO Vuka Draškovića da odloži najavljeni zatvaranje privatnih medija. To je, inače, Vuk Drašković u razgovoru sa predsednikom SRJ (održanom 25. jula 1997) postavio kao jedini uslov da SPO izađe na parlamentarne i predsedničke izbore. Na taj način, lider SPO je bitno redukovao napred navedeno stanovište vlastite partije da o uslovima održavanja izbora mora-

ju da postignu konsenzus vladajuća i opozicione partije na okruglom stolu.

Odluku da bojkotuju septembarske izbore za Narodnu skupštinu Srbije donelo je dvanaest opozicionih partija, među kojima i parlamentarne stranke: DS, DSS i GS. *Ako tome dodamo da su ove kao i sve prethodne izbore u Srbiji bojkotovali Albanci na Kosmetu, može se zaključiti da je odluka pomenutih opozicionih partija o bojkotu ozbiljno ugrozila inače krhku reprezentativnost republičkog parlamenta.*

3.2. Izborni rezultati

Na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. učestvovalo je 57,4 odsto građana Srbije (tabela XI) što je za oko četiri procentna poena manje nego na izborima 1993. I kad to smanjenje u celini pripišemo izbornom bojkotu koji su organizovale partije demokratske opozicije a ne delimično i trendu opadanja izborne participacije u sukcesivnim izbornim nadmetanjima koji se u Srbiji očituje od 1990, uspeh bojkota se može oceniti samo polovičnim. Već i površno upoređenje izbornih podataka 1993. i 1997. upućuje na pretpostavku da je najviše jedna trećina simpatizera DS, DSS i GS poslušala lidere ovih partija i ostala 1997. kod kuća, dok su ostali sudelovali na izborima. To nije isključivo rezultat slabe „partijske identifikacije“ glasača ovih partija, nego i uverenja jednog dela birača (koje su sistematski širili mediji pod državnom kontrolom) da je izlazak na izbore „obaveza građana“. Povrh toga, valja imati u vidu da su pred same izbore pojedini predstavnici međunarodne zajednice (npr. predstavnik vlade SAD, Ričard Holbruk) izjavljivali da je bojkot štetan i da građani treba bezuslovno da izađu na biračka mesta.

Na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. pobedu je ostvarila „leva koalicija“ koju su činili SPS, JUL i ND. Ta koalicija osvojila je relativno najviše glasova (34,2%) i 110 (44%) poslaničkih mandata od ukupno 250. Ipak, izborni rezultat „leve koalicije“ na ovim izborima znatno je slabiji od rezultata koalicije SPS-JUL-ND ostvarenog na saveznim izborima 1996, kao i od rezultata koji je postigao (sam) SPS na republičkim izborima 1993. Bez obzira, međutim, na to, JUL je, kao jedan od partnera u „levoj koaliciji“, postigao na ovim izborima zavidan politički uspeh, jer je po prvi put zadobio mandate u Narodnoj skupštini Srbije. U okviru „leve koalicije“ mandati su podeljeni na sledeći način: SPS 85, JUL 20 i ND pet.

Asimetrija između neznatne izborne snage JUL i njegovog zamašnog učešća u raspodeli mandata, na koju smo upozorili prilikom analize saveznih izbora 1996 (drugo poglavlje), ispoljila se i u ovom slučaju pošto se može sa velikom izvesnošću

pretpostaviti da je uticaj JUL u biračkom telu Srbije, pa time i njegov doprinos izbornom učinku „leve koalicije“, bio znatno manji nego njegov udeo u poslaničkim mandatima. Na takvu ocenu upućuju rezultati empirijskog istraživanja izbornih opredeljenja građana Srbije koje je 20. maja 1997. sproveo Institut društvenih nauka. Rezultati tog istraživanja pokazuju da je JUL imao samo 1,1 odsto pristalica u biračkom telu, dok je SPS imao 14,6 odsto (JMS-122). *Sudeći prema tim rezultatima, SPS je imao 13,3 puta veći uticaj u biračkom telu, ali samo 4,3 puta više poslaničkih mandata od JUL.* „Nesebičnost“ najjače partije „leve koalicije“ SPS prema JUL došla je do izražaja i prilikom formiranja republičke vlade (mart 1998) u kojoj je JUL pripalo pet, a SPS 15 ministarskih mesta. Pokušaj objašnjenja osobenih odnosa između SPS i JUL izneli smo u prethodnom poglavlju.

3.3. Socijalisti i radikali

Glavni dobitnik na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. jeste ultranacionalistički SRS koji je udvostručio broj glasova u odnosu na prethodne republičke izbore održane 1993. (1.162.216 : 595.467). Uzroke trijumfa radikala na parlamentarnim izborima 1997. valja tražiti, pre svega, u njihovom postojanom zagovaranju ideje „velike Srbije“ u razdoblju u kojem su SPS i neke partije demokratske opozicije izričito odbacili tu ideju. O istrajavanju SRS na ultranacionalističkim opredeljenjima rečito govori Program te stranke, usvojen 18. maja 1996, po kojem je SR Jugoslavija ocenjena samo kao prelazno rešenje ka „...nezavisnoj i demokratskoj srpskoj državi“. Uspeh radikala na izborima 1997, demantovao je očekivanja da će u Srbiji, sa završetkom rata u susednim državama (bivšim republikama SFRJ) i prestankom ekonomskih sankcija UN, neizbežno doći do deradikalizacije biračkog tela i do erozije uticaja SRS. *Pokazalo se, zapravo, da je političko raspoloženje za ekspanziju ultranacionalizma moguće održavati i kada prestanu pogodne objektivne okolnosti (rat u okruženju, ekonomske sankcije), sistematskom akcijom zvaničnih medija.* Nakon relativno kratkog razdoblja „mirovne retorike“, mediji pod državnom kontrolom počeli su posle novembarskih saveznih izbora 1996. da za sve teškoće Srbije i SRJ ponovo optužuju najmoćnije zemlje sveta: SAD, Nemačku, Veliku Britaniju i Francusku i da tako podstiču i inače rašireno osećanje ugroženosti i ksenofobije. Takva propaganda padala je (opet) na plodno tlo, jer se veliki procenat stanovništva nalazio u skoro bezizlaznoj ekonomsko-socijalnoj situaciji i stoga je bio prijemčiv za ultranacionalističke parole. O teškim ekonomsko-socijalnim prilika-

ma govore podaci da je bruto nacionalni dohodak Srbije krajem 1997. dostigao jedva polovinu dohotka ostvarenog 1989, a da su prosečne realne zarade zaposlenih iznosile otprilike 40 odsto zarada iz 1989. U SRJ je krajem 1997. bilo dva miliona 328.000 zaposlenih, od čega je oko 700.000 bilo na „prinudnim odmorima“. Na spiskovima Zavoda za zapošljavanje bilo je 800.000 osoba (najviše mladih do 30 godina), a broj penzionera iznosio je 1.477.663.

Istini za volju, ponovno rasplamsavanje nacionalizma u Srbiji nije samo rezultat uspešnog dejstva sistematske propagande i izuzetno teške ekonomsko-socijalne situacije, nego i dramatičnog pogoršanja političkih prilika na Kosovu i Metohiji. Tokom 1996. u toj pokrajini otpočele su sporadične oružane akcije pripadnika albanske nacionalne manjine čiji je cilj otcepljenje Kosova i Metohije od Srbije i SRJ. U maju 1997, političke partije albanske nacionalne manjine organizovale su mirne proteste sa istim ciljem, posle čega je usledilo intenziviranje oružanih akcija. Takav razvoj događaja na Kosovu i Metohiji podstakao je ne samo opravdane brige i bojazni za sudbinu tog dela Srbije, nego i ultranacionalistička opredeljenja među biračima i time proširio osnovu izborne podrške SRS. Pored istrajavanja na ekstremno nacionalističkim ciljevima u razdoblju u kojem su ih se ostale opozicione stranke odrekle, uzroke izbornog uspeha radikala 1997. treba tražiti i u njihovoj izbornoj strategiji usmerenoj da privuče birače iz ekonomski najugroženijih slojeva društva. Izborni slogani radikala 1997 – kao i 1996, 1993 i 1992 – malo su se razlikovali od slogana SPS, što je razumljivo, jer su bili upućeni sličnoj „izornoj klijenteli“. Izborna ponuda SRS imala je, međutim, prednost nad ponudom socijalista zato što se SRS nije nalazio na vlasti, pa se nije mogao smatrati odgovornim za izrazito nepovoljnu ekonomsko-socijalnu situaciju, naglo bogaćenje pojedinaca i porast kriminala u društvu.

Obraćajući se istim ciljnim grupama kao i socijalisti, radikalima je na izborima 1997. pošlo za rukom da privuku deo „lutajućih“ birača koji su na parlamentarnim izborima 1993. podržali SPS. Do takvog zaključka lako se dolazi kad se uporedi broj birača na izborima za Narodnu skupštinu Srbije održanim 1993. i 1997. i kad se, potom, analizira distribucija glasova na pojedine partije. Komparacija pokazuje da je učešće birača na republičkim izborima 1997. manje za 4,2 procentna poena nego 1993, što znači da su promene u relativnoj snazi partija rezultat „transfera“ birača između partija. Podrobniji uvid u distribuciju glasova na izborima 1993. i 1997. sugerise zaključak da su radikali ostvarili uspeh na potonjim izborima zahvaljujući uglavnom podršci glasača koji su na izborima 1993. glasali za SPS. U stvari, to je jedini mogući pravac „transfera“, zato što povećana izborna podrška radikalima nije

mogla doći iz glasačkog tela SPO koji je „sačuvao“ na izborima 1997. sve glasove DEPOS iz 1993. i čak privuklo neke nove (pozitivna razlika: 82.424 glasova).

Relativni neuspeh vladajućeg SPS na republičkim izborima 1997. posledica je poraznih rezultata njene ekonomsko-socijalne politike u dužem razdoblju. Izrazito nepovoljnom bilansu vladavine SPS u ekonomsko-socijalnoj sferi valja, takođe, dodati to da se SPS krajem 1995. izričito odrekao (prihvatajući Dejtonski i Erdutski sporazum) „nacionalnih ciljeva“ u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, čije je ostvarenje ugradio u prethodnom razdoblju u „državnu politiku“ SRJ (o tome šire: Goati, 1996:209-212; Goati, 1997:16-17). Na taj način, za razliku od parlamentarnih izbora 1993. na kojima se vladajući SPS, i pored očigledno loših rezultata u ekonomskoj sferi, mogao pohvaliti ostvarivanjem „nacionalnih ciljeva“ u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, na izborima 1997. to nije bilo moguće jer su se nepovoljnim ekonomskim učincima „pridružili“ katastrofalni efekti u sferi „nacionalne politike“. Izneto objašnjenje suočava se, međutim, sa pitanjem zašto isti činioци nisu doveli do relativnog neuspeha SPS (odnosno koalicije SPS-JUL-ND) na saveznim izborima održanim 1996?

Odgovor na to pitanje treba tražiti u jednom na izgled konjunktornom momentu, karakteru odnosa između SPS i SRS. Od dobrih ili loših odnosa između dve partije zavisilo je opredeljenje značajnog dela birača koji – kao što smo to već pokazali – osciliraju, poput klatna, između SPS i SRS. Na izborima 1997. ispoljila se, u stvari, pravilnost uočena na izborima 1992, 1993. i 1996, da kad su odnosi između SPS i SRS dobri, radikali uspevaju da privuku deo birača SPS, a kad su odnosi loši, značajan procenat biračkog tela radikala „klizi“ ka socijalistima. Na izborima 1997. odnosi SPS sa radikalima bili su korektni, jer je SPS bio zaokupljen sukobom sa partijama demokratske opozicije, što je podstaklo veliki deo „lutajućih glasača“ da podrže SRS. *Ovde treba odmah naglasiti da karakter odnosa između SPS i SRS nije (ili nije pre svega) u posmatranom razdoblju zavisio od slučajnih okolnosti i proizvoljnih procena lidera dveju partija, nego od političke spremnosti vladajućeg SPS da se angažuje na reintegraciji Srbije i SRJ u Evropu i u svet.* U razdobljima u kojima se SPS na tome angažovao (druga polovina 1993; 1996), on se neizbežno sudarao sa ultranacionalističkim SRS i, istovremeno s tim, približavao se demokratskoj opoziciji. Kad se pak SPS odupirao procesu reintegracije u Evropu i u svet, on je u tome uvek nalazio pouzdan oslonac u SRS.

Opisana pravilnost jasno se očitovala na izborima za Narodnu skupštinu Srbije 1997. Otprilike godinu dana pre tih izbora, SPS je zaista ulagao napore da ostvari što brži „povratak“ SRJ u međunarodnu zajednicu, ali se početkom 1997. suočio sa

nizom dalekosežnih političkih preduslova za to uobličeni u (napred navedenim) preporukama izaslanika OEBS-a, Felipe Gonzalesa. Moglo bi se slikovito reći da se tada vladajući SPS suočio sa „unakrsnim pritiscima“. Sa jedne strane na njega su delovali interesi i potrebe zemlje da se što pre uključi u međunarodnu saradnju koja bi, u dužem razdoblju, obezbedila privredni i socijalni oporavak ali, sa druge strane, na odluke SPS snažno je uticao i vlastiti interes za održanjem na vlasti koji bi bio ugrožen ispunjavanjem uslova za uključivanje u međunarodnu zajednicu. *Kratko rečeno, ostvarivanje Gonzalesovih preporuka, obezbedilo bi SRJ „ulaznicu“ za Evropu i svet, ali bi time SPS „platio“ visoku političku „cenu“ jer bi ugrozio vlastitu dominantnu poziciju u zemlji.*

Ishod „unakrsnih pritisaka“ je poznat; interesi za održavanjem na vlasti prevladali su interese zemlje, jer se SPS oglušio o preporuke Felipe Gonzalesa o dalekosežnim demokratskim reformama. To je na sledeći način konstatovao predavajući OEBS-a Nils Helveg Petersen, u pismu ministru spoljnjih poslova SRJ, Milanu Milutinoviću, posle septembarskih parlamentarnih izbora 1997: „Preliminarni izveštaj grupe OEBS koja je bila zadužena da uradi procenu, ipak ukazuje da nijedna od preporuka za široke demokratske reforme, iznetih od strane bivšeg španskog premijera Gonzalesa u izveštaju od decembra prošle godine u vezi lokalnih izbora u Srbiji, a koje su bile zvanično prihvaćene od vlade Jugoslavije, nije ozbiljno prihvaćena u Jugoslaviji“ (Media, 1997 /25/, X:9). Izbegavanjem da u celini ostvari Gonzalesov izveštaj, SPS je neizbežno zaoštrio odnose sa partijama demokratske opozicije, pa se sredinom 1997. ponovo okrenuo svom „prirodnom savezniku“, SRS. *Naravno, usvajanje takve opcije od strane SPS imalo je, takođe, svoju političku „cenu“: gubitak dela „lutajućih birača“ u korist radikala.*

Rezultat SPO na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. može se oceniti, i pored povećanja broja dobijenih glasova pre kao stagnacija na relativno niskom nivou, nego kao uspeh. Pokazalo se da SPO nije bio u stanju da iskoristi „odsustvo“ partija demokratske opozicije sa tih izbora i da privuče veći deo njihovih simpatizera koji su ipak izašli na biračka mesta. Nezadovoljavajući izborni rezultat SPO u velikoj meri je posledica zbivanja na opozicionoj sceni i raspada koalicije *Zajedno*. Usled toga je došlo do sukoba i unutar samog SPO, jer je jedna struja kritički ocenjivala ulogu lidera SPO, Vuka Draškovića u raspadu te koalicije, kao i odluku SPO da izađe na izbore uprkos neravnopravnim uslovima. Pomenuta struja predvođena gradonačelnikom Čačka, Velimirom Ilićem, uspela je da privuče značajan deo članova i opštinskih odbora SPO, što je dovelo do smanjivanja podrške ovoj partiji na izborima 1997.

3.4. Predsednički izbori

U toku 1997. u Srbiji su dva puta održani predsednički izbori. Prvi put do izbora je došlo 21. septembra (prvi krug) i 5. oktobra (drugi krug), pa pošto na tim izborima nije izabran predsednik republike, ponovo su održani izbori (7. i 21. decembra) na kojima je pobedio kandidat SPS, Milan Milutinović.

Neizvesnost u pogledu ishoda septembarskih predsedničkih izbora bila je potencirana time što na njima nije imao pravo da uzme učešće tadašnji predsednik republike i nesumnjivo najpopularniji kandidat SPS, Slobodan Milošević, jer je na položaj predsednika republike već bio izabran dva puta (1990, 1992), što je maksimum koji dozvoljava Ustav Srbije (član 86). Umesto Miloševića, vladajući SPS je kao svog kandidata odredio Zorana Lilića, ranijeg predsednika SRJ. Na prvi krug septembarskih predsedničkih izbora izašao je identičan procenat birača (57,4 odsto) kao i na u isti dan održane izbore za republički parlament, o kojima je bilo reči na prethodnim stranicama. U prvom krugu najviše glasova osvojio je Zoran Lilić (1.474.924 ili 35,7 odsto), a za njim slede Vojislav Šešelj (1.126.940 ili 27,3 odsto) i Vuk Drašković (852.806 ili 20,6 odsto), dok je ostalih pet kandidata (zajedno) zadobilo podršku manje od 15 odsto birača (tabela XII). Prilikom ovog glasanja, predsednik republike nije izabran, jer nijedan kandidat nije ispunio uslov propisan u Zakonu o izboru predsednika republike (1992) da dobije podršku više od polovine birača koji su izašli na izbore. Inače, u prvom izbornom krugu Lilić i Šešelj osvojili su približno isti broj glasova koliko i njihove partije, SPS odnosno SRS, na parlamentarnim izborima (Lilić tridesetak hiljada glasova više, a Šešelj tridesetak hiljada glasova manje). U prvom krugu predsedničkih izbora kandidat SPS imao je, kao što se moglo i očekivati, naglašenu podršku državnih elektronskih medija (Matić i Milivojević, 1997:5).

Dva najuspešnija kandidata u prvom krugu, Zoran Lilić i Vojislav Šešelj, izborili su pravo da učestvuju u drugom krugu predsedničkih izbora održanom 5. oktobra u kojem je Šešelj uspeo da pobedi svoga takmaca Zorana Lilića (1.733.859:1.691.354). Ali, ta pobjeda nije bila dovoljna kandidatu radikala da postane predsednik republike zato što je na izborna mesta, prema zvaničnim rezultatima, izašlo manje od 50 posto upisanih birača (48,97 odsto). Zahtev da u drugom krugu glasa više od polovine birača, da bi izbor predsednika republike bio validan, propisan je članom 9. Zakona o izboru Predsednika republike (1992).

Ima više razloga koji su doprineli pobjedi lidera radikala Vojislava Šešelja nad

Zoranom Lilićem u drugom krugu predsedničkih izbora. Od tih razloga možda je najvažniji taj što je u svojoj predsedničkoj kampanji Vojislav Šešelj više insistirao na rešavanju teških socijalno-ekonomskih problema, nego SRS u kampanji za parlamentarne izbore. Pored „usijanih“ nacionalnih parola, on je nudio „brza i sigurna“ rešenja za sve veću nezaposlenost, porast socijalne bede i zbrinjavanje velikog broja izbeglica iz bivših republika „druge Jugoslavije“. U kratkom roku Šešelj je obećavao obezbeđenje posla za sve nezaposlene, isplatu svih zaostalih plata i penzija, državljanstvo za oko pola miliona izbeglica iz BiH i Hrvatske i obezbeđenje za njih trajnog smeštaja i zaposlenja. Ta obećanja zasnivala su se na nerealnoj pretpostavci o velikom ekonomskom potencijalu Srbije (i SRJ) iz kojeg će biti alimentirani obećani „socijalni rashodi“. U stvarnosti, međutim, ekonomska situacija je bila dramatično teška; Srbija je, kao što smo već naveli, imala krajem 1997. oko 800.000 nezaposlenih, pola miliona na „prinudnim odmorima“, a privreda je radila sa približno 40 odsto svojih kapaciteta. Uprkos tome, nerealna izborna obećanja kandidata SRS postigla su cilj, o čemu govori podatak da je on u drugom krugu predsedničkih izbora privukao skoro šest stotina hiljada birača više nego njegova partija na septembarskim parlamentarnim izborima. Deo Šešeljevih birača činili su svakako simpatizeri kandidata koji su „otpali“ u prvom krugu, pre svega Vuka Draškovića, kao i simpatizeri partija demokratske opozicije (DS, DSS, GS) koji su, i pored poziva tih partija na bojkot, sudelovali na izborima. U dilemi između predsedničkog kandidata socijalista ili radikala, oni su očigledno optirali za potonjeg.

Pobedu Vojislava Šešelja u drugom krugu predsedničkih izbora olakšao je izostanak odgovarajuće podrške Zoranu Liliću od strane državnih elektronskih medija. Neuobičajeno mala zainteresovanost tih medija za drugi krug predsedničkih izbora obezbedila je čvrsto uporište pretpostavci da vladajući režim u Srbiji, zapravo, nastoji da na mesto predsednika republike Srbije ne bude izabran nijedan kandidat, uključujući i kandidata SPS. Takvo nastojanje režima dobro se uklapalo u globalni plan rekonstrukcije političkog sistema „treće Jugoslavije“ koji su socijalisti obznanili početkom 1997. U suštini, taj plan je bio usredsređen na jačanje saveznog nivoa vlasti na uštrb republičkog, o čemu svedoči predlog SPS iznet u martu 1997. da predsednik SRJ – funkcija za koju se spremao da je zauzme Slobodan Milošević – bude biran neposredno, umesto odlukom Savezne skupštine, kako to predviđa član 97 Ustava SRJ (1992). Kad se uzme u obzir ideja SPS o „jakom predsedniku SRJ“, postaje jasnije da nezainteresovanost oficijelnih medija za predsedničke izbore u Srbiji 1997. nije bila puki propust, nego deo šire strategije. Tu strategiju „premeštanja vlasti“ iz republika u federaciju mogao bi da ugrozi

predsednik Republike Srbije, s obzirom na velika ustavna ovlašćenja koja taj položaj obezbeđuje svom nosiocu. Pošto se kompetencije predsednika republike teško mogu smanjiti promenom Ustava Srbije – jer je postupak promene, kao što smo pokazali u trećem poglavlju, izuzetno težak i neizvestan – odabran je drugi način koji se sastoji u smanjivanju političke važnosti funkcije predsednika republike svođenjem njenog nosioca na privremenog vršioca dužnosti. Taj cilj je realizovan na predsedničkim izborima održanim 21. septembra i 5. oktobra 1997, jer na njima nije izabran predsednik republike.

Ali, to je bio samo deo globalnog plana realokacije vlasti sa republike na federaciju čije je sprovođenje pretpostavljalo da SPS obezbedi na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. apsolutnu većinu u Narodnoj skupštini Srbije, jer je samo u tom slučaju mogla, po svom nahođenju, da bira i da smenjuje predsednika parlamenta, a time i vršioca dužnosti predsednika republike. Pošto SPS nije na septembarskim izborima osvojila potrebnu većinu u Narodnoj skupštini, vrh SPS je promenio svoju strategiju i odlučio ipak da na novim predsedničkim izborima, održanim 7. i 21. decembra 1997, „popuni“ mesto predsednika republike vlastitim kandidatom.

Izlazak građana na birališta u prvom krugu decembarskih predsedničkih izbora bio je nešto manji nego u prvom krugu septembarskih izbora (52,7 odsto, prema 57,4 odsto). Najviše glasova od svih kandidata na ovim izborima osvojio je kandidat SPS, Milan Milutinović (43,4 odsto), drugo mesto pripalo je Vojislavu Šešelju (33,1 odsto), dok su ostali kandidati osvojili ukupno četvrtinu glasova (tabela XIII). U drugom krugu decembarskih izbora pobedio je, takođe, Milan Milutinović sa 2.181.808 glasova, dok je njegov protivkandidat, Vojislav Šešelj, znatno zaostao i dobio samo 1.383.868 glasova. Pošto je – prema Izveštaju Republičke izborne komisije – na ove izbore izašlo više od 50 odsto glasača (tačnije 50,98%), Milan Milutinović je postao predsednik Srbije. Postavlja se pitanje kako je kandidatu SPS, Milanu Milutinoviću, uspelo da u drugom krugu decembarskih izbora ubedljivo nadmaši po broju glasova Vojislava Šešelja, što nije uspelo Zoranu Liliću na prethodnim izborima?

Prvo, Milutinović je biračima ponudio primamljiviji izborni program nego što je to učinio njegov prethodnik, Zoran Lilić. U Milutinovićevom programu naročito je bilo važno obećanje seljacima da će biti oslobođeni od plaćanja poreza što je, svakako, podstaklo deo birača iz ruralnih područja da podrže kandidata socijalista. Drugo, u Milutinovićevom izbornom programu bila je snažno naglašena potreba povratka Srbije u međunarodnu zajednicu, što je izraženo u njegovoj glavnoj izbor-

noj paroli: „I Srbija i svet“. Ta parola je svakako delovala privlačno obrazovanim biračima iz urbanih centara koji, po pravilu, glasaju na parlamentarnim izborima za kandidate demokratske opozicije. Paradoksalno je, naravno, to što je kandidat vladajućeg SPS, koji je svojom politikom odveo zemlju u izolaciju, zadobio izbornu podršku obećavajući kraj izolacije! Treće, Milutinović je obezbedio širu podršku na ovim izborima verovatno i time što je, pred održavanje drugog izbornog kruga, potpisao sa Momčilom Krajišnikom, članom Predsedništva Bosne i Hercegovine, sporazum o dvojnog državljanstvu između BiH i SRJ. Milutinović je time svakako zadobio podršku velikog dela građana Srbije rođenih u BiH (300–400 hiljada), bez obzira što je postojala mala verovatnoća da će sporazum stupiti na snagu.

Četvrti razlog Milutinovićeve pobeđe jeste neuporedivo intenzivnija kampanja elektronskih medija pod državnom kontrolom u njegovu korist, nego što je to bio slučaj na prethodnim izborima u korist Zorana Lilića. Upoređujući ponašanje elektronskih medija pod državnom kontrolom u drugom krugu decembarskih izbora i u drugom krugu predsedničkih izbora održanom 5. oktobra, uočava se ogromna razlika; nasuprot nezainteresovanosti tih medija u oktobru, oni su u izbornoj kampanji koja se odvijala tri meseca kasnije energično podržali kandidata SPS. Takvu ocenu nedvosmisleno potkrepljuju rezultati empirijske analize medijskog tretmana dvojice predsedničkih kandidata u razdoblju od 12. do 18. decembra 1997. U toj analizi zabeleženo je sledeće: „RTS je otvoreno favorizovala kandidata levice Milutinovića. RTS je Milutinoviću posvetila 81 odsto minutaže svih izbornih nastupa kandidata, a Šešelju 19 odsto... Izveštavanje o kampanji praćeno je velikim stepenom vrednosnog razlikovanja kandidata. Dok se Milutinović gotovo nikada nije predstavljao u negativnom kontekstu, protiv Šešelja je vođena izrazito diskvalifikatorska kampanja“ (Matić i Milivojević, 1997a:1). *Promena ponašanja medija prema kandidatu vladajuće stranke na decembarskim predsedničkim izborima u odnosu na prethodne izbore, rezultat je napuštanja ili, kako ćemo kasnije pokazati, modifikacije izvorne ideje SPS o „upražnjenom predsedničkom fotelji“.*

Peti, verovatno odlučujući, razlog Milutinovićeve ubedljive pobeđe na predsedničkim izborima jesu višestruke izborne zloupotrebe, uključujući tu i dopisivanje više stotina hiljada glasova u njegovu korist. Radi potvrde iznete ocene pozabavićemo se pitanjem sudelovanja građana Srbije na drugom krugu decembarskih izbora. Izveštaj Republičke izborne komisije, po kojem je u drugom krugu decembarskih izbora više od polovine građana Srbije izašlo na biračka mesta, demantovao je prognoze izbornih eksperata da u tom krugu neće sudelovati više od polovine birača i da će zbog toga ovi izbori biti nevažeci, kao što je to bio slučaj i sa

prethodnim predsedničkim izborima. Takve prognoze zasnivale su se na pretpostavci da će „manjak“ glasača u drugom krugu decembarskih izbora u odnosu na prvi krug biti – kao i na prethodnim predsedničkim izborima – oko osam procentnih poena. Da se ta pretpostavka ostvarila, na biralištima bi se zaista pojavilo samo oko 45 odsto građana, dakle, znatno manje od polovine, pa predsednik republike ne bi bio izabran.

Ne može se, naravno, isključiti mogućnost da je zbog osobene političke situacije dinamika drugog izbornog kruga decembarskih predsedničkih izbora bila različita od dinamike prethodnih predsedničkih izbora, i da je to razlog zbog kojeg su se prognoze izbornih eksperata pokazale pogrešnim. Ali, podrobniji uvid u tok izbornog procesa govori da nije o tome reč, nego o grubom „friziranju“ izbornih podataka. To je na nedvosmislen način pokazala komparativna analiza izlaska birača na drugi krug septembarskih-oktobarskih izbora i na drugi krug decembarskih predsedničkih izbora u pojedinim izbornim jedinicama, koju je publikovao Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) u svom izveštaju (Oko izbora, 2, Beograd, 1997). U toj analizi ukazano je da je, prema oficijelnim podacima, razlika u izlaznosti u većini izbornih jedinica između drugog kruga septembarskih-oktobarskih i drugog kruga decembarskih izbora bila relativno mala, ali da se u tom pogledu drastične razlike uočavaju na Kosovu i Metohiji, naročito u delovima ove pokrajine nastanjenim isključivo albanskim stanovništvom, gde opozicione partije nisu mogle da ostvare nikakvu kontrolu izbornog procesa. *Nasuprot drugim delovima Srbije gde je – navodi se u tekstu analize – izborna participacija u drugom krugu septembarskih-oktobarskih i decembarskih izbora veoma slična, na Kosovu i Metohiji je u drugom krugu decembarskih izbora ostvareno spektakularno povećanje učešća u odnosu na drugi krug prethodnih izbora.* U četiri izborne jedinice (Kosovska Mitrovica, Priština, Peć i Vranje) u kojima je prema popisu stanovništva 1991. živelo samo 273.449 punoletnih Srba i Crnogoraca, glasalo je čak 464.462 građana. Ocenjujući iznete podatke o izornoj participaciji u analizi CeSID-a je zabeleženo: „Ako je brojanje glasova na ovim izborima bilo pošteno i ako brojevi izašlih birača odgovaraju onima koji su zvanično objavljeni, jedini zaključak koji iz ovoga možemo da izvedemo je masovna izlaznost albanskog stanovništva na izbore. Ako, pak, Albanci nisu masovno izašli na ove izbore, pri čemu se masovnost mora brojati stotinama hiljada, onda se izlaznost na drugi krug izbora, koji je proglasila Republička izborna komisija, može jedino okvalifikovati kao falsifikat i prevara“ (Oko izbora, 2, 1997:97).

Pošto je albansko stanovništvo na Kosmetu sve ranije pozive na bojkot izbora

disciplinovano sprovodilo (1990, 1992, 1993, 1996, septembar-oktobar 1997) i pošto je inače zategnuta politička situacija u ovoj pokrajini krajem 1997. postala još napetija zbog početka oružane pobune, nema ni govora o masovnom izlasku Albanaca na predsedničke izbore. *Umesto toga, može se sa izvesnošću zaključiti da je došlo do grubog prekrajanja izbornih rezultata u drugom krugu decembarskih izbora da bi se omogućilo kandidatu vladajućeg SPS, Milanu Milutinoviću da postane predsednik republike.* To što je kandidat SPS – prema zvaničnim podacima – dobio u mnogim mestima Kosmeta, naseljenim isključivo Albancima, stopostotnu podršku svih birača pokazuje da se počinioci ovog teškog izbornog prekršaja nisu uopšte trudili da prezentirane podatke učine uverljivim i da tako prikriju tragove krivotvorenja. Možda razloge za to treba tražiti u odsustvo straha od organa krivičnog gonjenja i (ili) u uverenju počinitelaca i njihovih nalogodavaca da će protesti domaće i strane demokratske javnosti zbog izbornih mahinacija biti mlaki, jer je njihova žrtva kandidat ultranacionalističkog SRS čiji je eventualni izbor za Predsednika ta ista javnost ocenjivala najvećom opasnošću za Srbiju i za SRJ. Premda nije lako odbaciti iznete razloge, skloniji smo objašnjenju da očiglednost ovog teškog izbornog prekršaja nije uzgredna posledica sigurnosti njegovih izvršilaca da se neće suočiti sa sankcijama, nego upravo nameravani rezultat njihove akcije. Otklanjanje i najmanje sumnje u javnosti da je izbor predsednika republike rezultat krivotvorenja, a ne istinske podrške građana, ima za cilj da potpuno diskredituje demokratski legitimitet nosioca te funkcije i da trajno umanjí njegov politički uticaj. Time je na modifikovan način u odnosu na navedenu izvoru nameru SPS, olakšana redistribucija moći u korist saveznog nivoa, odnosno predsednika SRJ.

3.5. Regularnost izbora

U pogledu „institucionalnog okvira“ septembarskih parlamentarnih izbora 1997. ne može se govoriti o ravnopravnosti partija, između ostalog zato što je, kao što smo već pomenuli, vladajući SPS pred same izbore – oslanjajući se na svoju parlamentarnu većinu, a nasuprot stava opozicije – povećao broj izbornih jedinica sa devet na 29 i time obezbedio sebi veći broj parlamentarnih mandata, na uštrb manjih opozicionih partija. U sferi medija, „leva koalicija“ je, takođe, bila nadmoćna nad opozicijom. To ilustruju podaci da je u razdoblju od 29. avgusta do 18. septembra 1997. 38,8 odsto „izbornog vremena“ u drugom „Dnevniku“ RTS bilo

posvećeno „levoj koaliciji“ i njenom predsedničkom kandidatu, 11,1 odsto vremena SPO i Vuku Draškoviću, 9,3 odsto SRS i Vojislavu Šešelju, dok se u ostalom „izbornom vremenu“ govorilo o drugim partijama (5,8 odsto), drugim predsedničkim kandidatima (0,5 odsto), saveznoj vladi (26,4 odsto), Republičkoj izbornoj komisiji (6,4 odsto) i drugim temama (Matić i Milivojević, 1997:5). Posmatrači OEBS-a uočili su takođe mnoge neregularnosti u izbornom procesu 1997. koje su išle u prilog „leve koalicije“. Te neregularnosti sažete su u tri tačke: 1. Neodređenost i dvosmislenost izbornog zakona; 2. Republička izborna komisija nije dala jasne smernice da bi izborni proces bio transparentan i jedinstven; njene odluke često nisu bile u saglasnosti sa izbornim zakonom; u rad Komisije uključeni su i članovi koji su bili u njenom sastavu na osporenim lokalnim izborima 1996. i 3. Državna televizija bila je izrazito naklonjena vladajućoj partiji (*Republic of Serbia, Parliamentary Election September 21, 1997 and Presidential Elections September 21 and October 5, 1997, OSCE Election Observation:2*).

Pored već opisanog „dodavanja“ velikog broja glasova Milanu Milutinoviću kojima je, u stvari, određen ishod predsedničkih izbora 1997, u izbornom procesu su uočene i druge nepravilnosti na štetu Vojislava Šešelja, na koje su skrenuli pažnju SRS, stranke demokratske opozicije i CeSID. Od tih nepravilnosti i propusta pomenućemo najvažnije: neotvaranje pojedinih biračkih mesta na Kosovu i Metohiji iz kojih su, međutim, stigli podaci o skoro stopostotnom izlasku birača i stopostotnoj podršci kandidatu SPS (!), pojave „viškova“ glasačkih listića (koje uvek ukazuju na organizovane izborne zloupotrebe), javno glasanje radnika u prisustvu uprave fabrike (slučaj fabrike „Simp“ u Vranju), onemogućavanje pripadnicima SRS da kontrolišu izborni proces itd.

3.6. Postizborna zbivanja

Posle decembarskih predsedničkih izbora moglo se očekivati da će radikali odgovoriti energičnim protestima na izbornu prevaru kojom je bitno oštećen njihov kandidat. Zaoštavanje stava radikala prema SPS moglo je, s obzirom na odnos snaga u Narodnoj skupštini Srbije posle septembarskih parlamentarnih izbora 1997, da oteža, pa čak i onemogućiti izbor republičke vlade. Ali, politički život je demantovao takva očekivanja: SPS je 24. marta 1998. obrazovao u koaliciji sa SRS i JUL novu republičku vladu. U toj vladi od 35 članova, socijalisti su dobili 15, radikali 15 i JUL pet ministarskih mesta. I u ovoj republičkoj vladi, kao i u prethod-

noj, pojedini ministri iz SPS i JUL (sedam od ukupno dvadeset) zadržali su mesta direktora ili članova upravnih odbora važnih „društvenih“ preduzeća ili pak predsednika važnih državnih ustanova.

Iako se opredelila za radikale a ne za SPO kao koalicionog partnera u republičkoj vladi, SPS je učinio dalekosežan taktički ustupak SPO time što je podržao – u stvari omogućio – vladavinu ove stranke u Beogradu posle raspada koalicije Zajedno. Podrška od strane socijalista SPO-u bila je za to nužna jer je potonja stranka raspolagala samo sa 33 od ukupno 110 mandata u Gradskoj skupštini. Zajednički nastup SPO i SPS (23 odbornika) ostvaren je već u septembru 1997. godine kad je smenjen predsednik Skupštine grada, Zoran Đinđić (DS). Pored odbornika iz SPS i SPO, za smenu je glasalo i 15 odbornika SRS. Potonja zbivanja pokazala su, međutim, da to nije bio samo „negativan savez“ između SPS i SPO usmeren protiv DS, nego i širi politički dogovor između dve partije. Tome u prilog govori podrška koju su socijalisti pružili SPO u preuzimanju svih ključnih položaja u Gradskoj skupštini. Na taj način socijalisti su posle septembarskih izbora 1997. ostvarili partnerstvo istovremeno sa drugom i trećom po snazi partijom u Narodnoj skupštini Srbije: sa SRS na republičkom, a sa SPO na gradskom nivou. *Pošto SPS (zajedno sa JUL), SRS i SPO raspolazu ukupno sa 95 odsto mandata u Narodnoj skupštini (237 od 250), višepartijski parlament Srbije postao je parlament bez opozicije.*

„Dvostepeni“ koalicioni aranžman socijalista sa SRS i SPO rezultat je najpre zajedničkog interesa triju partija da po svaku cenu održe „krmji parlament“ Srbije izabran 1997. Opstanak takvog parlamenta – u kojem zbog izbornog bojkota nisu zastupljeni DS, DSS i GS – ugrozile bi oštre konfrontacije između SPS, SRS i SPO jer bi mogle da utru put novim republičkim izborima i da time omoguće povratak na parlamentarnu scenu partija demokratske opozicije. Odatle proizilazi „kartelski interes“ triju parlamentarnih partija da po svaku cenu zadrže status quo. Povrh toga, u opisanom „dvostepenom“ koalicionom aranžmanu svaka od partija-učesnica ima i svoj poseban interes. Socijalisti su se u tom aranžmanu lišili dela vlasti, ali su, uprkos tome, sačuvali svoju globalnu političku dominaciju, dok su SRS i SPO našli računicu u tome što su, zahvaljujući saradnji sa SPS, njihovi rukovodioci zauzeli ne samo politički prestižne, nego i finansijski unosne položaje na nivou republike, odnosno grada.

Koaliciona Vlada Srbije sastavljena od SPS, SRS i JUL odmah se po stupanju na dužnost suočila sa sve težom situacijom na Kosovu i Metohiji u kojoj je paralelno sa masovnim mirnim protestima građana albanske nacionalne manjine u prilog nezavisnosti te pokrajine od Srbije i SRJ, dolazilo do sve učestalijih oružanih akci-

ja pripadnika albanske manjine sa identičnim ciljem. Posle velikih sukoba policije i naoružanih albanskih grupa u Dreničkom kraju (mart 1998) u kojima je bilo više stotina mrtvih, međunarodna zajednica je zahtevala od SRJ da otpočne dijalog sa predstavnicima Albanaca uz prisustvo međunarodnih posrednika. Ne želeći da prihvati takav dijalog, vladajući režim u Srbiji je odlučio da za svoj negativan stav prema stranim predstavnicima dobije alibi u „narodnoj volji“. Radi toga je 23. aprila 1998, odlukom Narodne skupštine Srbije (na inicijativu predsednika SRJ, Slobodana Miloševića) raspisan referendum o (ne)prihvatanju stranih predstavnika u rešavanju problema Kosova i Metohije. Referendumsko pitanje je glasilo: „Prihvata li učešće stranih predstavnika u rešavanju problema na Kosovu i Metohiji?“

Prema zvaničnom izveštaju Komisije za sprovođenje referenduma, ubedljiva većina građana Srbije (5.297.776 ili 74,05 odsto) sudelovala je na referendumu, a od njih se 94,71 odsto izjasnilo protiv stranog učešća. Učešće na referendumu čak je bilo veće od participacije na prvim slobodnim izborima (71,5 odsto) koja u Srbiji nije dostignuta ni na jednom kasnijem izbornom nadmetanju. U tako impresivan izlazak građana na referendum, koji je za više od dvadeset procentnih poena nadmašio učešće građana na decembarskim predsedničkim izborima 1997 (52,7 odsto), teško je poverovati, jer se u međuvremenu nije dogodilo ništa što bi moglo da podstakne bitno veću participaciju građana. Sumnje u verodostojnost oficijelnog rezultata referenduma podstiče to što su se, pored stranaka albanske manjine koje permanentno bojkotuju sve oblike oficijelnog političkog života, od referenduma ogradile i mađarske i muslimanske stranke (DZVM, SVM, SDA) koje su se, inače, angažovale na parlamentarnim i predsedničkim izborima 1997. S obzirom na suštinske rezerve partija nacionalnih manjina moglo se, realistički, očekivati da učesnici referenduma budu „regrutovani“ uglavnom od građana srpske nacionalnosti koji čine 65,9 odsto populacije republike. Ali ni na celovito „srpsko biračko telo“ nije se moglo računati, jer su se protiv organizovanja referenduma izjasnili DS, DSS i GS. Imajući sve to u vidu, moglo se pretpostaviti da će izlazak građana na referendum biti svakako niži nego na prvi krug decembarskih predsedničkih izbora kada je iznosio 52,7 odsto. Izneta procena je, međutim, potpuno dezavuisana oficijelnim izveštajem po kojem je na referendumu uzelo učešća 74,05 odsto građana Srbije. U verodostojnost tog podatka može se poverovati samo ako se kumulativno pretpostavi da su na referendum izašli svi (!) punoletni građani srpske nacionalnosti i veliki deo manjinske populacije (Albanaca, Mađara, Muslimana).

U analizi referenduma koju je publikovao CeSID (*Preliminarni izveštaj*, 1998) napominje se, najpre, da je prema zvaničnim podacima u opštinama Kosmeta na

referendumu sudelovalo 521.303 građana, što znači, s obzirom da je prema popisu stanovništva 1991. u tim opštinama živelo ukupno 273.449 Srba i Crnogoraca, da je uz njih na biračka mesta 23. aprila izašlo 247.854 građana koji pripadaju nacionalnim manjinama. Ali, učešće pripadnika manjina moralo je – ističe se u analizi CeSID-a – da bude mnogo veće, prvo zato što otprilike jednu trećinu Srba i Crnogoraca čine nepunoletni građani koji nemaju pravo glasa, drugo, jer je izvestan deo tih građana iz objektivnih razloga bio sprečen da izađe na glasanja (bolest, zauzetost) i treće, jer se deo Srba i Crnogoraca u međuvremenu iselio. *Imajući sve to u vidu, da bi se došlo do procenta od 74,05 participacije neophodno je pretpostaviti da je na referendum izašlo najmanje 500 hiljada pripadnika manjinske populacije, pre svega Albanaca, što je, imajući u vidu da su se na terenu pokrajine odvijale ratne operacije, potpuno nerealno.*

Uvid u tok „referenduskog procesa“ koji je ostvario CeSID osvetlio je, pored dopisivanja glasova, sledeće načine krivotvorenja: omogućavanje da se glasa van prebivališta bez podnošenja potvrde o izbornom pravu, nezakonito produženje roka izjašnjavanja na četiri umesto jedan dan (što je potpuno onemogućilo kontrolu), dopuštanje da se glasa za više osoba (rođake, komšiluk), stimulisanje „javnog izjašnjavanja“, nametanje obaveze zaposlenim građanima da obaveštavaju uprave svojih preduzeća o vremenu kad su glasali i o rednom broju pod kojim su upisani (slučaj železničke stanice Lapovo) i dr. (Preliminarni izveštaj, CeSID, 1998). Podozrednju da se na referendumu dogodila „repriza“ izbornih prevara 1996. i 1997. koje je izraženo u citiranoj analizi CeSID-a doprinosi i to što je dužnost predsednika Komisije za sprovođenje referenduma vršila ista ličnost (sudija Vrhovnog suda, Balša Govedarica) koja je bila na čelu izbornih komisija 1996. i 1997. kada je na lokalnim i na predsedničkim izborima došlo (kao što smo prethodno opisali) do masovnih izbornih neregularnosti u korist vladajućeg SPS.

U političkom smislu, rezultati referenduma poslužili su vladajućem režimu da odlučno odbije učešće međunarodnih posrednika u rešavanju sve teže krize na Kosovu i Metohiji. Ali, ta kriza je internacionalizovana via facti bez obzira na rezultate referenduma. Prelomnu tačku u tome predstavlja Rezolucija Saveta bezbednosti UN br. 1199, usvojena u septembru 1998, u kojoj se od SRJ zahtevao prekid neprijateljstava na Kosmetu, olakšanje povratka izbeglicama u svoje domove, omogućavanje nesmetanog dostavljanja međunarodne humanitarne pomoći i početak pregovora sa albanskom nacionalnom manjinom. SAD, Velika Britanija, Francuska i druge zapadnoevropske zemlje su svoje insistiranje na brzom i striktnom sprovođenju pomenute rezolucije Saveta bezbednosti UN obrazlagale potre-

bom da se izbegne humanitarna katastrofa u toj pokrajini Srbije u kojoj je početkom jeseni 1998 – prema procenama navedenih zemalja – više desetina hiljada stanovnika izbeglo iz svojih domova zbog ratnih dejstava. Dolazak zime ugrozio bi, prema tim procenama, živote stanovništva koje se nalazi u privremenim skloništima u teško pristupačnim delovima ove pokrajine. Na sednici Saveta bezbednosti UN održanoj 1. oktobra 1998. najoštrije su osuđeni zločini na Kosovu, a 5. oktobra generalni sekretar UN, Kofi Anan, podneo je izveštaj Savetu bezbednosti UN u kojem je naglasio da ne poseduje dovoljno činjenica za zaključivanje o tome da li je SRJ ispunila zahtev iz Rezolucije 1199. Početkom oktobra 1998, kriza na Kosovu i Metohiji našla se i u središtu pažnje velikih sila i NATO. SAD su 3. oktobra 1998, preko Ričarda Holbruka, uputile Vladi SRJ „poslednje upozorenje“ da hitno pristupi sprovođenju Rezolucije UN br. 1199 ili da se suoči sa posledicama, a sličnu pretnju usvojio je Savet NATO naglašavajući spremnost da vojno interveniše protiv SRJ ukoliko ona odbije da se povinuje pomenutoj rezoluciji.

Tokom septembra 1998. SRJ je na kritike iz UN zbog nesprovođenja Rezolucije 1199, i iz istih razloga upućivane preteće poruke od SAD i NATO, odgovarala tezom da je pitanje Kosmeta „unutrašnja stvar SRJ“. Na direktnu pretnju vojnom intervencijom, Vrhovni savet odbrane je 4. oktobra 1998. uzvratilo da će se SRJ, ako bude napadnuta, braniti svim sredstvima. Dan kasnije, Savezna skupština SRJ je na vanrednoj sednici usvojila ocenu da je SRJ „izložena neposrednoj pretnji ratom“. Posle toga, savezni i republički organi su usvojili, pored mera kojima se podiže odbrambena sposobnost zemlje u slučaju napada, neke važne odluke koje su bitno suzile slobodu građana i ugrozile ionako izuzetno nizak životni standard. Naime, neposredno posle zasedanja Savezne skupštine, Vlada Republike Srbije je donela Uredbu o posebnim merama u uslovima pretnji oružanim napadima NATO našoj zemlji kojom je bitno ograničena sloboda sredstava javnog informisanja. Članom 8 ove uredbe zabranjeno je sredstvima javnog informisanja da preuzimaju ili emituju delove programa stranih sredstava informisanja „...kojima se deluje protiv interesa naše zemlje, širi strah, panika i defetizam ili kojima se negativno utiče na spremnost građana na očuvanje integriteta republike Srbije i SRJ“. Savezna skupština je usvojila 5. oktobra Zakon o finansiranju vanrednih troškova odbrane zemlje kojim je uveden poseban porez na promet od četiri odsto, što je automatski dovelo do povećanja maloprodajnih cena i do porasta troškova života.

Pošto je NATO završio sve pripreme za napad na SRJ, u Beograd je početkom oktobra upućen Ričard Holbruk, da još jednom pre vojne intervencije ultimativno zahteva ostvarivanje Rezolucije UN br.1199. Višednevni razgovori između predsed-

nika Slobodana Miloševića i Ričarda Holbruka uspešno su okončani 13. oktobra, dan pošto je stupila na snagu „izvršna naredba“ kojom je Savet NATO ovlastio generala Vesli Klarka, glavnokomandujućeg NATO u Evropi, da preduzme ograničeno bombardovanje ciljeva u SRJ. U dogovoru postignutom sa Holbrukom, Milošević je pristao da u celini ispunji Rezoluciju UN br. 1199. Uz to, Milošević i Holbruk su se saglasili o uspostavljanju samouprave na Kosmetu, organizovanju slobodnih izbora u roku od devet meseci (koje će nadgledati OEBS), amnestiji za krivična dela u vezi sa sukobom na Kosmetu (osim za zločine protiv čovečnosti i međunarodnog prava) i o uspostavljanju lokalne policije čija će struktura odgovarati strukturi stanovništva, a koja se nalazi pod isključivom kontrolom opštinskih vlasti. U sporazumu Miloševića i Holbruka predviđeno je, takođe, da nadgledanje njegovog sprovođenja preuzme 2.000 „verifikatora“ OEBS i (nenaoružani) avioni NATO.

Sporazumom sa Ričardom Holbrukom, Slobodan Milošević je potpuno deza-uisao odluku referendumu od 23. aprila 1998. na kojem su se građani Srbije izjasnili protiv stranog učešća u rešavanju kosmetskog problema. „*Strani činilac*“ čije je *posredovanje odbijeno referendumom, umešao se u krizu na Kosmetu mnogo direktnije: verifikacijom i nadgledanjem*. Na taj način prekršen je republički Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi (1994) po kojem su odluke građana donete na referendumu obavezujuće (čl. 25). Pored toga, sporazumom između Miloševića i Holbruka opštinama na Kosmetu dato je ovlašćenje da kontroliše lokalnu policiju što nije predviđeno članom 113 Ustava Srbije (1990) u kojem se taksativno nabrajaju ovlašćenja opštine. Ocenom da pomenuti sporazum krši ustavne i zakonske norme ne previđamo političku nužnost da se takav sporazum prihvati u trenutku kad je najmoćnija vojna organizacija na svetu, NATO, bila spremna da napadne SRJ. *Izneta ocena dovodi, međutim, u pitanje politiku SRJ koja je najpre odlučno odbacivala umerene predloge međunarodne zajednice da posreduje u krizi na Kosmetu (aprilski referendum), da bi samo nekoliko meseci kasnije bila prinuđena da prihvati ultimativne zahteve koji znače direktno međunarodno mešanje u interni život zemlje.*

Parlamentarni i predsednički izbori u Crnoj Gori

Posle prvih slobodnih izbora 1990, još tri puta su održani izbori za Skupštinu Crne Gore: 1992, 1996. i 1998. U istom razdoblju građani ove republike dva puta su birali predsednika republike: 1992. i 1997. U posmatranom razdoblju (1990-1998) Skupština Crne Gore zasedala je nešto češće nego Savezna skupština i Narodna skupština Srbije, mada ni rad crnogorskog parlamenta nije bio intenzivan. Između 1990. i 1994. Skupština Crne Gore prosečno je godišnje zasedala manje od mesec dana (Pavićević, 1996:191) što se može smatrati nedovoljnim, budući da je reč o formativnoj fazi parlamentarizma. Uvidom u način rada najvišeg predstavničkog tela ove republike lako se može zapaziti da je u tom radu dominirala republička vlada, dok su opozicija i poslanici, kao pojedinci, bili u drugom planu. To dobro ilustruju podaci da je od 253 zakona koja su usvojena od 1990. do 1994, vlada predložila 251, opozicione stranke jedan i „neko drugi“ jedan (Pavićević, 1996:170). Ocena o nedovoljno intenzivnoj aktivnosti crnogorskog parlamenta ne važi za 1997. i 1998, jer je od rascepa u vladajućem DPS (proleće 1997) težište političkog života premešteno u Skupštinu Crne Gore.

1. Decembarski parlamentarni i predsednički izbori 1992.

Posle majskih saveznih izbora 1992, opozicija je u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) organizovala masovne proteste koji su imali za cilj održavanje novih demokratskih izbora na svim nivoima. Pošto je taj zahtev prihvaćen, Skupština Crne Gore odlučila je 31. jula 1992. da formira Međustranačku radnu grupu za pripremu republičkih izbora. U aktivnostima grupe uzeli su učešća vladajući DPS, SKJ – Pokret za Jugoslaviju, Demokratska stranka, SRS za Crnu Goru, Srpska narodna obnova i Demohrišćanska stranka. Iz rada Međustranačke radne grupe odsustvovali su NS CG, LS CG, Savez reformskih snaga Jugoslavije i Demokratska koalicija Crne Gore. Pomenuta radna grupa je sva pitanja predstojećih prevremenih izbora rešila konsenzusom što je omogućilo Skupštini Crne Gore da već 12. oktobra 1992. usvoji

Zakon o izboru odbornika i poslanika i Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine.

1.1. Izbori za Skupštinu

Na decembarskim izborima 1992. za parlament Crne Gore pobedio je DPS. Istini za volju, ova partija je izgubila veliki broj glasova u odnosu na izbore 1990 (125.578 prema 171.316), ali njena nadmoć još je bila dovoljna da joj obezbedi apsolutnu većinu (46 od ukupno 85 mandata). Zanimljivo je da je poslanička lista ove stranke privukla na parlamentarnim izborima 1992, kao i na prvim slobodnim izborima, više birača nego liste svih drugih partija predstavljenih u crnogorskom parlamentu (125.578:108.654). Ovde treba napomenuti da je na decembarskim izborima 21,2 odsto birača (60.978) podržalo partije koje nisu osvojile nijedno sedište u parlamentu (tabela XIV). *Komparativno posmatrano, DPS je jedina partija u postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope koja je uspela da na drugim izborima sačuva apsolutnu većinu u parlamentu koju je izvojevala na prvim slobodnim izborima.* To, inače, nije pošlo za rukom SPS u Srbiji, kao ni Socijalističkoj partiji Bugarske, koja je na drugim izborima (oktobar 1991) osvojila samo trećinu poslaničkih mandata.

Pobeda DPS na decembarskim parlamentarnim izborima 1992. u Crnoj Gori imala je osobeno političko značenje u okviru „treće Jugoslavije“ zbog znatno kompromisnije spoljnje i unutrašnje politike ove partije od politike vladajuće partije Srbije. Kao što smo opisali u drugom poglavlju, DPS je došao u sukob sa SPS u novembru 1992. prilikom pokušaja SPS da se izglasa nepoverenje reformski opredeljenoj Saveznoj vladi Milana Panića u Saveznoj skupštini. U razdoblju u kojem je izbio sukob između DPS i SPS bilo je teško sa sigurnošću oceniti da li je to običan politički nesporazum, ili pak samo vidljivi deo „ledenog brega“ koji krije dublje koncepcijske razlike. Na pretpostavku da su posredi ozbiljna razmimoilaženja upućivalo je najpre to što je konflikt oko demokratski i tržišno opredeljenog premijera Milana Panića bio već drugi javni sukob između vladajućih partija dveju republika. Do prvog sukoba došlo je u oktobru 1991. kada je predsednik Predsedništva Crne Gore, Momir Bulatović prihvatio u Hagu predlog lorda Karingtona o kompromisnom rešenju jugoslovenske krize. U prilog pretpostavke da je reč o dubljim razlikama govorilo je, takođe, i to što SPS na predsedničkim izborima 1992. u Crnoj Gori (koji su održani istovremeno sa parlamentarnim) nije

podržao tadašnjeg predsednika Predsedništva, Momira Bulatovića, nego njegovog najozbiljnijeg konkurenta, Branka Kostića. *Zbivanja u narednom razdoblju potvrdila su hipotezu da je doista reč o dubljim razlikama između SPS i DPS koje će biti potpunije politički artikulisane u drugoj polovini devedesetih godina.*

Drugo mesto po broju glasova i mandata – ali daleko iza DPS – osvojio je NS CG, treće mesto LS CG i četvrto mesto SRS CG. Potonja stranka je na decembarskim izborima 1992. zadobila, takođe, mandate u saveznom parlamentu kao i u parlamentu druge federalne jedinice. Zastupljenošću u sva tri parlamenta u SRJ nije se, inače, mogla pohvaliti nijedna druga partija na jugoslovenskoj političkoj sceni. Decembarški izbori 1992. za republičke parlamente različito su se odrazili na tip partijskog sistema u Crnoj Gori i Srbiji. Partijski sistem Crne Gore ostao je neizmenjen posle tih izbora; u toj republici i dalje je bila reč o „predominantnom partijskom sistemu“ u kojem je presudnu ulogu zadržala DPS. Nasuprot tome, u Srbiji se, posle gubitka parlamentarne većine od strane SPS 1992, više nije moglo govoriti o „predominantnom partijskom sistemu“ nego o petopartijskom ili „polipartijskom sistemu“.

Bez obzira na to što je zadržala svoju dominaciju u republičkom parlamentu, DPS se posle decembarskih parlamentarnih izbora 1992. odlučila da obrazuje koaliciju republičku vladu (5. marta 1993) u koju su ušle sve relevantne parlamentarne stranke. Premda je ta vlada trajala otprilike godinu dana posle čega su se koalicioni partneri DPS „vratili“ u opoziciju, formiranje i funkcionisanje koalicione vlade govori o tome da je između crnogorskih partija postojao izvestan stepen tolerancije i međusobnog uvažavanja, nepoznat u partijskom sistemu Srbije.

1.2. Predsednički izbori

Paralelno sa parlamentarnim izborima, u Crnoj Gori su 1992. održani (kao i u Srbiji) predsednički izbori. U prvom krugu tih izbora (20. decembar) uzelo je učešće devet kandidata (tabela XV). Jedna od osobenosti predsedničkih izbora bila je ta što su na njima „ukrstili koplja“ dva kandidata iz redova DPS: tadašnji predsednik Predsedništva, Momir Bulatović, koji je bio zvanični kandidat DPS i Branko Kostić, član najužeg rukovodstva iste partije i raniji predsednik Predsedništva SFRJ. Doduše, Branko Kostić nije na izborima bio kandidat DPS, nego Udruženja ratnika 91/92. Osobeni su, takođe, i rezultati predsedničkih izbora, jer su na njima (u prvom krugu) dvojica kandidata iz DPS ubedljivo porazili ostale učesnike, lidere

najvažnijih opozicionih partija. To dobro ilustruju podaci po kojima je Momir Bulatović dobio 42,8 odsto glasova, Branko Kostić 23,7 odsto, lider LS CG, Slavko Perović 18,3 odsto, lider NS CG, Novak Kilibarda devet odsto, dok su ostali kandidati znatno zaostali. *To što su dva kandidata sa partijskim knjižicama DPS osvojila (zajedno) dvotrećinsku većinu glasova i stekla pravo da učestvuju u drugom krugu izbora, još je jedan pokazatelj nadmoći DPS nad opozicionim partijama.*

U drugom krugu predsedničkih izbora (10. januar 1993) pobeda je pripala Momiru Bulatoviću koji je zadobio 63,3 odsto glasova, dok je Branko Kostić osvojio 36,7 odsto. Izborna platforma dvojice kandidata bitno se razlikovala u pogledu odnosa prema bivšim republikama SFRJ, posebno prema BiH i Hrvatskoj i prema ekonomskim sankcijama Saveta bezbednosti UN protiv SRJ. U pristupu tim pitanjima Branko Kostić je zastupao „tvrdu liniju“, bližu shvatanjima vladajuće partije Srbije, nego DPS. Neke stavove Kostić je čak formulisao jasnije i otvorenije nego SPS. On je, na primer, isticao da delove teritorije BiH i Hrvatske koji, po njegovoj oceni, „pripadaju srpskom etničkom prostoru“, treba priključiti SRJ bez obzira na negativne reakcije međunarodne zajednice. U skladu sa tim, Branko Kostić je osuđivao kao izdaju nastojanje da se pitanja „jugoslovenskog nasleđa“ reše kompromisima. U takve kompromise on je ubrajao i Bulatovićevo prihvatanje predloga lorda Karingtona o načinu rešavanja krize SFRJ iznetog u drugoj polovini 1991. Kostić je Bulatoviću naročito prebacivao „udaljavanje od srpske politike“. Što se tiče ekonomskih sankcija UN, Kostić je smatrao da se na njih ne treba obazirati i da treba nastaviti sa dotadašnjom politikom prema dve bivše republike SFRJ i po cenu dugoročnog lišavanja, oskudica i patnji stanovništva („ako treba ješćemo korijenje“). Momir Bulatović je u svojoj izornoj platformi bio znatno umereniji, ali i manje određen od Branka Kostića. Ideju o teritorijalnom proširivanju SRJ nije explicite pominjao, ali to proširivanje nije bilo isključeno kao rezultat kompromisa za koji se on zalagao. Za razliku od svog konkurenta, Momir Bulatović nije govorio sa nipodaštavanjem o ekonomskim sankcijama UN, ali, isto tako, nije pokazao nikakvu spremnost da menja politiku SRJ koja je dovela do sankcija. Momir Bulatović je kritikovao lično Branka Kostića zato što je, kao vrhovni komandant JNA, u vreme raspada SFRJ, potpisao mnoga primirja u Hrvatskoj koja su kasnije izigrana od hrvatske strane.

U izbornom sukobu između dvojice kandidata iz DPS, vladajuća stranka Srbije nije se svrstala na stranu Momira Bulatovića, zvaničnog predsedničkog kandidata vladajućeg DPS sa kojim je SPS bio koalicioni partner u Saveznoj vladi, nego na stranu njegovog suparnika, Branka Kostića. Pristrasnost u korist Kostića ogledala

se u tome što je zvanična televizija prenosila njegove nastupe znatno više nego nastupe Bulatovića (Džuverović i ost., 1994:79-80). Pet godina kasnije (1997) doći će u ovom pogledu do paradoksalnog obrta; Momir Bulatović će na predsedničkim izborima u Crnoj Gori uživati izričitu podršku SPS i sistematsku pomoć zvaničnih medija iz Srbije. *Pored opisanih obrta ishodi predsedničkih izbora 1992. i 1997. imaju i jednu konstantu: gubitnik je u oba slučaja bio kandidat koji je uživao zvaničnu podršku iz Srbije.*

Ishod odmeravanja snaga na predsedničkim izborima 1992. izuzetno je značajan. Dajući široku podršku Momiru Bulatoviću u drugom krugu tih izbora, građani Crne Gore su se opredelili za manje radikalnog kandidata. Uz to, Bulatović je u predizbornoj kampanji insistirao na autonomiji Crne Gore i na njenoj ravnopravnosti sa Srbijom u SRJ, dok je Branko Kostić bio pobornik bezrezervne podrške režimu u Srbiji koji personalizuje Slobodan Milošević. Kostić je zbog svojih gledišta dobio snažnu podršku od stranaka tzv. „srpskog bloka“, pre svega, SRS CG, a za Bulatovića su se opredelile (kao „manje zlo“) LS CG i partije muslimanske i albanske nacionalne manjine. Imajući to u vidu, nije preterano tvrditi da je podela biračkog tela, do koje je došlo u drugom krugu predsedničkih izbora 1992, anticipirala dubok politički rascep do kojeg će u Crnoj Gori doći na predsedničkim izborima 1997. i, još jasnije, na vanrednim parlamentarnim izborima 1998.

Na parlamentarnim izborima 1998, kao i na predsedničkim izborima 1992, okosnica političke podele bio je odnos prema režimu u Beogradu. Nije zato slučajno da se u oba izborna nadmetanja uočava, pored niza razlika, bar jedna važna sličnost. Socijalistička narodna partija (SNP) koja je 1998. insistirala na čvrstoj podršci režimu u Beogradu i na neraskidivoj vezi između Srbije i Crne Gore imala je – kao i Branko Kostić 1992 – snažan oslonac u SRS CG i drugim strankama „srpskog bloka“, pa je zato širina izborne podrške koju su zadobili skoro identična: Branko Kostić (1992) 36,7 odsto; SNP (1998) 36,2 odsto. *To snažno podržava hipotezu da u političkom životu Crne Gore postojano deluje politička tendencija (struja, orijentacija, opredeljenje) koja insistira na čvrstim vezama ove republike sa Srbijom, čak nezavisno od toga da li su dve republike međusobno ravnopravne.* Da je tu reč o postojanoj tendenciji govori to što njena snaga nije oscilirala iako su se menjale partije koje su joj pružale podršku: NS CG je, na primer, podržavala tu tendenciju 1992, ali joj se odlučno suprotstavljala 1998. Iznetu hipotezu potkrepljuje i to što podrška političkoj tendenciji usmerenoj ka čvrstim vezama sa Srbijom nije oscilirala, iako je došlo do promene lidera koji personifikuju tu tendenciju: 1992. to je bio Branko Kostić a njegov najvažniji oponent bio je Momir Bulatović, dok je 1998. sam

Bulatović postao najistaknutiji protagonist ista tendencije.

Opređeljujući se u drugom krugu predsjedničkih izbora 1992. za Momira Bulatovića, a ne za Branka Kostića, građani Crne Gore su, zapravo, podržali kompromisnu „državnu politiku“ Crne Gore, u isto vreme kad je u Srbiji, izborom Slobodana Miloševića za predsjednika republike, prevagu odnela „tvrda linija“. Do postepenog smanjivanja razlika u politici dveju federalnih jedinica SRJ došlo je sredinom 1993, kad je Srbija – pod pritiskom ekonomskih sankcija UN – počela da napušta „tvrdu“ liniju u korist kompromisnog okončanja građanskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

1.3. Regularnost izbora

Ocena o regularnosti decembarskih izbora 1992. u Crnoj Gori u izvesnoj meri je različita od ocene u Srbiji. Prema stavu Posmatračke misije KEBS, u Crnoj Gori nije bilo značajnijih kršenja izborne procedure na dan izbora, ali je na RTV CG ipak bilo pristrasnosti u korist vladajuće stranke. Takav zaključak Posmatračke misije podudara se sa rezultatima empirijskog istraživanja TV-programa u toku predizborne kampanje 1992 (Džuverović i ost., 1994). Na osnovu praćenja programa RTV Crne Gore autori istraživanja su ocenili da je DPS imao znatno veću minutažu u TV „Dnevniku“ nego opozicione stranke (DPS 67,33 sec.; NS CG 31,47 sec.; LS CG 25,32 sec. itd.), ali i da je DPS bio prikazan u nepovoljnijem vrednosnom kontekstu od opozicionih stranaka (Džuverović i ost., 1994:71-72). U prilog unekoliko drugačije ocene regularnosti parlamentarnih i predsjedničkih izbora 1992. u Crnoj Gori u odnosu na izbore u Srbiji, govori i to što u Crnoj Gori nije došlo do povrede procedure u rukovanju glasačkim materijalom, nego je postupak obavljen u skladu sa odredbama republičkog izbornog zakona. Naime, u ovoj republici izborni materijal nije bio upućen nenadležnim opštinskim izbornim komisijama, kao što je to bio slučaj u Srbiji, nego, u skladu sa izbornim zakonom, direktno Republičkoj izornoj komisiji. *Uprkos tome, ove izbore u Crnoj Gori ne možemo oceniti kao „slobodne i fer“, jer je na njima DPS ipak imao nadmoć, doduše ne tako naglašenu kao u Srbiji, nad opozicijom u ekonomskoj i medijskoj sferi.*

2. Parlamentarni izbori 1996.

Trećeg novembra 1996, paralelno sa saveznim izborima, održani su u Crnoj Gori

izbori za republički parlament. Tome je prethodila promena „izborne karte“ ostvarena Zakonom o izmjenama i dopunama zakona o izboru odbornika i poslanika (juli 1996) koji je usvojen u „režiji“ vladajućeg DPS, bez konsenzusa sa opozicionim partijama. Pomenutim zakonom teritorija ove republike podeljena je na 14 izbornih jedinica, dok je po ranijem zakonu čitava republika bila jedna izborna jedinica.

2.1. Izborni rezultati

Na novembarskim izborima 1996. uzelo je učešća 67,1 odsto građana Crne Gore što je neznatno manje (1,8 procentnih poena) nego na decembarskim izborima za republički parlament održanim 1992. Opređeljivanje građana na ovim izborima za crnogorski parlament veoma je slično njihovom opredeljivanju na istovremeno održanim saveznim izborima. Dominacija DPS, koja se jasno očitovala na prethodno održanim republičkim izborima 1990. i 1992, došla je do izražaja i na novembarskim republičkim izborima 1996. *Na tim izborima DPS je privukla 51,2 odsto glasova i osvojila 63,4 odsto mandata u republičkom parlamentu (45 od 71) što je rezultat bez premca među bivšim komunističkim partijama Jugoistočne Evrope.*

Drugo mesto po procentu glasova i broju mandata – ali daleko iza DPS – zauzela je koalicija „Narodna sloga“ (25,6%; 19 mandata) koju su sačinjavali NS CG i LS CG (tabela XVI). Te dve stranke, koje su veoma različite po svojoj programskoj orijentaciji, zaključile su 23. avgusta 1996. izborni savez sa ciljem da poraze vladajući DPS zato što je ta partija – kako je zapisano u preambuli Sporazuma o izbornom savezu – „...dovela Crnu Goru i njene građane u nepodnošljiv socijalni, ekonomski i politički položaj“ (*Naša Borba*, 23. avgust 1996). NS CG i LS CG su u istom dokumentu naglasili da zadržavaju svoje posebnosti, ali da „zamrzavaju“ sva krupna pitanja po kojima se razlikuju (posebno pitanje državnopravnog statusa Crne Gore). Ovde je važno naglasiti da su politički odnosi između dve partije bili korektni i pored programsko-političkih razlika koje su bile verovatno šire i dublje od razlike u koaliciji „Zajedno“ u Srbiji. Na novembarskim republičkim izborima 1996. koalicija „Narodna sloga“ nije postigla ključni cilj zapisan u citiranom sporazumu. Istini za volju, ne može se govoriti o osipanju izborne podrške ovoj koaliciji u odnosu na republičke izbore 1992, nego o stagnaciji podrške na relativno niskom nivou. „Narodna sloga“ dobila je, naime, na republičkim izborima 1996. čak 74.963 glasova (25,6 odsto) što je neznatno više nego što su ukupno osvojili NS CG i LS CG na republičkim izborima 1992 (73.063; 25,4 odsto).

2.2. Slabljenje ekstremnih opcija

Rezultati republičkih izbora 1996. u Crnoj Gori, kao i već analizirani rezultati saveznih izbora održanih iste godine, pokazali su da je u biračkom telu ove republike došlo do opadanja uticaja ekstremno leve i ultranacionalističke opcije. To nedvosmisleno potvrđuju podaci po kojima je na novembarskim republičkim izborima lista JUL osvojila samo 1.668 glasova (0,6%) i ostala bez ijednog mandata u republičkom parlamentu, a lista ultranacionalističke SRS (na ove izbore je izašla kao: SRS „Vojislav Šešelj“) nije, takođe, osvojila nijedno poslaničko mesto. Erozija uticaja radikala u Crnoj Gori u odnosu na republičke izbore 1992. rezultat je, sa jedne strane, okončavanja rata na teritoriji bivših republika SFRJ (Bosne i Hercegovine i Hrvatske) i, sa druge strane, odlučnog okretanja vladajuće DPS i političkog rukovodstva Crne Gore ka mirnodopskim temama, pre svega vlasničkom prestrukturiranju privrede i nastojanjima da se obnove veze sa drugim zemljama. Izbornu pobjedu DPS na izborima za Skupštinu Crne Gore 1996. osporili su lideri „Narodne sloge“ tvrdeći da je u režiji vladajuće stranke ostvarena „spektakularna izborna krađa“, ravna izbornoj krađi na novembarskim lokalnim izborima 1996. u Srbiji. Ali, za razliku od opozicije u Srbiji, koalicija „Narodna sloga“ nije javnosti predočila uverljive dokaze za svoj tvrdnju.

3. Predsednički izbori 1997.

U drugoj polovini 1997. održani su (5. i 19. oktobra) predsednički izbori u Crnoj Gori na kojima je došlo do potpune političke polarizacije biračkog tela na dve strane: jednu koja je podržavala tadašnjeg predsednika republike (izabranog 1992) i predsednika DPS, Momira Bulatovića i drugu koja se opredelila za predsednika republičke vlade i potpredsednika DPS, Mila Đukanovića. Političke partije Srbije zauzele su oprečan stav prema pomenutoj dvojici kandidata; socijalisti i radikali odlučno su stali na stranu Momira Bulatovića, dok su se stranke demokratske opozicije (SPO, DS, DSS, GS) priklonile Milu Đukanoviću. O važnosti ovih predsedničkih izbora u Crnoj Gori posredno govore kako potpuno suprotstavljeni stavovi najvažnijih partija u SRJ prema dvojici najuspešnijih kandidata, tako i naglašena pažnja sa kojom su velike svetske sile, međunarodne organizacije i mediji (domaći i strani) pratili izborna zbivanja u toj republici. Objašnjenje važnosti predsedničkih

izbora ne treba tražiti samo, pa možda ni pre svega, u pravima koja poseduje predsednik Republike Crne Gore. Prema članu 88. Ustava ove republike (1992), ovlašćenja predsednika su relativno skromna, daleko manja nego ovlašćenja predsednika republike u Srbiji. Dalekosežna je i razlika u načinu opoziva predsednika dveju republika SRJ. U Srbiji o tome odlučuju građani neposrednim izjašnjavanjem, dok u Crnoj Gori odluku o opozivu donosi Skupština, ako prethodno Ustavni sud utvrdi da je predsednik republike povredio Ustav (čl. 87 Ustava). Na taj način u Crnoj Gori je, za razliku od Srbije, obezbeđena prednost, doduše uslovna, Skupštine nad predsednikom republike.

Iako, dakle, predsednik republike u Crnoj Gori nema onako široka ovlašćenja niti nezavisnost od parlamenta kao u Srbiji, na važnost predsedničkih izbora u Crnoj Gori uticalo je upravo to što crnogorski građani biraju neposredno predsednika (čl. 86 Ustava) koji time zadobija vlastiti legitimitet zasnovan na direktnoj vezi sa građanima.

3.1. Suprotstavljene platforme

Povećanju „uloga“ na predsedničkim izborima 1997. doprinelo je to što su dvojica najuticajnijih kandidata, Milo Đukanović i Momir Bulatović, izneli potpuno jasno dve oprečne političke platforme, u stvari, dva suprotstavljena programa razvoja svoje republike i SRJ. Prva (Đukanovićeva) platforma insistirala je na demokratiji, tržišnoj privredi i otvaranju prema svetu, uključujući tu ispunjenje uslova za uklanjanje „spoljnog zida sankcija“ (striktno sprovođenje Dejtonskog sporazuma što podrazumeva izručenje optuženih za ratne zločine međunarodnom sudu u Hagu, demokratizacija SRJ, otvaranje dijaloga sa albanskom manjinom na Kosovu i Metohiji). Druga (Bulatovićeva) platforma postavila je održanje SRJ kao ključni cilj. Premda u toj platformi nije izričito negiran značaj demokratije, tržišne privrede i otvaranje prema svetu, u njoj nije manifestovana spremnost da se učine konkretni koraci za ostvarenje tih ciljeva. U suštini, Bulatovićeva platforma se svodila na održanje *statusa quo*. *S obzirom na dijametralno suprotna programska opredeljenja dvojice konkurenata, razumljivo je što su izbori za predsednika republike postali tačka dubokog ideološko-političkog raskola oko pravca razvitka Crne Gore i SRJ.*

U prvom krugu predsedničkih izbora pobjedio je, tesnom većinom, Momir Bulatović, dok je Milo Đukanović zauzeo drugu poziciju (tabela XVII). U drugom krugu izbora pobjeda je, međutim, pripala Milu Đukanoviću koji je postao predsed-

nik republike. Poraženi Momir Bulatović insistirao je na neregularnosti izbora i odbio je da prizna poraz. Pri oceni da li su to bili izbori slobodni i fer ili nisu, valja imati u vidu dva momenta. Prvo, na izborima su se sukobila dva kandidata koja su imala snažna uporišta u vladajućem režimu, jedan kao predsednik republike (Bulatović) a drugi (Đukanović) kao predsednik Vlade. U toku predizborne kampanje, oba kandidata nastojali su da povećaju svoje izborne šanse na taj način što su dovodili lojalne kadrove na ključne položaje u oficijelne medije republike (pre svega TV CG). Nešto više uspeha u tome imao je Milo Đukanović, pa verovatno tu treba tražiti razloge veće naklonosti oficijelnih crnogorskih medija prema tom predsedničkom kandidatu koju pominje Završni izveštaj misije OEBS (*Naša Borba*, 17. decembar 1997). Isti izveštaj pominje, međutim, i to da su oficijelni mediji Srbije bili pristrasni u korist Bulatovića, pa je tako na medijskom planu ostvarena izvesna ravnoteža između dvojice suparnika.

Drugo, obojica najuspešnijih kandidata na predsedničkim izborima, pored prednosti koje su uživali kao nosioci važnih političkih funkcija u republici, imali su podršku u delu opština Crne Gore u kojima je „njihov“ deo DPS bio na vlasti. U tom pogledu, Milo Đukanović je bio u povoljnijem položaju, jer je DPS koji je njemu pružao podršku bio na vlasti (sam ili u koaliciji) u 16 opština, dok je „DPS-Momir Bulatović“ imao većinu u pet opština. Za uzvrat, Bulatović je uživao materijalnu pomoć Srbije, kao i naglašenu podršku Savezne vlade. Sve u svemu, dvojica pomenutih kandidata na ovim izborima bila su, sticajem opisanih okolnosti, u ravnopravnom položaju. To je razlog što je Posmatračka misija OEBS zaključila da su predsednički izbori 1997. u Crnoj Gori poštovali minimalne demokratske standarde. *Ovde je, međutim, reč o izbornoj ravnopravnosti kandidata do koje je došlo via facti, kao rezultanta delovanja suprotstavljenih političkih snaga koje su nastojale da, po svaku cenu, ostvare pobedu personalno određenog kandidata, a ne o ravnopravnosti koja je unapred obezbeđena svim predsedničkim kandidatima.*

3.2. Efekti izbora

Predsednički izbori u Crnoj Gori delovali su kao katalizator nekih nadasve važnih i međusobno čvrsto povezanih procesa i zbivanja. Tu pre svega valja ubrojiti: rastakanje DPS na modernizacijsku (uslovno, socijaldemokratsku) i ortodoksnu (opet uslovno, neokomunističku) struju, korenitu promenu partijskog sistema Crne Gore i zaoštavanje pitanja ravnopravnosti Crne Gore u federalnoj državi. *Nije*

preterano tvrditi da su pomenuti procesi-zbivanja promenili bitno i nepovratno političku scenu Crne Gore i SRJ.

Kao što smo pokazali, DPS je izašao kao pobednik iz svih prethodno održanih republičkih izbora (1990, 1992, 1996) i saveznih izbora (maj 1992, decembar 1992, 1996). Sličnim izbornim rezultatima u regionu Jugoistočne Evrope može se pohvaliti još samo SPS u Srbiji. Istini za volju, izborne pobeđe DPS još su uverljivije nego pobeđe SPS u Srbiji. O tome dobro govore podaci da se SPS (u koaliciji sa JUL i ND) na poslednjim parlamentarnim izborima u Srbiji 1997. održanim u posmatranom razdoblju (1990-1998), morao zadovoljiti sa relativnom većinom (34,2 odsto glasova i 44 odsto mandata), dok je DPS na izborima 1996. zadobio apsolutnu većinu ne samo u republičkom parlamentu, nego i u biračkom telu (51,2 odsto glasova, 63,4 odsto mandata). Uz izrazitu nadmoć nad opozicijom, DPS je sve do početka 1997. pokazivao nepomućenu internu stabilnost za koju se činilo da ničim ne može biti narušena. Ali, događaji oko predsedničkih izbora 1997. pokazali su da je tu reč o, kako bi rekli Richard Rose i Thomas Mackie, samo o „...privremenoj ravnoteži koja rezultira iz spoljnih i unutrašnjih pritisaka“ (Rose and Mackie, 1988:540).

Predsednički izbori podstakli su rascep DPS na dva načina. Najpre, oni su obezbedili pogodnu priliku za prerastanje naizgled sitnih, nepovezanih i slučajnih razlika između pripadnika rukovodećeg stratuma ove partije oko vlasničke transformacije i oko pravca političkog razvoja republike i SRJ u dve koherentne i međusobno isključive političke platforme. Drugo, predsednički izbori su omogućili da se ispolje ranije prigušene lične ambicije pojedinih pripadnika rukovodećeg stratuma DPS. Kad je reč o javno ispoljenim razlikama između rukovodilaca DPS oko širine i tempa privatizacije, treba naglasiti da je sve do početka 1997, tu bilo više reč o različitim naglascima, o isticanju važnosti pojedinih dimenzija privatizacije u odnosu na ostale, a ne o izjašnjanju pro et contra privatizacije. Zbog toga se u DPS nije uočavala podela na reformatore i ortodokse. Do promene u tom pogledu došlo je početkom 1997, pre svega zato što je proces privatizacije podstakao svojim kumulativnim dejstvom, promene „interesnog reljefa“ crnogorskog društva i ubrzao divergentne tendencije u privrednom životu. Tu mislimo na uspon „male privrede“ pre svega u sektorima trgovine, ugostiteljstva i turizma, ali i na sve teži položaj velikih državnih preduzeća, povećanu nezaposlenost i ubranu podelu društva na bogate i siromašne. Protivrečna zbivanja u privredi podstaknuta privatizacijom, doprinela su produblivanju razlika u stavovima lidera DPS prema privatizaciji. *Ranije jedva uočljive nijanse prema ideji privatizacije, prerasle su u različita*

politička stanovišta prema procesu vlasničke transformacije u celini.

Duboke i protivrečne socijalno-ekonomske promene koje je privatizacija izazvala, nisu samo ubrzale podele u rukovodstvu vladajućeg DPS, nego su, takođe, omogućile građanima Crne Gore da nazru konture društva tržišne ekonomije, sagledaju svoj položaj u njemu i da prema tome zauzmu politički stav. Svest biračkog tela Crne Gore o sve dubljim interesnim razlikama prouzrokovanim privatizacijom, snažno su podsticala oba kandidata, Milo Đukanović i Momir Bulatović, jer su u predizbornoj kampanji zaigrali na „kartu“, u Kitscheltovom (1992) smislu shvaćenih, dobitnika i gubitnika. Đukanović je insistirao na šansama za postizanje ekonomskog blagostanja koje se otvaraju za pojedince i društvene grupe uspostavljanjem tržišne privrede i čvrstih veza sa svetom, dok je njegov oponent stavljao naglasak na „socijalnu cenu“ privatizacije koju će morati da plate pre svega radnici u velikim industrijskim preduzećima i penzioneri. Birači su dobro razumeli izborne poruke dvojice pretendenta o čemu govore podaci da su Đukanoviću dati snažnu podršku upravo pojedinci angažovani u privatnom biznisu i koji imaju uslova da se angažuju u biznisu. Može se takođe, pretpostaviti da je podršku istoj političkoj opciji obezbedila i veoma heterogena skupina angažovana u sektoru „sive ekonomije“. Taj sektor – koji je, inače, bio relativno razvijen i u SFRJ u razdoblju „socijalističke samoupravne privrede“ – dobio je snažan podsticaj ekonomskim sankcijama UN protiv SRJ izglasanim u maju 1992. kojima je Jugoslavija potpuno izolovana od međunarodnog tržišta. U takvim okolnostima, jedini način da se zemlja snabde deficitarnim proizvodima (naročito naftom i naftnim derivatima) bila je ilegalna trgovina preko granice koju su ne samo tolerisali, nego su i podsticali državni organi. Crna Gora je zbog svog geografskog položaja postala od 1992. do kraja 1995. središte ilegalne trgovine kako za svoje potrebe, tako i za potrebe daleko veće i ekonomski razvijenije Srbije. Zahvaljujući tome, hiljade ljudi u Crnoj Gori našlo je uhlebljenje u „sivoj ekonomiji“, a mnogi od njih su se u njoj obogatili. *Izborna podrška skupine angažovane u sferi „sive ekonomije“ nosiocima tržišnih opredeljenja, rezultat je prirodne težnje pripadnika te skupine da legalizuju svoje aktivnosti i stečenu imovinu.* Za Momira Bulatovića pretežno su se opredelili pojedinci i grupe zavisni od redistributivne funkcije države: NK, PK i KV radnici, penzioneri i domaćice. Ekonomski razvijeniji deo (južni) Crne Gore glasao je pretežno za reformski opredeljenog kandidata, dok je manje razvijeni (severni) deo republike uglavnom podržao takmaca opredeljenog za *status quo*. Starosno i obrazovno obeležje delovali su, takođe, kao diskriminatorne varijable; mlađi i obrazovaniji birači dali su, u većini slučajeva, svoje glasove Đukanoviću, dok su stariji i

manje obrazovani birači pretežno optirali za Bulatovića.

Napomenuli smo da su raskolu DPS doprinele i lične ambicije lidera i njihova borba za vlast. „Lični koeficijent“ sukoba ne predstavlja, međutim, osobenost proteklih zbivanja u DPS, nego invarijantu političkih sukoba uopšte. Uz „lični koeficijent“, unutarpartijski (i uopšte politički) konflikti najčešće zadobijaju i interesno-programsku dimenziju zato što potrebe političke borbe prisiljavaju njene aktere da traže uporište u interesima pojedinih delova partijskog članstva da bi sebi obezbedili što širu i intenzivniju podršku. Ne ulazeći ovom prilikom u podrobnije raščlanjavanje etapa nastanka internog konflikta u DPS, naglašavamo da se taj konflikt u svojoj poodmakloj fazi manifestovao i kao interesno-programski i kao lični sukob između Momira Bulatovića i Mila Đukanovića.

3.3. Poraz partijskog lidera

Predsednički izbori 1997. nisu, naravno, per se prouzrokovali rasep DPS, nego su ubrzali interesnu diferencijaciju u partijskom rukovodstvu i snažno podstakli latentno postojeće lične ambicije njegovih pripadnika. Konflikt u DPS interesantan je, međutim, zbog neuobičajenog epiloga; u tom konfliktu predsednik DPS, Momir Bulatović ostao je u manjini u Glavnom odboru čiju je sednicu napustio 11. jula 1997. sa svojim pristalicama. Taj deo partijskog rukovodstva, kojem su se pridružila rukovodstva više opštinskih organizacija i deo članstva, smatrao je da predstavlja autentični DPS što je, takođe, za sebe na-glašavala i pobednička većina u Glavnom odboru. Paralelno postojanje dve partije sa imenom DPS okončano je tek u martu 1998, kada je organizacija na čijem je čelu bio Momir Bulatović prihvatila naziv: Socijalistička narodna partija (SNP).

Neuspeh Momira Bulatovića da obezbedi svoj reizbor na predsedničkim izborima 1997. ima naglašeno simboličko značenje jer je to prvi izborni poraz jednog od šest predsednika (odnosno predsednika Predsedništva) republika koje su do sredine 1991. činile SFRJ. Ostalih pet predsednika bivših republika SFRJ zauzimali su u trenutku Bulatovićevog izbornog fijaska ključna mesta u državama koje su nastale iz SFRJ. *Ali, pored simboličkog, predsednički izbori 1997. u Crnoj Gori imaju izuzetno veliki politički značaj, jer je na njima po prvi put na prostoru SRJ ostvarena smena, doduše osobena, na vlasti.* Tu naime nije reč o smeni u parlamentu, nego o smeni nosioca ključne inokosne funkcije. Osobenost smene je i u tome što Milo Đukanović, koji je izabran za predsednika republike, nije pripadao opoziciji nego,

kao i dotadašnji predsednik, vladajućem DPS. Smena na mestu predsednika republike u Crnoj Gori nije, međutim, protekla mirno, jer je to poražena struja pokušala nasilno da spreči. Pošto je reč o prvoj smeni na vlasti koja označava prelomni događaj u demokratskoj transformaciji, napad demonstiranata na zgradu Vlade u Podgorici do kojeg je došlo 14. januara 1998 – dan uoči inauguracije novog Predsednika republike – ostaviće svakako dubok trag u političkom životu Crne Gore. Još je rano za decidan odgovor na pitanje da li će iz tih događaja politički akteri izvući pouku da ubuduće ne pribegavaju nasilju nego da nastoje da svoj nezadovoljavajući izborni rezultat poprave na sledećim izborima, ili će postati uobičajen način preinačavanja izbornih rezultata, kao što se početkom ovog stoleća dogodilo u mnogim državama Latinske Amerike.

Predma su oba kandidata drugog kruga predsedničkih izbora 1997. bila iz iste partije, oni su – kao što smo opisali – ponudili biračima potpuno različite političke programe. Tesnom većinom na predsedničkim izborima prevagu je dobio program Mila Đukanovića, usmeren na dalekosežne demokratske i tržišne reforme. Zbog toga predsedničke izbore 1997. treba uvrstiti u „kritične izbore“. U takve izbore V. O. Key ubraja izbore koje karakterišu „...velika dubina i intenzitet izborne uključenosti, u kojima se dogode više-manje duboka preudešavanja (reausment) u odnosima moći u zajednici i u kojima su stvorene nove i trajne izborne grupacije“ (Key, 1955:4). O dubini promena „odnosa moći u zajednici“ koje su podstakli predsednički izbori već je bilo reči, a na tim izborima manifestovali su se, takođe, i „dubina i intenzitet“ uključenosti o kojima piše V. O. Key u citiranoj definiciji. U stvari, sudelovanje građana na predsedničkim izborima 1997. imalo je nesvakidašnju dinamiku. To ilustruju sledeći podaci: u prvom krugu izbora na biračka mesta izašlo je 67 odsto građana, što je nešto manje od procenta građana (68,9 odsto) koji su sudelovali u prvom krugu predsedničkih izbora održanih 1992. Učešće u drugom krugu predsedničkih izbora 1997. u Crnoj Gori nije, međutim, sledilo uobičajenu pravilnost po kojoj se u tom krugu pojavljuje od pet do 10 odsto manje glasača zato što u prethodnom krugu „ispadaju“ mnogi kandidati koje ti glasači podržavaju. Opisana pravilnost očitavala se, na primer, na predsedničkim izborima u Crnoj Gori održanim 1992, kada je odziv birača u drugom krugu bio manji upravo za deset procentnih poena nego u prvom krugu (59,1 odsto prema 68,9 odsto). Drugi krug predsedničkih izbora održanih 1997. bitno je, međutim, narušio pomenutu pravilnost, jer je u tom krugu izašlo na birališta 5,6 odsto više glasača nego u prethodnom! Porast izborne participacije u ovom slučaju valja pripisati kako odlučnosti sukobljenih strana da u nemilosrdnom političkom obračunu iskoriste sve „biračke

resurse“, tako i spoznaji biračkog tela da je politički ulog na izborima od presudne političke važnosti (Campbell, 1962:9).

Epilog internog sukoba u DPS je nesvakidašnji, jer je okončan smenom njenog najvišeg rukovodioca (predsednika). Takav epilog odudara od većine raspleta dotadašnjih unutrašnjih sukoba u relevantnim partijama Srbije i Crne Gore. U tim sukobima čelni partijski lideri su najčešće uspevali da osujete „interne pučeve“ i da „pobunjenike“ eliminišu iz stranke. Izbijanje internog konflikta u DPS, način odvijanja tog konflikta i njegov rasplet, zavisili su u velikoj meri od „resursa“ kojim su raspolagali njegovi akteri i od „kakvoće“ partijske organizacije, posebno od strukture autoriteta o čemu će dalje biti reči. Pred svoju smenu sa čela DPS, Momir Bulatović se nalazio i na funkciji predsednika republike koja se, međutim, ne može smatrati izvorom velike političke moći, nego je uglavnom ceremonijalna. Nasuprot tome, vođa pobjedničke struje, Milo Đukanović, zauzimao je položaj potpredsednika DPS i – što je neuporedivo važnije – predsednika Vlade koja je, prema Ustavu Crne Gore (1992), ovlašćena da „utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku“ (čl. 94, stav 1). Premijerska funkcija obezbedila je njenom nosiocu značajan, možda odlučujući, resurs moći u unutarpartijskom sukobu sa Momirovom Bulatovićem.

Na nepovoljan ishod sukoba u DPS po „prvog čoveka“ te partije bitno je uticala i osobena distribucija moći unutar njenog rukovodećeg stratuma. Izneti ocena zasnovana je na saznanju koje smo šire obrazložili na drugom mestu (Goati, 1984:153–156) da partije nisu „organizacije jednakih“, nego da u njima ključnu ulogu igra rukovodeća grupa dok je uloga članstva, po pravilu, sporedna. Polazeći od identične premise, William Schonfeld je povukao, za naše razmatranje, dragocenu razliku između dva tipa rukovođenja partijama: monokratskog i oligarhijskog. Pod monokratskim rukovođenjem Schonfeld podrazumeva „...način dominacije koji karakteriše nadmoćan uticaj jedne osobe na odluke jedne grupe. Sa njom (osobom – V. G.) teži da se identifikuje čitava organizacija. Svakako je neophodno da drugi važni rukovodioci sarađuju sa monokratom, on ima potrebu za njihovom podrškom, ali oni ostaju u većoj meri zavisni od njega nego što je obrnuto slučaj“ (Schonfeld, 1980:858). Drugi tip rukovođenja je oligarhijski, čije je bitno obeležje to što „...jedna uska koalicija vrši nesrazmeran uticaj na kolektivne odluke grupe. Uticaj svakog rukovodioca nije nužno identičan, ali duboke nejednakosti ne mogu, po definiciji, deliti najviše rukovodioca, to jest oligarhe. Službeni šef organizacije je možda moćniji nego bilo koji od njegovih kolega – u stvari to je često slučaj – ali ovi potonji, kolektivno, uvek su uticajniji nego on“ (Schonfeld, 1980:858). Ponuđena binarna podela partija po tipu rukovođenja ne ostavlja ni teorijsku moguć-

nost demokratskog rukovođenja partijama, jer citirani autor čvrsto sledi shvatanja Roberta Michelsa (1914), autora teze o „gvozdenom zakonu oligarhije“,

Imajući u vidu Schonfeldovu distinkciju, mogli bismo, sasvim načelno, pretpostaviti da je uspešan „interni puč“ lakše izvesti u oligarhijski nego u monokratski organizovanim partijama, jer je u prvim partijama manja relativna nadmoć lidera nad „unutrašnjim krugom“ nego u potonjim partijama. Tu hipotezu empirijski potvrđuje jedina uspešno ostvarena „smena na vrhu“ do koje je došlo – u razdoblju između 1990. i opisanog raskola u DPS 1997 – u relevantnim partijama Srbije i Crne Gore. Reč je o smeni predsednika Demokratske stranke (DS), Dragoljuba Mićunovića koja se dogodila početkom 1994. Za naše razmatranje naročito je važno to što je DS po tipu svoje unutrašnje organizacije bio bliži oligarhijskim nego monokratskim partijama; na to smo skrenuli pažnju u jednom radu objavljenom pre pomenute smene (Goati, 1992:164). Hipotezu o većoj verovatnoći promene na vrhu kod oligarhijski nego kod monokratski organizovanih partija potvrđuje i epilog opisanog rasepa u DPS.

U prilog hipoteze o većoj internoj stabilnosti monokratskih od oligarhijski organizovanih partija govori vladajuća partija Srbije, SPS, koja po tipu rukovođenja spada u monokratski organizovane partije. U stvari, DPS i SPS su bezmalo „idealni tipovi“ ova dva tipa rukovođenja: prva partija oligarhijskog, a druga monokratskog rukovođenja. U DPS, predsednik partije je bio *primus inter pares*, jer je posedovao nešto više moći od ostalih članova rukovodeće grupe, ali nije posedovao apsolutnu dominaciju. Relativno egalitarna raspodela moći u rukovodećem stratumu DPS u velikoj meri je posledica okolnosti u kojima je taj stratum obrazovan. „Čvrsto jezgro“ rukovodilaca te partije oformljeno je u oštroj unutarpartijskoj borbi u DPS (naziv ove partije do juna 1991. bio je SK CG) sa prethodnom rukovodećom garniturom. U borbi sa tom garniturom, koja je uspešno završena početkom 1989, afirmisala se nova partijska kontraelita sastavljena od mladih i obrazovanih pojedinaца koji su bili nosioci rukovodećih funkcija na nižim nivoima partijskog organizovanja. Kad je u januaru 1989. stara vladajuća garnitura SK CG bila prinuđena da se povuče pred talasom masovnih protesta, na rukovodeće položaje u partiji i državi izabrani su, naravno, pripadnici partijske kontraelite. Pošto iz borbe sa ranijim partijskim rukovodstvom nijedna ličnost nije izašla kao neoprikosnoveni vođa nego je „vrh“ kontraelite činila grupa od nekoliko članova (odnosno „koalicija“ – Schonfeld), raspodela položaja do koje je došlo posle pobede sledila je, takođe, egalitarni obrazac. Pripadnici „vrha“ kontraelite podelili su među sobom, bezmalo „na ravne časti“, strateške funkcije u partiji, vladi i parlamentu, što je 1997.

olakšalo smenu „prvog čoveka“ DPS.

Nasuprot oligarhijskoj raspodeli moći u DPS, distribucija moći u vladajućoj partiji druge republike, SPS, bliža je monokratskom modelu. Na njenom čelu nalazi se od 1986. Slobodan Milošević kojeg veliki deo članova SPS i populacije Srbije doživljava kao neprikosnovenog harizmatičkog lidera. O njegovom vođstvu u SPS govori lakoća sa kojom je smenjivao najviše rukovodioce SPS, pripadnike „unutrašnjeg kruga“. Pomenimo, na primer, da je Glavni odbor SPS na predlog predsednika SPS Slobodana Miloševića smenio iznenada, 28. novembra 1995, šest najodgovornijih rukovodilaca SPS, uključujući i dva potpredsednika partije. Predlog za smenu prihvaćen je ne samo bez ijednog glasa protiv nego i bez rasprave (!), a sednica Glavnog odbora trajala je ukupno 12 minuta. Iznenađna eliminacija istaknutih rukovodilaca SPS nije izazvalo javno neslaganje; nije došlo do protesta od strane članstva i/ili organizacija SPS. Odnos između predsednika SPS i „unutrašnjeg kruga“ te partije izvanredno je opisao Mihailo Marković, odstranjeni potpredsednik SPS u opisanoj partijskoj „čistki“. U svom pismu javnosti on nabrja sve statutarne propuste u procesu njegovog smenjivanja (i smenjivanja još nekoliko rukovodilaca SPS) upirući prstom u članove Glavnog odbora partije, uz čije je učesće došlo do njegove eliminacije. „Vi ste, poštovani drugovi – piše Mihailo Marković – čutke progurali nešto što je antipod bilo kakve demokratije. Kako mislite da radite dalje?... Da li ćete vi ikada uspeti da se uopšte uspravite i da predsedniku saopštite da ste vi najviši organ partije između dva kongresa koji definiše politiku i donosi najvažnije odluke – i da predsednik mora da sluša vas a ne vi njega?“ (*Telegraf*, 13. decembar 1996). *Ali pismo Mihaila Markovića bilo je glas „vapijućeg u pustinji“, apel koji je ostao bez ikakvog odziva u polumilionskom članstvu SPS.*

O nadmoći predsednika SPS nad rukovodećim stratumom te partije, govore podaci o velikoj fluktuaciji pripadnika rukovodećeg stratuma. Na trećem kongresu SPS (mart 1996) izabrani su Glavni i Izvršni odbor ove stranke u kojima je ostalo samo 33,4 odsto (51 od 153), odnosno 23,1 odsto (šest od 26) članova izabranih na drugom kongresu SPS (1992). *Kratko zadržavanje na rukovodećim položajima siguran je indikator male moći partijskih funkcionera i obrnuto, dugo vršenje rukovodećih funkcija olakšava koncentraciju političke moći u rukama tih funkcionera. Kratko zadržavanje na rukovodećim funkcijama i stalna strepnja da će se naći na udaru periodičnih „čistki“ doveli su pripadnike „unutrašnjeg kruga“ SPS u potpunu zavisnost od predsednika partije, a ne od organa (kongres, glavni odbor) koji, prema partijskom statutu, vrše njihov izbor.* Takva struktura autoriteta doprinela je svakako čvrstini položaja predsednika SPS, kao što je oligarhijski tip ruko-

vođenja u DPS olakšao smenu partijskog lidera.

3.4. Promena parlamentarne scene

Parlamentarni život u Crnoj Gori od 1990. do 1997. odvijao se, kao što smo opisali na prethodnim stranicama, u znaku izrazite dominacije DPS što je otežavalo afirmisanje parlamenta. O vezi između parlamenta i (ne)ravnoteže političkih snaga u jednom ranijem radu napisali smo sledeće: „...U višepartijskim sistemima locus stvarnog odlučivanja nije uvek i/ili samo u parlamentu, nego u drugim institucijama, pre svega partijama. To je slučaj, naročito, ako jedna od partija (ili partijska koalicija) dominira u političkom životu date zemlje u dužem vremenskom razdoblju i ako svoja opredeljenja uspeva u tom vremenskom razdoblju da nametne kao opštedruštvena. Iz toga sledi zaključak da je višepartijski sistem samo nužan, ali ne i dovoljan uslov autonomnog parlamenta. Pored toga, za autonoman parlament je potrebna izvesna ravnoteža snaga između konkurentskih političkih partija” (Goati, 1992a:544). Cepenje DPS na dva dela 1997. dovelo je do rasepa i u parlamentarnoj grupi ove stranke, a time i do uspostavljanja parlamentarne ravnoteže. Posle rasepa, nijedna partija više nije imala većinu u crnogorskom parlamentu koji je brojao ukupno 71 poslanika. Na taj način partijski sistem Crne Gore sa „predominantnom partijom” pretvorio se u višepartijski sistem, a uspostavljeni balans snaga omogućio je aktiviranje parlamenta. Posledice promene u relativnom odnosu političkih snaga postale su vidljive već početkom septembra 1997, kada je oslabljeni DPS (kojeg je napustila struja Momira Bulatovića) bio prinuđen da pristane na kompromis sa opozicijom u uslovima i vremenu održavanja vanrednih parlamentarnih izbora. Novi odnos parlamentarnih i političkih snaga primorao je, takođe, DPS da u februaru 1998. obrazuje koalicionu republičku vladu zajedno sa ranijim opozicionim strankama, izuzev LS CG koji je odbio učešće u vladi. U novu koalicionu vladu nije, takođe, ušao ni SNP.

4. Vanredni parlamentarni izbori 1998.

Kao što smo već pomenuli, rasep DPS na dva dela temeljno je izmenio odnos snaga u Skupštini Crne Gore. Umesto nekadašnje nadmoćne većine od 45 mandata od ukupno 71, DPS je, posle rasepa, imao samo 28, dok je 17 poslanika opti-

rano za „paralelan” DPS (od marta 1998. SNP) sa Momirom Bulatovićem na čelu. Posle rasepa, (većinski) DPS je bio prinuđen da oformi koalicionu vladu sa NS CG i dve male albanske stranke (Demokratska unija Albanaca CG i Demokratski savez CG). U takvim okolnostima DPS je prihvatio zahteve opozicionih partija za održavanjem vanrednih izbora i za izradom novih izbornih propisa u čemu će sudelovati sve parlamentarne stranke. U pripremi vanrednih parlamentarnih izbora zakazanih za 31. maj 1998, Skupština Crne Gore je donela, konsenzusom svih relevantnih partija, važne „političke zakone”: Zakon o izboru odbornika i poslanika, Zakon o biračkim spiskovima, Zakon o javnom informisanju i Zakon o finansiranju političkih stranaka, u čijoj pripremi su učestvovali i eksperti OEBS. Donošenju tih zakona prethodilo je održavanje „Crnogorskog okruglog stola” na kojem je usvojen „Sporazum o minimumu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Crnoj Gori”. Sporazum su potpisali 1. septembra 1997. premijer republičke vlade i predsednici sedam od devet partija i organizacija zastupljenih u parlamentu. Svoje potpise na taj dokument nisu stavili predsednici SNP i Srpske narodne stranke (SrNS) koja je nastala izdvajanjem iz NS CG.

Predizborna borba bila je izuzetno intenzivna i oštra. DPS je, težeći da ujedini protržišne i prodemokratske snage, obrazovala izbornu koaliciju sa NS CG i SDP CG pod imenom „Da živimo bolje”. Izborni program te koalicije sastojao se od pet bazičnih principa ekonomske i društvene reforme koje je početkom aprila 1998, izložio predsednik republike, Milo Đukanović u dokumentu pod naslovom: „Strateška inicijativa SRJ – osnove za novi početak” (*Naša Borba*, 4–5. april 1998). Ti principi su: 1. Internacionalizacija ekonomskog i društvenog života; 2. Ekonomske reforme, privatizacija i preduzetništvo; 3. Vladavina prava; 4. Demokratizacija političke sfere i 5. Socijalna pravda i sigurnost. Nasuprot tome, izborni program SNP, za čijeg je predsednika izabran Momir Bulatović, bio je koncentrisan na jednu tačku: odbranu SRJ i zajedništva Srbije i Crne Gore koji su, po oceni SNP, ugroženi od koalicije „Da živimo bolje”. Na tom programu SNP je nastojao da okupi i mobilise ne samo svoje sledbenike nego i birače koji su na prethodnim izborima davali podršku strankama tzv. srpskog bloka. Koalicija „Da živimo bolje” je na kritike upućene od SNP da ugrožava SRJ odgovarala da teži samo demokratizaciji i ravnopravnom položaju Crne Gore u SRJ. Nasuprot tome, cilj SNP je – po oceni pomenute koalicije – da svede Crnu Goru na „okrug Srbije”. Ovde je reč o međusobnim optužbama koje su dve partije već koristile u kampanji za predsedničke izbore krajem 1997. *U stvari, kampanja za parlamentarne izbore 1998. predstavljala je i hronološki i tematski produžetak kampanje za predsedničke izbore 1997.*

Interesantno je da je LS CG izašao samostalno na majske izbore premda su se njegovi ciljevi u velikoj meri poklapali sa ciljevima koalicije „Da živimo bolje“. Liberalni savez nije prihvatio da uđe u pomenutu koaliciju zbog toga – objasnio je predsednik LS CG Slobodan Perović – što lideri SNS i DPS pripadaju istoj „ideološkoj matrici“ i što su spremni, kad im se ukaže povoljna prilika, da postignu kompromis sa Slobodanom Miloševićem na štetu Crne Gore. Pravi razlog za ostajanje ove partije izvan koalicije „Da živimo bolje“ treba, verovatno, tražiti u proceni LS CG da će posle izbora u novom parlamentu biti izjednačene snage koalicije i SNP i da će Liberalni savez predstavljati „jezičak na vagi“ od kojeg će zavisiti ko će obrazovati republičku vladu.

4.1. Izborni rezultati

Na izbore za Skupštinu Crne Gore održane 31. maja 1998. izašlo je 76 odsto građana što je neznatno više nego na prve slobodne izbore 1990 (75,8 odsto), a više nego na bilo koje parlamentarne i predsedničke izbore do kojih je u ovoj republici došlo u međuvremenu. Na majskim republičkim izborima sudelovalo je sedamnaest partija i koalicija. Najveći izborni uspeh ostvarila je koalicija „Da živimo bolje“ za koju je glasalo 49,5 odsto birača, dok je njen najveći rival, SNP, morao da se zadovolji sa 36,1 odsto glasova (tabela XVIII). Još pet partija osvojilo je parlamentarne mandate, ali je njihova izborna po-drška daleko manja od podrške prvih dveju organizacija. Unutar koalicije „Da živimo bolje“ dominantnu snagu predstavlja DPS, dok su dva koaliciona partnera, NS CG i SDP CG, dali svakako manji doprinos izbornoj pobjedi. Iznetu procenu zasnivamo na tome što su obe pomenute stranke ostvarile relativno slabe rezultate na prethodnim republičkim izborima 1996. NS CG, kao veći od tih stranaka, osvojio je na izborima 1996 – u okviru koalicije „Narodna sloga“ (zajedno sa LS CG) – 25,6 odsto glasova, ali je u NS CG došlo 1997. do internog raskola i izdvajanja krila koje je obrazovalo SrNS. Slabost SDS CG nije posledica internog raskola, nego toga što je u suštini reč o maloj partiji koja na republičkim izborima održanim 1996. nije uspela da osvoji nijedan poslanički mandat.

Iako je SNP doživeo poraz na majskim izborima, njegov izborni rezultat (36,1%) nije per se nezadovoljavajući; nepovoljan sud o tom rezultatu može se dati samo ako se on posmatra u relaciji sa rezultatom glavnog konkurenta, koalicije „Da živimo bolje“. Poraz SNP u velikoj meri je rezultat potpunog identifikovanja te partije

sa aktuelnim režimom u Beogradu što je, sa jedne strane, suzilo njen izborni oslonac, a sa druge strane, olakšalo političku homogenizaciju njenih oponenta. SNP je doživeo poraz i na uporedo održanim opštinskim izborima u Crnoj Gori. Na tim izborima SNP je odneo prevagu u šest, a koalicija „Da živimo bolje“ u 14 opština (u jedinjoj preostaloj opštini vlast je osvojio DS CG). U opštinama u kojima je SNP osvojio većinu živi samo oko 15 odsto građana Crne Gore. Pored SNP, veliki poraz na majskim parlamentarnim izborima doživeo je LS CG koji je izgubio više od trećine pristalica u odnosu na republičke izbore 1992 (21.612:35.564). Težak izborni poraz ove stranke ne može se objasniti ako se previdi brza i dalekosežna programsko-politička evolucija DPS u predizbornom razdoblju. Ta partija je u predizbornoj kampanji daleko jasnije, nego pre rascepa, naglasila svoja demokratska, tržišna i proevropska opredeljenja, kao i svoje zalaganje za multietničku Crnu Goru – sve ono što je još od 1990. predstavljalo stožer političkog projekta LS CG i „znak raspoznavanja“ te partije na crnogorskoj političkoj sceni. Premda DPS nije prihvatila ideje Liberalnog saveza o nezavisnoj Crnoj Gori, ona je učinila korak i u tom pravcu naglašavajući važnost političkog identiteta Crne Gore u SRJ. *Baš zato što je DPS, odnosno koalicija „Da živimo bolje“, izašao na majske izbore sa programsko-političkom platformom koja je slična platformi LS CG, značajan deo simpatizera Liberalnog saveza odlučio se da podrži pomenutu koaliciju.*

Može se pretpostaviti da je takvo optiranje dela simpatizera LS CG rezultat njihove procene da je u dramatičnoj političkoj situaciji kakva je u Crnoj Gori bila sredinom 1998, koalicija „Da živimo bolje“ pouzdaniji garant od LS CG za ostvarivanje skoro identičnih političkih ciljeva i opredeljenja. Slično simpatizerima Liberalnog saveza, postupile su i pristalice malih etničkih stranaka (muslimanskih, albanskih) koji su na majskim izborima 1998. „zaboravili“ svoju etničku pripadnost i podržali pomenutu koaliciju. Dobra ilustracija za to jesu podaci da je Stranka demokratske akcije (SDA) – koja okuplja pripadnike muslimanske nacionalne manjine – osvojila na republičkim izborima 1996. 10.167 glasova, a na vanrednim parlamentarnim izborima 1998. samo 1.995 glasova. Ovde nije reč samo o poznatom nastojanju birača da izbegnu „bacanje“ glasova opredeljujući se za male stranke koje nemaju izgleda da osvoje mandate, nego o glasanju zasnovanom na uverenju da ovi izbori znače „biti ili ne biti“ i da je neophodno pružiti podršku najvažnijoj organizaciji koja se bori za poželjne političke ciljeve i vrednosti.

Pravu katastrofu na ovim izborima u Crnoj Gori – kao i na prethodnim republičkim i saveznim izborima održanim 1996 – doživela je ekstremno leva opcija koju je reprezentovao JUL. Ova partija dobila je samo 345 glasova (0,09 odsto) što je

neuporedivo slabiji izborni rezultat i od njenog lošeg rezultata na republičkim i saveznim izborima 1996. Slična sudbina zadesila je ultranacionalističku stranku „SRS – Vojislav Šešelj“ koja je na majskim izborima 1998. osvojila samo 4.060 glasova (1,2 odsto) i – kao i na saveznim i republičkim izborima – ostala bez ijednog poslaničkog mandata.

4.2. Smisao i značaj

Majski izbori 1998. doveli su do koncentracije izborne snage u rukama dveju organizacija: koalicije „Da živimo bolje“ i SNP o čemu govore podaci da su te partije zadobile (ukupno) podršku 86 odsto birača i da su osvojile 93 odsto mandata (71 od 78), dok su sve ostale partije potpuno marginalizovane. Na ovim izborima partijski sistem Crne Gore evoluirao je od više-partijskog ka dvopartijskom. Čini nam se da je ovde ipak reč o konjunktornoj tendenciji do koje je došlo zbog polarizacije partija i birača na dva oštro suprotstavljena politička bloka, a ne o trendu koji će u perspektivi voditi u čistu dvopartijnost. Kad opadne intenzitet i oštrina političkog sukoba u čijem su središtu pitanja pravca političkog razvoja Crne Gore i njene ravnopravnosti u SRJ, verovatno će se partijski život ove republike „vratiti“ starim viešepartijskim obrascima i reflektovati izrazito heterogenu socijalnu (etničku, religioznu, kulturnu) strukturu crnogorskog društva.

Značaj majskih izbora za Crnu Goru i SRJ je dvostruk. Najpre, ti izbori predstavljaju, u proceduralnom smislu, raskid sa ranijom praksom u kojoj je vladajuća partija imala privilegovan položaj u svim važnim dimenzijama izbornog nadmetanja. Verovatno je da će taj demokratski pomak u Crnoj Gori učiniti težim održavanje izbora „na stari način“ i za parlamente Srbije i SRJ. Drugo, rezultat majskih izbora je od izuzetne političke važnosti za Crnu Goru (i SRJ), jer je na tim izborima ubedljivo trijumfovala protržišna i prodemokratski profilisana izborna koalicija „Da živimo bolje“. Njenom pobedom aktuelizovano je pitanje odnosa Crne Gore sa Srbijom, zato što se vladajuća koalicija u toj republici (SPS-JUL-SRS) protiv demokratizaciji, tržišnim reformama i odbija da ispuni uslove za povratak SRJ u međunarodnu zajednicu. *Rezultati majskih izbora zaoštrili su potrebu da dve, po svojim opredeljenjima, bitno različite vladajuće koalicije u Srbiji i Crnoj Gori nađu modus vivendi na federalnom nivou.*

4.3. Regularnost izbora

Majskim parlamentarnim izborima prethodio je, kao što smo istakli, konsenzus parlamentarnih stranaka Crne Gore oko datuma održavanja izbora i oko najvažnijih zakona koji regulišu izborni proces. Republička vlada učinila je velike napore da ažurira biračke spiskove i da tako izbegne prigovore slične onim koje je izneo SNP posle predsedničkih izbora 1997, da je pobeda kandidata DPS Mila Đukanovića na tim izborima rezultat manipulacije biračkim spiskovima. Poseban državni organ, Sekretarijat za razvoj Crne Gore, dobio je zadatak da pre majskih izbora temeljno proveri, dopuni i ažurira birački spisak građana Crne Gore. Da bi to ostvario, Sekretarijat je omogućio građanima ove republike da putem telefona (za šta je obezbeđeno 10 besplatnih linija) dobiju informacije o svojim podacima u biračkom spisku. Osim toga, birački spisak je izložen na Internetu da bi se svim zainteresovanim (partijama, pojedincima) pružila prilika da ostvare uvid u relevantne podatke. U razdoblju od tri meseca pre izbora, pomenuti sekretarijat je izvršio 650.000 intervencija u birački spisak (1,4 intervencije za svakog birača) što govori kako o stepenu neažurnosti ranijih podataka, tako i o velikom naporu da se takvo stanje popravi. Pošto ni posle tromesečne sistematske akcije Sekretarijata za razvoj Crne Gore za 32 hiljade građana Crne Gore (od ukupno 457.633, sa pravom glasa) nisu prikupljeni svi neophodni podaci, Republička izborna komisija je odlučila da ti građani ne mogu da glasaju na majskim izborima.

Sistematski napori republičkih vlasti da obezbede sve uslove za poštene izbore dali su plodne rezultate o čemu svedoči zaključak Posmatračke misije OEBS i Evropskog biroa za demokratske institucije i ljudska prava da su „Parlamentarni izbori ... bili dobro organizovani i (da) predstavljaju značajno poboljšanje u odnosu na prethodne izbore koji su održani u Crnoj Gori. Ovi izbori su korak naprijed u pravcu ispunjavanja uslova koji predstavljaju osnovna opredeljenja OEBS-a. Posmatračkoj misiji je zadovoljstvo konstatovati da je većina preporuka upućenih od strane Posmatračke misije 1997. kao i od strane tima za tehničku pomoć iz februara 1998. sprovedena u djelo“ (Parlamentarni izbori 1998, Službeni list RCG. 1998:109). Po oceni Centra za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) iz Beograda i Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) iz Podgorice, majski parlamentarni izbori u Crnoj Gori bili su „fer i poštenu“ (*Preliminarni izveštaj*, 1998). Indikativno je da su čak i predstavnici poraženog SNP priznali rezultate majskih parlamentarnih izbora.

4.4. Postizborna zbivanja

Umesto nastojanja da ostvari preko potreban kompromis sa DPS i pobedničkom koalicijom „Da živimo bolje“ u Crnoj Gori, vladajuća koalicija Srbije (SPS-SRS-JUL) – koja dominira i na saveznom nivou (u Saveznoj skupštini i u Saveznoj vladi) – ignorisala je novi odnos političkih snaga u Crnoj Gori. Taj odnos snaga došao je jasno do izražaja ne samo na majskim izborima 1998, nego i na predsedničkim izborima 1997. O nipodaštavanju nove političke realnosti u Crnoj Gori govori to što je Savezna skupština početkom maja 1998. izabrala poraženog kandidata na predsedničkim izborima u Crnoj Gori 1997, Momira Bulatovića, za predsednika Savezne vlade. Do tog izbora je došlo uprkos odlučnog protivljenja Republičke skupštine Crne Gore, koja je donela odluke o opozivu šest članova Veća građana iz Crne Gore (poslanika SNP) i o izboru šest novih članova. Savezna skupština (odnosno skupštinska većina) oglušila se, međutim, o odluke parlamenta Crne Gore i izvršila Bulatovićev izbor u starom poslaničkom sastavu. Majski izbori i trijumf koalicije „Da živimo bolje“ nisu doveli do smene Bulatovića sa mesta predsednika Savezne vlade, iako je posle tih izbora postalo jasno da SNP pretstavlja manjinsku stranku u Skupštini Crne Gore.

Teško je negirati ocenu da, ignorišući rezultate predsedničkih izbora 1997. i parlamentarnih izbora 1998. u Crnoj Gori, vladajuća koalicija Srbije (SPS-JUL-SRS) politički marginalizuje Crna Gora i time grubo krši ustav SRJ (1992) koji je zasnovan na načelu potpune ravnopravnosti dveju republika (čl. 1). Doduše, to ustavno načelo nije poštovano u razdoblju od 1992. do 1997, u kojem se ekonomski neuporedivo jača i po broju stanovnika veća (petnaest i po puta) Srbija pokazala kao politički daleko uticajnije federalni partner od Crne Gore. Na primer, ključne političke odluke o ratu i miru u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, donosio je politički vrh Srbije, odnosno predsednik Slobodan Milošević, dok je Savezna vlada delovala kao puki administrativni servis političkog rukovodstva Srbije. Nije lako sa sigurnošću odgovoriti na pitanje da li se glas Crne Gore u federaciji od 1992. do 1997. nije čuo zbog toga što je političko rukovodstvo ove republike u svemu podržavalo rukovodstvo Srbije ili možda zbog toga što je Crna Gora, uvažavajući tešku situaciju SRJ (rat u okruženju, ekonomske sankcije UN), svesno prihvatila položaj „mlađeg partnera“ u federaciji? Međutim, bez obzira šta je posredi, sasvim je izvesno da je vreme mirenja Crne Gore sa svojim inferiornim položajem u federaciji isteklo. Suočena sa potpunim nipodaštavanjem od strane političkog rukovodstva Srbije, u čijoj isključivoj „režiji“ deluje Savezna vlada, Crna Gora je uzvratila odbijanjem da

prizna Saveznu vladu i da sprovodi njene odluke. Time je kriza jugoslovenske federacije ušla u akutnu fazu.

Zaključna razmatranja

Izborne borbe u dve republike SRJ, Srbiji i Crnoj Gori u razdoblju 1990-1998. imaju, između ostalih, dva važna zajednička obeležja.

Prvo, to nisu bile samo borbe političkih partija za što više mandata u parlamentima (republičkim, saveznom) i za pobjedu njihovih kandidata na predsjedničkim izborima nego i borbe za uspostavljanje slobodnih i poštenih izbora. *Epilog tih borbi na kraju posmatranog razdoblja je različit; u Crnoj Gori borbe su krunisane uspehom, dok su u Srbiji slobodni i poštenu izbore ostali nedostignuti cilj.* Organizovanje slobodnih i poštenih izbora u Crnoj Gori 1997. i na još nedvosmisleniji način 1998, bitno podstiče proces konsolidacije demokratskog poretka u toj republici, jer samo takvi izbori omogućavaju ostvarivanje bitnog postulata demokratije po kojem je, kako naglašava Claude Lefort, „... lokus vlasti prazan prostor. Nije potrebno zadržavati se na detaljima institucionalnog aparata. Važna crta je to da taj aparat sprečava vladu da prisvoji vlast za svoje ciljeve, da je inkorporiše u sebe” (Lefort, 1988:17). Sasvim je izvesno da će slobodni i poštenu izbore u Crnoj Gori bitno otežati organizovanje izbornih nadmetanja na stari način u Srbiji i SRJ. Isticanje razlika između dve republike SRJ u pogledu „kvaliteta izbora” ne znači, naravno, da je u Crnoj Gori u potpunosti ostvaren ideal slobodnih i poštenih izbora i da nije moguće i potrebno ostvariti nikakva poboljšanja. Izneti ocena govori samo o tome da je u Crnoj Gori dostignut minimalni stepen (prag) slobode i ravnopravnosti koji se uobičajeno zahteva za slobodne i poštenu izbore. Izvesno je, na primer, da će proces vlasničke transformacije privrede, koji je u toj republici u toku, postepeno smanjivati ekonomske prednosti vladajuće partije u odnosu na njene opozicione konkurente i time još više izjednačavati „startnu poziciju” učesnika izbornog nadmetanja. Vlasnička transformacija će na još jedan, doduše, indirektni način olakšati ostvarenje slobodnih i poštenih izbora jer će, odvajajući politiku od ekonomije, smanjiti „ulog” u izbornom nadmetanju; pobjednik u tom nadmetanju osvajaće samo političku, a ne i ekonomsku vlast, a gubitnik neće trpeti posledice svog poraza u ekonomskoj sferi. Time će izbori prestati da budu sukob „sve ili ništa”, pa će oslabiti podsticaji da se oni dobiju i po cenu kršenja zakona.

Drugo važno zajedničko obeležje dosadašnjih saveznih i republičkih izbora, kao i izbora za predsednike republikâ održanih u SRJ u posmatranom razdoblju jeste to što su na svim izborima pobjedu izvojevale (samostalno ili u koalicijama) bivše komunističke partije Srbije i Crne Gore, SPS i DPS i njihovi predsednički kandidati. Zbog permanentnih izbornih uspeha vladajućih partija, izostala je prva mirna smena na vlasti koja se smatra „...najkritičnijim pragom demokratije“ (Schmitter, 1986:9). Myron Weiner i Joseph LaPalombara govore o prvoj smeni na vlasti kao o „...kritičnom testu legitimnosti sistema“ (Weiner at LaPalombara, 1966:412). U tom pogledu, SRJ je izuzetak od svih drugih postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope u kojima je ta smena već obavljena. Ali, na kraju posmatranog razdoblja (1998) položaj vladajućih partija dveju jugoslovenskih republika, Socijalističke partije Srbije i Demokratske partije socijalista, ipak nije identičan kao na početku (1990), zato što su obe partije bile prinuđene da, kroz koalicione aranžmane, dopuste drugim partijama učešće u vlasti.

Koalicione vlade uspostavljene su u Srbiji posle republičkih izbora 1993. i 1997. na kojima Socijalisti nisu osvojili apsolutnu većinu mandata u Narodnoj skupštini. Ali, uprkos obrazovanju koalicionih vlada, SPS je zadržala do kraja posmatranog razdoblja sve bitne poluge vlasti u svojim rukama (kontrolu nad državnim aparatom, privredom, oficijelnim medijima). U prvoj koalicionoj vladi obrazovanoj početkom 1994, mala Nova demokratija bila je samo „mlađi koalicioni partner“, dok je sa drugom koalicionom vladom, uspostavljenom u martu 1998, situacija unekoliko različita. Premda je i u ovom slučaju SPS (zajedno sa JUL) sačuvao u vladi „kontrolni paket akcija“, ultranacionalistički SRS je uspeo da se izbori za princip proporcionalne zastupljenosti u državnom aparatu što bi, u dužoj vremenskoj perspektivi, moglo dovesti do narušavanja apsolutne političke dominacije SPS. Mala je, ipak, verovatnoća da do toga dođe u kraćem roku zato što socijalisti, pored nabrojanih „poluga vlasti“ drže u svojim rukama i strateški važno mesto predsednika republike koji, prema Ustavu Srbije (1990), raspolaže sa većim izvršno-političkim ovlašćenjima od republičke vlade. Iz tih razloga, formiranje dveju koalicionih vlada u Srbiji nije okončalo dominaciju bivšeg komunističkog SPS, niti je označilo kraj njegove simbioze sa državom koja datira iz pretpluralističkog razdoblja.

U Crnoj Gori, položaj DPS u proteklom razdoblju promenjen je u većoj meri nego što je promenjen položaj SPS u Srbiji. U Crnoj Gori prva koaliciona vlada formirana je početkom 1993, ali to je bila samo prividna koalicija, jer je DPS posedovao apsolutnu većinu u Skupštini, a u koalicionoj vladi njeni ministri su zadržali sve ključne resore. Stvarno narušavanje monolitne vlasti DPS je počelo u Crnoj Gori tek sredi-

nom 1997, kada je došlo do unutrašnjeg sukoba u DPS i izdvajanja Socijalističke narodne partije iz njegovog okvira. Posle toga, DPS je izgubio većinu u republičkoj skupštini i bio prisiljen da obrazuje koalicionu vladu. Na vanrednim izborima za republički parlament, održanim 31. maja 1998, DPS je, u koaliciji „Da živimo bolje“ sa Narodnom strankom Crne Gore i Socijaldemokratskom partijom Crne Gore, ostvario nadmoćnu pobjedu i ostao na vlasti. *U ovom slučaju može se govoriti o parcijalnoj promeni na vlasti jer su, uz DPS, na vlast došle i ranije opozicione partije NS CG, SDP CG i Demokratski savez Crne Gore.* Istini za volju, ni to nije „koalicija jednakih“, jer u njoj glavnu reč ima DPS. Boljem relativnom položaju DPS u vladajućoj koaliciji u odnosu na druge partije-članice doprinosi svakako to što „kadrovi“ DPS drže odranije mnoge strateške položaje u institucijama političkog sistema, što DPS po broju svojih poslanika, članova i simpatizera bitno nadmašuje ostale partije koalicije i, najzad, što je predsednik Republike Crne Gore iz redova DPS.

1. Partije i partijski sistemi

U posmatranom razdoblju (1990-1998) tekli su u SRJ procesi formiranja i organizacionog učvršćivanja političkih stranaka. Reč je o izuzetno značajnim procesima jer stranke u SRJ – kao i u drugim postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope – igraju ključnu ulogu u konsolidaciji demokratskog poretka. Identičnu ulogu stranke su imale u procesu konsolidacije u zemljama Južne Evrope tokom sedamdesetih i osamdesetih godina (Pasquino, 1990:52). Većina relevantnih partija Srbije i Crne Gore – koje su uglavnom obrazovane 1989/1990. – uspela je za nepunu deceniju da, uprkos niza teškoća (finansijskih, kadrovskih, institucionalnih), organizaciono ojača i uspostavi „kapilarnu“ organizaciju na teritoriji čitave republike. Te partije mogu se danas smatrati institucionalizovanim u smislu kako to određuju Richard Rose i Thomas Mackie (1988:536). Da bi se jedna partija mogla smatrati institucionalizovanom neophodno je, po oceni dvojice autora, da uzme učešće više od tri puta na nacionalnim izborima. Posle toga, postoji mala verovatnoća da će nestati sa političke scene i da će se umesto nje pojaviti nova (ili nove) partija. Ovde je reč o važnoj generalizaciji koja je zasnovana na bogatom empirijskom materijalu; Rose i Mackie su proučili višedecenijsku evoluciju više od 300 partija iz 19 zapadnoevropskih zemalja. Pošto je većina relevantnih partija Srbije i Crne Gore od 1990. do 1998. uzela učešće četiri puta na izborima za republičke parlamente, te partije se, s obzirom na izneti kriterijum, mogu smatrati institucionalizovanim.

Ocena o institucionalizaciji partija zasnovana na broju sudelovanja na izborima koju predlažu Rose i Macki znači, međutim, svođenje institucionalizacije na puko trajanje koje čini samo jednu od dimenzija institucionalizacije. Pojmom institucionalizacije se, naime, u političkoj nauci uobičajeno označava kompleksan proces u kojem uspostavljene organizacije i procedure zadobijaju važnost i stabilnost (Huntington, 1973:12). Ako se koncept institucionalizacije shvati kompleksnije i šire, kao što to, na primer, čini Scot Mainwaring (1998), nije održiv zaključak da su partije Srbije i Crne Gore institucionalizovane. Citirani autor raspravlja, zapravo, o institucionalizaciji partijskih sistema i razlikuje sledeće četiri dimenzije njihove institucionalizacije: 1. Stabilnost koja se ogleda u tome što nema bitnih odstupanja u izbornim rezultatima partija, 2. Ukorenjenost partija u društvo; stepen ukorenjenosti pozitivno korelira sa institucionalizacijom, 3. U institucionalizovanim partijskim sistemima pripadnici političke elite i građani smatraju partije legitimnim, i 4. U institucionalnim partijskim sistemima, partijske organizacije dobijaju važnost u odnosu na partijske lidere i njihove koterije (Mainwaring, 1998:69-70).

Pokušaćemo sada da odgovorimo na pitanje da li partijski sistemi Srbije i Crne Gore ispunjavaju navedene kriterijume institucionalizacije. U pogledu prvog kriterijuma odgovor je određen, jer je na sukcesivnim izborima za republičke parlamente u posmatranom razdoblju dolazilo do krupnih promena u snazi partija. Tome u prilog govore podaci o „ukupnoj izbornoj nestabilnosti“ pod kojom se podrazumeva procenat glasova koji je „promenio vlasnika“ (političku stranku) u odnosu na prethodne izbore. U Srbiji ti podaci su: 1992 – 30,1; 1993 – 28,1 i 1997 – 28,1, a u Crnoj Gori: 1992 – 30,1; 1996 – 11,4 i 1998 – 52,8. Prosečna „ukupna izborna nestabilnost“ od 1990. do 1998. iznosila je u Crnoj Gori 28 a u Srbiji 35,4. Pomenuta nestabilnost naglašena je i u drugim postkomunističkim zemljama o čemu govore podaci da je u Poljskoj na izborima 1993. iznosila 34, a u Mađarskoj 1994. 28, što je – kako beleži Gabor Toka – skoro tri puta više od prosečne „ukupne izborne nestabilnosti“ u zemljama Zapadne Evrope od 1885. do 1985 (Toka, 1996:121). Prosečna „ukupna izborna nestabilnost“ bila je – prema Mainwaringu – 9,7 u zemljama stabilne demokratije, 20,5 u starijim latinskoameričkim demokratijama, 30 u novijim latinskoameričkim demokratijama i 35,3 u četiri postkomunističke zemlje (Mainwaring, 1998:71; slično: Mair, 1997:182-183). *Crna Gora je u tom pogledu slična starijim latinskoameričkim demokratijama, a Srbija drugim postkomunističkim zemljama.*

Kad je reč o ukorenjenosti partija Srbije i Crne Gore u društvu (drugi kriterijum), rezultati dosadašnjih empirijskih istraživanja „partijske identifikacije“ – koja se

uobičajeno koristi kao indikator ukorenjenosti – pokazuju da je ona u Srbiji slabog intenziteta i raširenosti. Na osnovu toga jedan istraživač je zaključio da „...sudbinu izbora odlučuju stranački trajno neopredeljeni birači koji se opredeljuju u poslednji čas i bez dubljih političkih motiva“ (Slavujević, 1997:107). Naglašavamo da se izneta ocena odnosi samo na Srbiju, jer za Crnu Goru ne raspolažemo pouzdanim podacima o „partijskoj identifikaciji“.

Oko trećeg kriterijuma u čijem je središtu odnos građana i pripadnika političke elite prema partijama, ima malo nedoumica. Bogata empirijska građa svedoči da veliki procenat građana kako Srbije i Crne Gore, tako i drugih postkomunističkih zemalja, ima izrazito negativan stav prema političkim partijama. O raširenom antipartijskom osećanju svedoči podatak da se u istraživanju sprovedenom 1994. u Poljskoj 53 odsto respondenata složilo sa tvrdnjom da „političke partije nikom ne trebaju izuzev njihovim rukovodiocima“ (Wesolowski, 1996:248). Sudeći prema nalazima empirijskih istraživanja koja citira Richard Rose, antipartijska osećanja najrasprostranjenija su u Rusiji. U toj zemlji 93 posto ispitanika izrazilo je 1993. nepoverenje prema partijama, a poverenje samo sedam odsto (Rose, 1994:25-26). To snažno sugeriše zaključak da je u postkomunističkim zemljama legitimitet političkih partija nizak. Ovde pod legitimitetom partija shvatamo „... meru u kojoj ih politički akteri vide u pozitivnom svetlu, ili u najmanju ruku ih smatraju nužnim delom dobrog političkog režima“ (Mainwaring, 1998:76). Istini za volju, nepoverenje prema partijama nije ekskluzivno obeležje postkomunizma, nego se uočava i u zemljama stabilne demokratije. Leon Epstein to konstatuje na sledeći način: „Partije su, generalno, u demokratskim državama postale meta za sve one koji su nezadovoljni učinkom političkih institucija“ (Epstein, 1975:266). Ali, rezerve prema partijama i uopšte antipartijski stavovi znatno su rašireniji u postkomunističkim zemljama nego u zemljama stabilne demokratije. Kao ilustraciju za to pomenimo da je u komparativnom empirijskom istraživanju u zemljama Centralne Evrope sprovedenom 1993, na pitanje da li odobravaju raspuštanje partija i parlamenata pozitivno odgovorilo 40 odsto ispitanika u Poljskoj i samo osam odsto u Austriji (Mainwaring, 1998:77). U Srbiji i Crnoj Gori legitimitet partija shvaćen na napred definisani način je veoma nizak. Tu ocenu potvrđuju nalazi istraživanja „Puls Jugoslavije“ sprovedenog 1995. u kojem su 52 odsto građana Srbije i 55,8 odsto građana Crne Gore prihvatili, ili uglavnom prihvatili, tvrdnju „političke stranke svađaju narod“ (Goati, 1996:218). U dve godine kasnije sprovedenom istraživanju o legitimitetu u Srbiji, istu tvrdnju je prihvatilo, ili uglavnom prihvatilo, 61,6 odsto ispitanika u Srbiji (Mihailović, 1988:5).

Što se tiče četvrtog kriterijuma, stabilnosti partijskog sistema, koji naglašava važnost partijske organizacije u odnosu na partijske funkcionere i njihove koterije, postoje svakako velike razlike između pojedinih partija u Srbiji i u Crnoj Gori. Ipak, imajući u vidu dosadašnja interna zbivanja u tim partijama, kojima smo se sistematski bavili na drugom mestu (Goati, 1996:102-118), može se zaključiti da je vlast u partijama obeju republika izrazito personalizovana i da partijski funkcioneri mogu da krše ustanovljene procedure jer uživaju naograničeno poverenje ogromne većine svojih sledbenika. Reč je, zapravo, o „homocentričnim sledbenicima“ koje dobro definiše Mladen Zvonarević: „Homocentričan je onaj sledbenik koji se veže uz ličnost vođe, koji njemu vjeruje i koji će zato svojega vođu pratiti u svim zaokretima njegovih postupaka, ma koliko oni bili nelogični ili kontradiktorni. Ideocentričan je, naprotiv, onaj sledbenik koji se veže uz određenu ideju ili ideologiju i koji je spreman slediti svakog vođu koji, po njegovom mišljenju, pridonosi toj ideji“ (Zvonarević, 1976:483).

Našu pretpostavku o velikom broju „homocentričnih sledbenika“ potkrepljuju rezultati istraživanja „Društveni karakter i sistem...“ (1993) u kome su pristalice partija u Srbiji u velikom procentu (34%) navele poverenje u ličnost vođe kao razlog svog vezivanja za partiju. Taj razlog najčešće navode pristalice i članovi SPS (43%), a zatim slede SRS (39%), SPO (16%), DS (11%) i DSS (7%) (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995, 263). Indikativno je, takođe, da se u citiranom istraživanju poverenje u vođu kao razlog vezivanja pokazalo značajnijim od slaganja sa programom partije. Dostupna empirijska istraživanja u zemljama Zapadne Evrope upućuju na drugačiji redosled pojedinih činilaca. Sudeći prema rezultatima tih istraživanja (i pored razlika među zemljama), najveći uticaj na izbornu opredeljenje birača ima saglasnost sa partijskim programom (Goati, 1984, 142-144). *Imajući u vidu sve što je rečeno o četiri navedena kriterijuma institucionalizacije, može se zaključiti da partijski sistemi Srbije i Crne Gore nisu institucionalizovani.*

Na kraju posmatranog razdoblja (1998), partijski sistemi dveju republika SRJ bitno se razlikuju od sistema koji su proizašli iz prvih slobodnih izbora (1990). U Srbiji su se posle septembarskih izbora 1997. u Narodnoj skupštini izdvojile tri organizacije (dve partije i jedna koalicija) koje se mogu smatrati relevantnim: „leva koalicija“ (SPS-JUL), SRS i Srpski pokret obnove, što označava smanjivanje u odnosu na izbore 1993, kada je bilo pet relevantnih partija: SPS, SPO, SRS, DS i DSS. Transformacija petopartijskog u tropartijski sistem nije u ovom slučaju rezultat prirodnog procesa ukрупnjavanja partija, nego bojkota izbora od strane dela opozicionih partija zbog neravnopravnih izbornih uslova. *U bojkotu su uzeli učešća, ne*

računajući manje partije, DS i DSS koji su na prethodnim republičkim izborima 1993. osvojili 1/6 glasova. Osim toga, partije albanske nacionalne manjine (17,1 odsto populacije Srbije) odbile su da sudeluju na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. – kao i na svim prethodnim izborima – pa zato nije preterano tvrditi da je na izborima 1997. uspostavljen krnji republički parlament.

Kad je reč o promeni odnosa snaga u partijskom sistemu Srbije u razdoblju između 1990. i 1998, uočava se, pre svega, sve veća ujednačenost između vladajućih SPS i SRS koji, posle parlamentarnih izbora 1997, predstavljaju dve najjače partije u Narodnoj skupštini. Bez obzira što se te dve partije različito ideološki samodefinišu, prva kao partija leve a druga desnice, reč je o vrlo sličnim organizacijama u pogledu političkih opredeljenja socijalne i vrednosne strukture pristalica (Branković, 1994; Pantić, 1995), kao i u pogledu politike koju su dve partije vodile u prethodnom razdoblju. Radikali su od svog obrazovanja (1991) snažno naglašavali, pored etničke isključivosti, socijalnu jednakost. To je Srboljub Branković istakao na sledeći način: „Politički profil novoformirane Srpske radikalne stranke bio je eklektička kombinacija elemenata krajnje desnice (ekstremni nacionalizam) i elemenata leve (socijalni radikalizam, zalaganje za ujednačavanje plata i penzija, nastupanje u ime slojeva sa donjeg dela društvene lestvice)“ (Branković, 1994: 70).

Sličnostima između radikala i SPS doprinela je osobena programsko-politička evolucija potonje partije od 1990. do danas. Za razliku od većine bivših komunističkih partija Jugoistočne Evrope, SPS nije u potpunosti napustila integrativne ideje svog izvornog političkog projekta – socijalizam i društvenu svojinu, nego se u novim programskim dokumentima (1990. i 1992) opredelila za eklektičku mešavinu „društvene“ (u stvari državne) privrede i političke demokratije (Goati, 1996: 62-64). Programski posmatrano, SPS se priklonila neokomunističkoj opciji, dok je većina bivših komunističkih partija Jugoistočne Evrope optirala za socijaldemokratiju. Tragovi uticaja „levih“ programskih opredeljenja uočavaju se, pre svega, u unutrašnjoj organizaciji, načinu delovanja i u retorici partijskih lidera, po čemu je SPS neodoljivo podsećao na svog prethodnika, Savez komunista Srbije iz razdoblja „diktature proletarijata“. Ali, „leva“ opredeljenja nisu presudno uticala na politiku SPS, jer se on u svom političkom delovanju angažovao na ostvarenju ideje „velike Srbije“ i tako se približio ultranacionalističkom SRS. *Na kraju posmatranog razdoblja (1998), SPS predstavlja jednu od onih bivših komunističkih partija Jugoistočne Evrope koje su – kako Daniel-Louis Seiler sjajno opisuje – „... postale aparati bez duše koji (aparati – V.G.), posvećeni samo vršenju vlasti, tragaju za*

opravdanjem: nacionalizam, sekularna religija obezbeđuje im jedan oblik legitimacije" (Seiler, 1998:227).

Opisana evolucija u kojoj se SPS oslobađao starih integrativnih ideja i principa (samoupravljanje, diktatura proletarijata, vlast radničke klase i dr.) i prihvatila nove rukovodeći se pri tom isključivo težnjom da zadrži vlast, predstavlja „ključ“ za objašnjenje spremnosti SPS da u martu 1998. obrazuje koalicionu vladu u Srbiji sa radikalima. Pored zajedničke koalicione vlade socijalisti i radikali imaju i izvestan procenat, uslovno govoreći, „zajedničkih birača“ („lutajućih birača“) koji su u proteklom razdoblju neizmenično glasali za SPS ili SRS. Ti birači pripadaju, kao što smo izneli, socijalno i vrednosno homogenom glasačkom bloku dveju partija koji je uobličio svoj jedinstven politički interes u suprotstavljanju tržišnoj ekonomiji (vlasničkoj transformaciji, uključivanju u međunarodno tržište) i demokratskim reformama. Pomenuti glasački blok „prepoznao je“ u SPS i SRS autentične zaštitnike tog interesa, a deo pripadnika bloka opredeljivao se na sukcesivnim izborima za jednu od dve „sestrinske partije“ rukovodeći se prvenstveno konjunktivnim razlozima.

Ulazak SPS (u zajednici sa JUL-om) u koalicionu vladu sa ultranacionalističkim SRS snažno podupire izazovnu hipotezu Josepha Schesingera (1967) o političkim partijama kao organizacijama isključivo usmerenim na to da se u interesu svojih lidera domognu vlasti i važnih političkih položaja. Sličnu hipotezu formulisao je dve decenije kasnije Angelo Panebianco naglašavajući da su partije profesionalno-elektoralne organizacije koje prema programskim opredeljenjima imaju isključivo instrumentalan odnos (Panebianco, 1988; 270–273). Shvatanja dvojice navedenih autora koja, zapravo, naglašavaju metaprogramski (metaideološki) karakter partija, empirijski potkrepljuju (u trećem i četvrtom poglavlju) opisani primeri rukovodstava političkih partija Srbije i Crne Gore koja su vodila potpuno oprečnu politiku programskim principima svojih partija. U tome treba, verovatno, tražiti objašnjenje što građani SRJ nemaju iluzija o prirodi političkih partija; naprotiv, „ciničan pristup“ koji partije shvata isključivo kao instrumente za ostvarivanje interesa njihovih lidera ima široku podršku u javnosti naše zemlje. O tome uverljivo govore nalazi empirijskog istraživanja sprovedenog 1995. u Srbiji (bez Kosova i Metohije) u kojem je ispitanicima postavljeno sledeće pitanje: „Čije interese, po Vašem mišljenju, zastupaju političke stranke?“, a potom su pojedinačno navedene relevantne stranke Srbije: SPS, SRS, SPO, DS i DSS. Ispitanicima su na to pitanje ponuđeni sledeći modaliteti odgovora: 1. seljaka; 2. radnika; 3. stručnjaka; 4. privatnika; 5. đaka i studenata; 6. penzionera; 7. svih građana; 8. ničije, samo interese lidera i 9. ne mogu da ocenim. Vrlo je indikativno da je relativna većina ispitanika

ocenila da sve navedene političke partije Srbije zastupaju isključivo interese svojih lidera (Slavujević, 1998:208, fusnota 10).

Posle kratkog opisa dve najuticajnije partije na političkoj sceni Srbije, SPS i SRS, neophodno je pobliže osmotriti partije koje pripadaju demokratskoj opoziciji (SPO, DS, DSS i GS). U posmatranom razdoblju (1990 – 1998) dolazilo je do velikih oscilacija na sukcesivnim izborima u pogledu izborne i parlamentarne snage tih partija (primer za to su izborni rezultati DS 1992. i 1993), ali te oscilacije nije moguće uvek precizno dimenzionirati zbog toga što su neke stranke izlazile na izbore u okviru koalicija. Tu je, po pravilu, reč o kratkotrajnim, jednokratnim koalicijama koje su se raspadale odmah posle izbora („Zajedno“, 1996). Ako je pak neka koalicija uspela duže da opstane na političkoj sceni, njen sastav je varirao; na primer, na izborima 1992. koaliciju DEPOS (Demokratski pokret Srbije) su činili SPO, DSS i ND, dok su na izborima 1993. u koaliciji DEPOS bili SPO, ND i GSS. Praćenje izborne snage partija demokratske opozicije otežano je i zbog već pomenutog bojkota izbora 1997. od strane većine tih partija.

Pored velikih promena u izornoj snazi partija i u sastavu koalicija, partije demokratske opozicije u čitavom posmatranom razdoblju karakteriše stalna međusobna borba i izraziti animoziteti između njihovih lidera. U potpunoj nespremnosti opozicionih lidera na međusobnu saradnju i kompromise treba tražiti objašnjenje odstupanja Srbije od pravilnosti koja se manifestovala u većini postkomunističkih zemalja Jugoistične Evrope. U tim zemljama postojanje snažne bivše komunističke partije delovalo je po logici političke borbe, kako je to zabeležio Maurizio Cotta (1996:94), kao podsticaj udruživanju opozicije protiv zajedničkog protivnika: vladajuće partije. Na primer u Rumuniji i Bugarskoj, u kojima je bivšim komunističkim partijama (Socijalističkoj partiji Bugarske i Frontu nacionalnog spasa) pošlo za rukom da na prvim slobodnim izborima 1990. sačuvaju značajan uticaj, došlo je do uspostavljanja koalicija između programski divergentnih opozicionih partija ili do trajnog održanja heterogenih opozicionih partija. Nasuprot tome, u Poljskoj i Čehoslovačkoj, u kojima su komunisti već na prvim slobodnim izborima eliminisani sa vlasti, heterogeni politički pokreti (Solidarnost; Građanski forum; Javnost protiv nasilja) izgubili su *raison d'être*, pa je došlo do njihove brze dezintegracije. Nasuprot navedenim primerima, u Srbiji se nije manifestovala pozitivna korelacija između snage bivše komunističke partije i spremnosti opozicionih partija na udruživanje. U čitavom razdoblju od 1990. do 1998. odnose na opozicionoj sceni Srbije karakterisali su odsustvo saradnje i oštre konfrontacije.

Razjedinjenost opozicije manifestovala se već na prvim izborima 1990. kad ona

nije bila u stanju da se ujedinjena suprotstavi vladajućem SPS. Dve najveće opozicione partije SPO i DS nisu uspele da postignu sporazum o zajedničkom nastupu ni na izborima za republički i savezni parlament održanim u decembru 1992, što je omogućilo SPS da, uprkos osipanju izborne podrške, zadrži vlast. Od decembarskih parlamentarnih izbora 1992, pa do sredine 1993, odvijao se intenzivan sukob između demokratske opozicije (SPO, DS i DSS) i radikala koji formalno nisu bili na vlasti, ali su čvrsto podržavali vladajuće socijaliste. SPS je u tome indirektno pomagao radikalima omogućavajući im da u obračunima sa svojim protivnicima koriste zvanična sredstva informisanja, pre svega televiziju. Krajem 1996, posle pokušaja režima da poništi pobedu opozicije u velikom broju opština i gradova Srbije, došlo je do kratkotrajnog ujedinjavanja demokratske opozicije u koaliciju „Zajedno“ koja se, međutim, raspala već sredinom 1997. zbog sukoba dveju najvažnijih članica koalicije, SPO i DS. Posle raspada koalicije, SPO je uspostavio čvrstu saradnju sa SPS o čemu govori podrška koju mu je pružio SPS u preuzimanju svih ključnih funkcija u glavnom gradu Srbije i SRJ (septembar 1997). Paralelno sa približavanjem SPS, SPO je nastavio sa oštrim napadima na svoje bivše partnere iz koalicije „Zajedno“, prvenstveno DS. Odnose unutar opozicije ovako smo ocenili u jednom ranijem radu: „Upoređujući političku energiju koju je opozicija utrošila u razdoblju između 1990. i početka 1996. u međusobnim obračunima sa energijom investiranom u borbu sa vladajućom strankom, nameće se zaključak da je glavna energija utrošena na prvom 'političkom frontu'" (Goati, 1996: 97). Ista ocena važi u potpunosti sve do kraja posmatranog razdoblja (1998).

Opisano približavanje SPO i SPS do kojeg je došlo u drugoj polovini 1997. ima, pored povećanja zbrke na inače konfuznoj opozicionoj sceni Srbije, još jedan možda dalekosežniji efekat: pretvaranje višepartijskog parlamenta ove republike u parlament bez opozicije. Do toga je došlo, kao što smo pokazali u trećem poglavlju, tako što je SPS uspostavio koaliciju sa SRS na nivou republike, a sa SPO (faktičku koaliciju) u Beogradu. Budući da tri učesnika ovog nesvakidašnjeg koalicionog aranžmana, u stvari „dvostruke koalicije“: SPS sa JUL, SRS i SPO raspolažu u Narodnoj skupštini Srbije sa 237 mandata (ili 95 odsto) od ukupno 250, ta skupština je praktično ostala bez opozicije.

Partijski sistem Crne Gore doživeo je, takođe, krupne promene u razdoblju između 1990. do 1998. Sve do rascepa DPS (1997), to je bio sistem sa više relevantnih partija (1990. četiri; 1992. četiri; 1996. tri) u kojem je politički dominirao DPS. Po svom biračkom i parlamentarnom uticaju ostvarenom na izborima 1990, 1992. i 1996. ona je nadmašivala sve opozicione partije uzete zajedno, čime se ne može pohvaliti nijed-

na bivša komunistička partija (niti partija uopšte) u Jugoistočnoj Evropi. Odnose na opozicionoj sceni Crne Gore karakterisali su, kao i u Srbiji, oštri sukobi ali ta ocena važi samo za razdoblje od 1990. do kraja 1993. Posle toga, između dve najuticajnije opozicione partije Crne Gore, NS CG i LS CG, uspostavlja se sve čvršća saradnja protiv „zajedničkog neprijatelja“, DPS. Ali, neospornu političku dominaciju DPS na političkoj sceni Crne Gore nije okončao izborni savez između dve najuticajnije opozicione partije, uspostavljen 1996. pod nazivom „Narodna sloga“, nego interni sukob u samom DPS i njegova podela na dve partije (1997).

Posle rascepa DPS i parlamentarnih izbora 1998, na političkoj sceni ove republike deluju četiri ili pet relevantnih partija: DPS, SNP, NS CG, Liberalni savez Crne Gore i možda SDP CG. Kažemo „možda“ jer je teško proceniti da li je SDP CG dostigao prag relevantnosti od četiri odsto, budući da je na parlamentarne izbore 1998. izbore izašla u koaliciji „Da živimo bolje“. Premda se, dakle, u toj republici ne može govoriti o smanjivanju broja relevantnih partija u proteklom razdoblju, uočljivo je ipak da su na poslednjim parlamentarnim izborima 1998, ključnu ulogu u političkom životu zadobile dve organizacije: koalicija „Da živimo bolje“ i SNP koje (zajedno) imaju 93 odsto poslanika u republičkom parlamentu. Sudeći po tome, moglo bi se zaključiti da je na majskim parlamentarnim izborima 1998. Crna Gora iskoračila ka dvopartijnosti. Ali, mislimo da je tu reč o reaktivnom, bezmalo nametnutom, a ne o „organskoj“ dvopartijnosti koja izvire iz crnogorskog društva.

Tendencija ka dvopartijnosti koja se očitovala na izborima 1998. posledica je sudbinske dileme pred kojom se našla Crna Gora i koja bi se mogla formulisati kao: demokratski preobražaj ili status quo. Zbog veličine „uloga“ i neizvesnosti u pogledu rešenja te dileme, protagonisti obeju opcija su ujedinili pred majske izbore svoje redove i potisnuli u stranu krupne političke razlike. To objašnjava zašto su se u istoj koaliciji našle veoma različite partije kao što su, na primer, DPS koji se po svojim političkim opredeljenjima može svrstati u socijaldemokratske partije i NS CG, koji pripada umereno nacionalnim partijama. Ista politička nužnost naterala je simpatizere etničkih stranaka (muslimana i Albanaca) da na izbornim mestima podrže, umesto svojih etničkih partija, koaliciju „Da živimo bolje“. Iz sličnih razloga verovatno je i većina simpatizera nacionalističkih stranaka tzv. „srpskog bloka“ glasala za SNP, koji po svojoj orijentaciji pripada neokomunističkim strankama. *U celini uzev, grupisanje heterogenih političkih snaga u dva suprotstavljena bloka, do koje je došlo na parlamentarnim izborima 1998, rezultat je u velikoj meri konjunkturalnih okolnosti čijim će prestankom te snage nastaviti autonomno da deluju, a ne najava uspostavljanja dvopartijskog sistema.*

Upoređujući partijske sisteme Srbije i Crne Gore nameće se, u celini uzev, zaključak da su oni posle prvih slobodnih izbora 1990, evoluirali u različitim smerovima. Važnu etapu u toj evoluciji predstavljali su novembarski izbori 1996. za Saveznu skupštinu i za Skupštinu Crne Gore, jer su na tim izborima neke bitne sličnosti u relativnoj snazi „političkih porodica“ u Srbiji i Crnoj Gori ustupile mesto razlikama. Savezni i republički izbori 1996. nisu, naravno, izbrisali sve sličnosti iz formativnog razdoblja, naročito one koje se ogledaju u dominaciji u oba partijska sistema bivših komunističkih partija (SPS, DPS) i u marginalnoj važnosti partija liberalno-demokratske orijentacije. Razlike između partijskih sistema dveju republika koje su se snažno ispoljile na izborima 1996, tiču se pre svega biračke i parlamentarne ekstremno nacionalne i ultraleve struje. Nasuprot Srbiji, u kojoj je ekstremno nacionalna struja oličena u SRS doživela na izborima 1996. politički uspon, u Crnoj Gori je SRS, na istim izborima, pretrpeo ubedljiv poraz. I na republičkim izborima 1998, SRS je u Crnoj Gori, takođe, doživeo fijasko i ostao bez ijednog poslaničkog mandata.

Ocena o produblivanju jaza između partijskih sistema Srbije i Crne Gore u pogledu političke snage ekstremno leve opcije, koju reprezentuje JUL, zahteva ipak neka preciziranja. Takvu ocenu potvrđuju podaci po kojima je na parlamentarnim izborima u Srbiji 1997. JUL zadobio poslaničkih 20 mandata i pet ministarskih mesta u republičkoj vladi, dok je u Crnoj Gori doživeo pravi izborni brodolom osvojivši na parlamentarnim izborima 1998. samo 345 glasova! *Ali, ovde treba imati u vidu da veliki broj mandata u parlamentu Srbije ne odražava stvarnu izbornu snagu JUL, jer su ti mandati zadobijeni u koaliciji sa SPS i ND, pa se o udelu svakog koalicionog partnera može samo nagađati.* U trećem poglavlju ove knjige pokazali smo da je, sudeći prema rezultatima empirijskih istraživanja, izborna snaga JUL bila znatno manja od njegovog učešća u poslaničkim mandatima i ministarskim mestima.

Uz sve veće razlike u snazi pojedinih „političkih porodica“ u parlamentima dveju republika koje su proizišle iz poslednjih parlamentarnih izbora u posmatranom vremenskom razdoblju (1997, u Srbiji; 1998, u Crnoj Gori), treba uzeti u obzir i sve dublji politički jaz između najvažnijih partija koje predstavljaju okosnicu vladajućih koalicija u Srbiji i Crnoj Gori: SPS i DPS. Razlike između tih partija postojale su, doduše, i pre rasepa DPS (1997), ali su posle toga postale neuporedivo dublje. Tu je, zapravo, reč o divergentnim politikama koje zagovaraju i slede dve partije. Pomenućemo samo najvažnije političke razlike. Prvo, SPS se deklarativno opredeljuje za vlasničku transformaciju, ali je republičkim zakonom (1997) propisana dobrovoljna, a ne obavezna privatizacija što, zapravo, znači odlaganje privatizaci-

je *ad calendas graecas*. Nasuprot tome, u Crnoj Gori je u punom zamahu obavezna privatizacija. Drugo, SPS se načelno izjašnjava za demokratizaciju zemlje i povezivanje sa svetom, ali u praksi politički vrh Srbije nije bio voljan da sprovede preporuke OEBS koje se tiču demokratizacije, niti da uhapsi osumnjičene ratne zločince i da ih preda Međunarodnom sudu u Hagu, na šta se Srbija obavezala Dejtonskim sporazumom (a što je, uz to, obaveza svih zemalja članica UN). Za razliku od toga, DPS je postigao u septembru 1997. konsenzus sa opozicionim partijama o vanrednim parlamentarnim izborima i pozvao stručnjake OEBS da učestvuju u izradi izbornog zakonodavstva. Uz to, DPS se izričito izjasnio za dosledno sprovođenje Dejtonskog sporazuma, o čemu govore izjave njegovih lidera da će osumnjičeni ratni zločinci biti uhapšeni na teritoriji Crne Gore. Treće; SPS se više godina deklarativno opredeljavao za rešavanje krize na Kosovu i Metohiji putem pregovora, ali je referendumom organizovanim u aprilu 1998. onemogućio strano posredovanje i, osim toga, obrazovao koalicionu vladu sa ultranacionalističkim SRS koji se u svom Programu (1996) zalaže za ukidanje ionako ograničene autonomije koju ova pokrajina ima po Ustavu Srbije (1990). DPS je i u ovoj sferi sledio potpuno različitu politiku od SPS o čemu govore kako zalaganje DPS da se problem Kosova i Metohije rešava isključivo pregovorima, ne odbijajući ni strano posredovanje, tako i tolerantnija politika DPS prema nacionalnim manjinama u samoj Crnoj Gori. Dobra ilustracija za takvu politiku je Zakon o izboru poslanika i odbornika (1998) koji je albanskoj manjini olakšao proporcionalnu zastupljenost u parlamentu Crne Gore. *U celini uzev, komparacija najuticajnijih stranaka Srbije i Crne Gore, SPS i DPS, snažno potvrđuje ocenu da su one bitno različite po svojoj politici, što predstavlja krupnu prepreku u funkcionisanju jugoslovenske federacije.*

Sve naglašenije razlike između partijskih sistema dveju republika rezultat su razlika u ključnim kontroverzama (super-issues) koje presudno utiču na strukturisanje tih sistema. U Srbiji je to od početka bilo nacionalno (i državno) pitanje, dok je u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope na strukturisanje partijskog sistema presudno uticala kontroverza „reformski komunisti“ nasuprot „liberalne demokratije“ (Wessels and Klingemann, 1994:145). Dominacija nacionalnog pitanja u nacionalno heterogenom društvu Srbije dovela je do etnifikacije političke scene koja se ogleda, između ostalog, u odsustvu relevantnih stranaka građanske orijentacije i u zanemarljivom udelu pripadnika nacionalnih manjina među simpatizerima i glasačima tih stranaka (Goati, 1996:131). Strukturisanje partijskog sistema Crne Gore bilo je početkom devedesetih godina blisko obrascu Srbije, da bi u drugoj polovini devedesetih u prvi plan izbila ekonomsko-politička pitanja (vlas-

nička transformacija, demokratski preobražaj, uključivanje u svetske tokove), u stvari kontroverza koja čini okosnicu diferencijacije partijskog spektra u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope. Nije zato slučajno da su se već 1992. dve od pet relevantnih partija u Crnoj Gori mogle svrstati u partije građanske orijentacije i da je učešće pripadnika nacionalnih manjina među simpatizerima i glasačima relevantnih partija ove republike bilo daleko veće nego u Srbiji (Goati, 1996:131). *Sposobnost (naravno i spremnost) relevantnih partija Crne Gore da privuku unutartretničku podršku posebno se očitovala na parlamentarnim izborima održanim 1998; naličje toga je neuspeh malih etničkih (muslimanskih i albanskih) partija da „zadrže“ birače koji su im obezbeđivali podršku na svim prethodnim saveznim i republičkim izborima.*

Bitan „dubinski“ činilac koji je snažno podsticao diferencijaciju partijskih sistema dveju republika jeste sve heterogenija vlasnička struktura privreda Srbije i Crne Gore koja je rezultat diferenciranog stava vladajućih političkih elita dveju republika prema privatizaciji. U Crnoj Gori proces privatizacije nije, doduše, zadio tako snažan zamah kao u većini postkomunističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope, ali se odvija neprekidno od 1989. Taj proces je intenziviran Zakonom o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji Crne Gore (1992) koji je izmenjen i dopunjen u julu 1994 (*Službeni list*, Republike Crne Gore, br. 27 od 29. jula 1994). Tim izmenama ukinuto je društveno vlasništvo i obrazovana Agencija za strana ulaganja i prestrukturiranje privrede. Za razliku od Crne Gore, u Srbiji je inače spori proces privatizacije potpuno blokiran 1994, kad je Narodna skupština usvojila Izmene zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine. Tim izmenama već su izvršene uplate za otkup, odnosno za podelu deonica, retroaktivno preračunate na realnu vrednost na dan uplate. Na taj način je poništena do tada ostvarena privatizacija, odnosno izvršeno je ponovno podruštvljavanje već privatizovane svojine. Odluka parlamenta Srbije o ponovnom podruštvljavanju privatizovane svojine nije bila slučajna, nego je proizilazila iz programskih opredeljenja SPS (Osnove programa, 1992) u kojima nema mesta za privatizaciju. To je u oktobru 1995. ovako obrazložio član Glavnog odbora SPS, Mihailo Marković: „U ključnom momentu svoje novije istorije, Istočna Evropa napravila je loš izbor i uletela u slepu ulicu istorijski prevaziđenog liberalizma devetnaestog veka. Narod je ubrzo uvideo katastrofalnu grešku i napustio tu vrstu tranzicije. Ali neizmerna šteta je već učinjena. Dalji razvojni put ovog dela sveta je neizvesnost. Srbija je išla drugim putem i provela reforme koje vode demokratskom socijalizmu“ (Marković, 1995:10). *Zaustavljanje vlasničke transformacije u Srbiji do*

kojeg je došlo 1994, otežalo je konstituisanje na političkom planu široke reformske koalicije kakvu je u Crnoj Gori na predsedničkim izborima 1997. i na parlamentarnim izborima 1998. personifikovao Milo Đukanović.

O bitno različitoj snazi protržišnih i antitržišnih političkih opcija u dve republike SRJ govori upoređenje rezultata predsedničkih izbora do kojih je u Srbiji i u Crnoj Gori došlo u drugoj polovini 1997. Na predsedničkim izborima u Srbiji održanim 21. septembra i 5. oktobra i ponovljenim u decembru 1997, u drugi krug su, oba puta, ušli kandidati SPS i SRS koje, kao što smo pokazali na prethodnim stranicama, uz sve međusobne razlike ujedinjuje otpor prema tržištu, uključivanju SRJ u svet i demokratiji. Na tim izborima je, takođe, oba puta, kandidat SPO, koji se zalagao za vlasničku transformaciju i političke reforme (naročito na decembarskim izborima), eliminisan već u prvom krugu. Nasuprot tome, na predsedničkim izborima 1997. u Crnoj Gori je pobedio kandidat sa izrazitom protržišnom i prodemokratskom orijentacijom. *Na osnovu toga moglo bi se zaključiti da, za razliku od Crne Gore, u Srbiji ne postoji dovoljno širok „socijalni blok“ koji bi podržao reformsku platformu. U Srbiji se, zapravo, radi o cirkularnoj uzročnosti; vladajuća politička partija je svojim odlukama onemogućila privatizaciju a time i promenu interesne strukture društva, da bi zatim, zahvaljujući okoštaloj interesnoj strukturi, sačuvala svoj dominantan položaj.*

2. Efekti izbornih sistema

Na do sada održanim saveznim i republičkim izborima na teritoriji SRJ od 1990. do 1998, bili su na snazi različiti izborni sistemi. Na saveznim izborima održanim tri puta, važila su dva izborna principa. Na prvim izborima (maj 1992) bio je na snazi kombinovani („rovovski“) izborni sistem; deo parlamenta biran je na većinskim izborima (first-past-the-post), a deo po proporcionalnom principu. Sledeća dva izborna nadmetanja za savezni parlament (decembar 1992, novembar 1996) održana su po proporcionalnom principu. Na izborima za Narodnu skupštinu Srbije važila su, takođe, dva tipa izbornog sistema. Prvi izbori (1990) obavljeni su po većinskom principu (u dva kruga), dok je za sve potonje izbore (1992, 1993, 1997) bio na snazi proporcionalni princip. Zanimljivo je da su na izborima na teritoriji Srbije, u razdoblju od 1990. do 1992. važila tri izborna principa: većinski, kombinovani (u izborima za savezni parlament) i proporcionalni. U Crnoj Gori je na svim izborima za republički parlament (1990, 1992, 1996, 1998) važio proporcionalni princip.

Do promena izbornih formula dolazilo je, iako ne tako učestalo, i u drugim postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope. Bugarska se, na primer, umesto kombinovanog izbornog sistema, koji je važio na izborima 1990, opredelila na drugim izborima održanim 1991. za proporcionalnu izbornu formulu. Isto rešenje prihvatile su na drugim pluralističkim izborima Poljska (1991) i Rumunija (1992), kod kojih je na prvim izborima bio na snazi većinski princip. Promene u sferi političkog predstavnštva sasvim su razumljive jer je reč o zemljama koje su tek 1989/1990. uspostavile demokratski poredak usvajajući, u brzini nametnutoj događajima, institucionalna rešenja koja su svoju delotvornost pokazala u drukčijim socijalnim i kulturnim uslovima. Uostalom i u nekim zemljama stabilne demokratije proces traganja za najadekvatnijom izbornom formulom trajao je decenijama (npr. Francuska). Razlog tome je što izborni sistem pored kratkoročnih, ima i važne dugoročne efekte koje je moguće objektivno valorizovati tek nakon više izbornih nadmetanja. Ali, promene izbornog sistema nisu samo, pa ni pre svega, rezultat težnje da se kroz „učenje na greškama“ dođe do optimalnih institucionalnih rešenja, nego i sebičnih nastojanja vladajućih političkih stranaka da trajno obezbede svoju dominaciju. Može se pretpostaviti da je upravo o takvim nastojanjima reč kad u nekoj zemlji, poput SRJ, dođe do promena izbornog sistema u kratkim intervalima u kojima nije moguće celovito oceniti dejstvo određenog izbornog principa. *Nećemo zato pogrešiti ako tvrdimo da su u SRJ odluke u ovoj izuzetno važnoj sferi donošene, pre svega, da bi se izašlo u susret političkim interesima i potrebama dominantnih političkih subjekata.* Usvajanje tri različita tipa izbornog sistema na teritoriji SRJ u kratkom razdoblju (1990–1992), govori, u stvari, o tome da zakonodavac nije vodio računa o temeljnom naučnom saznanju – stečenom i višestruko potvrđenom u zemljama predstavničke demokratije – da ne odgovara svaki izborni princip svakom društvu, nego da od svojstava društva (pre svega stepena rasne, etničke i verske homogenosti, nivoa ekonomskog razvoja, dominantne političke kulture i dr.) zavisi koji će tip izbornog sistema biti najprikladniji. *Naravno, zakonodavac može to da ignoriše i da usvoji neodgovarajuću opciju, ali tada izborni sistem postaje, umesto nezamenljivog regulativnog mehanizma, generator permanentnih političkih napetosti i konflikata.*

To što se od 1990. do 1998. na saveznim i republičkim izborima održanim na teritoriji SRJ „eksperimentisalo“ sa različitim tipovima izbornog sistema moglo bi – pored neizbežnih negativnih političkih efekata – da bude korisno istraživačima jer im pruža priliku da upoređuju i analiziraju uticaje različitih tipova sistema na broj političkih partija, vrstu partijskih koalicija, odnos između izborne i parlamen-

tarne snage političkih partija itd. Istini za volju, mogućnost takve analize bitno je ograničena zbog toga što je u SRJ i Srbiji došlo odveć brzo do promena „izbornih formula“ pa je teško identifikovati ne samo njihove dugoročne, nego i kratkoročne efekte. Ocena o brzini promeni tipova izbornog sistema ne važi za Crnu Goru, jer su u njoj svi izbori za republički parlament obavljani po proporcionalnom principu. Ali i u toj republici je teško analizirati uticaj izbornog sistema na političke procese i zbivanja zato što nije moguće „držati pod kontrolom“ dva važna elementa tog sistema: veličinu izborne jedinice (odnosno broj poslanika koji se biraju u jednoj izbornoj jedinici) i izborni cenzus. Veličina izborne jedinice u Crnoj Gori često je menjana, a do promene je jedanput došlo (1998) i u pogledu visine izbornog cenzusa („izbornog praga“). Nesinhronizovane izmene oba pomenuta elementa izbornog sistema bitno su uticale na mogućnost političkih partija da osvoje sedišta u parlamentu.

Na prvim slobodnim izborima 1990. u Crnoj Gori je važio izborni cenzus od četiri odsto, a teritorija republike je bila podeljena na 20 izbornih jedinica u kojima je birano 125 poslanika, što znači da je u svakoj jedinici prosečno birano nešto više od šest poslanika (6,25). U tako malim izbornim jedinicama dostizanje izbornog cenzusa od četiri odsto nije predstavljalo nepremostivu barijeru pa je, stoga, procenat glasova za partije koje nisu obezbedile predstavnštvo bio relativno nizak (11,2 odsto). Na sledećim izborima, do kojih je došlo u decembru 1992, čitava republika je bila jedinstvena izborna jedinica u kojoj je birano svih 85 poslanika. U takvim okolnostima, dostizanje „izbornog praga“ od četiri odsto predstavljalo je za političke partije visoku prepreku koju mnoge od njih nisu uspele da premoste. To je razlog što se na ovim izborima procenat „izgubljenih glasova“ popeo na 21,25. Na sledećim izborima održanim 1996. važio je, takođe, izborni cenzus od četiri odsto, a teritorija republike je podeljena na 14 izbornih jedinica u kojima je izabran ukupno 71 poslanik, odnosno prosečno 5,07 poslanika u jednoj jedinici. Dostizanje izbornog cenzusa na tim izborima olakšano je u odnosu na prethodne izbore (1992), pa je procenat glasova partijama koje nisu stekle pravo na raspodelu mandata smanjen na 16,6. Najzad, na parlamentarnim izborima 1998. čitava Crna Gora je opet predstavljala jednu jedinicu u kojoj se bira 78 poslanika. U ovom slučaju, važio je niži izborni cenzus od tri odsto što je dovelo do smanjivanja „izgubljenih glasova“ na 5,8 odsto. Pored nižeg „izbornog praga“, mali procenat „izgubljenih glasova“ na izborima 1998. rezultat je izrazite polarizacije političke scene Crne Gore na dva bloka („Da živimo bolje“ i SNP) koja je dovela do smanjivanja podrške malim partijama.

Pošto su već mnogi autori (Rae, 1967:138; Nohlen, 1992:52-53 i dr.) utvrdili, na osnovu komparativnih istraživanja efekata izbornih zakona, da veličina izborne jedinice pozitivno korelira sa stepenom proporcionalnosti parlamenta, moglo se očekivati da se takva pravilnost ispolji na izborima u Crnoj Gori. To očekivanje pokazalo se, međutim, samo delimično tačnim, jer je najviši „indeks proporcionalnosti“ od 96,5 ostvaren, doista, na izborima 1998. kad je čitava republika bila jedna izborna jedinica. Ali, na republičkim izborima 1992. na kojima je, takođe, Crna Gora bila jedna izborna jedinica, „indeks proporcionalnosti“ bio je najniži u posmatranom razdoblju i dostigao je vrednost od samo 90,7. U izbornim nadmetanjima održanim 1990. i 1996 – kada su na snazi bile male izborne jedinice – taj indeks bio je između navedenih ekstremnih vrednosti (1990. 93,3 ;1996. 92,7). Odsustvo očekivane pozitivne korelacije između veličine izborne jedinice i „indeksa proporcionalnosti“ upravo je rezultat diferenciranog delovanja izbornog cenzusa. Taj cenzus je prohibitivno delovao na mogućnost predstavnštva malih partija kad je republika bila jedna jedinica (1992, 1998). Na takvo dejstvo cenzusa u velikim izbornim jedinicama dobro je upozorio Robert Newland (1982:56). Različita visina izbornog cenzusa (četiri ili tri odsto) objašnjava, velikim delom, varijacije „indeksa proporcionalnosti“ na izborima 1992. i 1998. na kojima je čitava Crna Gora bila jedna izborna jedinica. Niži cenzus uslovio je 1998. povećanje „indeksa proporcionalnosti“ u odnosu na 1992. kada je izborni cenzus bio viši. Različita visina izbornog cenzusa ne objašnjava, međutim, u celini varijaciju „indeksa proporcionalnosti“ na pomenuta dva izborna nadmetanja. Veliki deo te varijacije posledica je, kao što je već izneto, izuzetno zaoštrenog političkog sukoba koji je 1998. podstakao glasače da koncentrišu svoju podršku na dve najveće organizacije, čime je smanjen procenat „bačenih glasova“ i time povećan „indeks proporcionalnosti“.

Pored promena tipa izbornog sistema i nekih njegovih važnih elemenata (veličina izborne jedinice, izborni cenzus), kao ograničavajući faktor sistematskog istraživanja efekta različitih izbornih sistema na teritoriji SRJ delovale su još neke okolnosti. Prva se tiče velikih varijacija u obimu biračkog tela obe republike koje su posledica neažurnosti i grešaka u izornoj evidenciji. U Crnoj Gori, na primer, u proteklom razdoblju stalno je osciliralo biračko telo. To potvrđuju sledeći podaci o broju birača: 1990 (republički izbori) – 402.905; 1992 (referendum) – 421.548; 1992. (majski savezni izbori) – 429.224; 1992 (decembarski republički izbori) – 429.047; 1992 (decembarski savezni izbori) – 426.915; 1996 (republički izbori) – 449.824; 1996. (savezni izbori) – 450.303; 1997 (predsednički izbori, prvi krug) – 461.491; 1997. (predsednički izbori, drugi krug) – 470.491; 1998 (republički izbori)

– 457.633 (prema: Pavićević, 1998:6-7). Premda su varijacije u broju birača male u apsolutnim iznosima, one su, s obzirom na malobrojno biračko telo Crne Gore, relativno posmatrano velike (ponekad iznad 10 odsto). O neshvatljivoj aljkavosti u evidenciji govori i to što je u Crnoj Gori, prema navedenim podacima, broj birača bio različit na saveznim i republičkim izborima u decembru 1992. i u novembru 1996. koji su, oba puta, održani u istom danu!

U posmatranom periodu osciliralo je i biračko telo Srbije, mada ne u tako širokim amplitudama kao u Crnoj Gori. Na prvim slobodnim izborima broj birača u Srbiji je iznosio 7.044.797, da bi na majskim saveznim izborima 1992. došlo do smanjivanja na 6.884.247, a na decembarskim (saveznim i republičkim) izborima na 6.774.995. Na republičkim izborima 1993. broj birača u Srbiji je prešao sedam miliona (7.010.389) da bi na narednim izbornim nadmetanjima nastavio blago da raste (savezni izbori 1996 – 7.141.484 ; septembarski predsednički izbori 1997 (prvi krug) – 7.188.544; septembarski parlamentarni izbori 1997 – 7.206.361 i decembarski predsednički izbori (prvi krug) – 7.226.947). *Prezentirani podaci „otkrivaju“, između ostalog, razliku od 17.817 birača u obimu biračkog tela na septembarskim parlamentarnim i predsedničkim izborima 1997. koji su održani istog dana!* Pored neažurnosti i grešaka u izornoj evidenciji, oscilacije u biračkom telu obeju republika prouzrokovane su promenama zakona koji definišu titulare izbornog prava i nejasnim statusom oko 600 hiljada građana iz bivših republika SFRJ (Hrvatska, Bosna i Hercegovina) koji su našli utočište u SRJ zbog građanskog rata u tim republikama. U skladu sa pretenzijama SRJ da predstavlja isključivog nosioca kontinuiteta sa SFRJ, na saveznim izborima održanim u maju i decembru 1992. omogućeno je građanima iz drugih republika (koji su imali prebivalište u Srbiji najmanje šest meseci pre stupanja na snagu izbornog zakona) da glasaju. Građanima drugih republika SFRJ omogućeno je, takođe, „jednokratno“ da glasaju i na izborima 1992. za Narodnu skupštinu i za predsednika republike Srbije, ali im je to pravo uskraćeno na svim kasnije održanim izborima.

Druga okolnost koja otežava analizu efekata različitih tipova izbornih sistema jesu velike promene u pogledu učešća građana na izborima do kojih je dolazilo usled bojkota. Bojkotu su u obe republike pribegavale kako opozicione partije demokratske orijentacije, tako i partije manjinskih etničkih grupa. Najzad, treća ograničavajuća okolnost analize efekata različitih izbornih zakona jesu sistematske neregularnosti u izbornom procesu, naročito u Srbiji. Naglašavamo da je reč o sistematskim i krupnim neregularnostima koje su ponekad presudno uticale na ishod izbora, a ne o sitnim i slučajnim propustima koji se uočavaju i u zemljama stabilne

demokratije. O tome će još biti reči.

Ali, i pored iznetih ograničenja koja otežavaju temeljnu analizu efekata različitih izbornih sistema primenjenih na prostoru SRJ od 1990. do 1998, sa sigurnošću se mogu uočiti dva efekta. Prvo, relativno najveće partije – SPS u Srbiji i DPS u Crnoj Gori – uspevale su da obezbede veću zastupljenost u saveznom i republičkom parlamentu nego u biračkom telu bez obzira na različit tip izbornog sistema. Drugo, sudeći na osnovu rezultata SPS koja je u posmatranom razdoblju učestvovala na saveznim i republičkim izborima organizovanim po tri izborna principa, toj partiji je najveću pozitivnu razliku između izborne i parlamentarne snage obezbedio većinski sistem (republički izbori, 1990 + 31,5), nešto manju kombinovani (savezni izbori u maju 1992. + 26), a najmanju proporcionalni sistem (republički izbori: 1992 + 11,6; 1993. + 12,5; 1997 + 10). Oba uočena efekta predstavljaju potvrdu hipoteza koje su o efektima različitih izbornih sistema formulisali mnogi autori (Duverger, 1976; Rae, 1967; Riker, 1986 i dr.).

3. Regularnost izbora

Na prethodnim stranicama pokazali smo da su na svim saveznim i republičkim izborima održanim između 1990. i 1998 – sa izuzetkom predsedničkih izbora 1997. i parlamentarnih izbora 1998. u Crnoj Gori – vladajuće partije Srbije i Crne Gore imale nadmoćan položaj nad opozicijom na svim dimenzijama (ne)ravnopravnosti: ekonomskoj, institucionalnoj i medijskoj. U ekonomskoj sferi prednost vladajućih partija nad opozicijom nije bila konjunktorna nego sistemska, jer je proizilazila iz dominacije društvenog vlasništva u privredi. U takvoj vlasničkoj strukturi, vladajuće partije dveju republika SRJ neizbežno su delovale kao „generalni menadžeri“ društvenog vlasništva, čime su obezbeđivale, u više ili manje prikrivenom vidu, svoje parcijalne ekonomske interese. Opisano prednost u ekonomskoj sferi, vladajuće partije obe republike će izgubiti tek sa okončanjem procesa privatizacije privrede.

Prednost vladajućih partija obe republike nad opozicijom bila je konstantna i u druge dve posmatrane dimenzije (ne)ravnopravnosti: institucionalnoj i medijskoj. U institucionalnoj sferi vladajuće partije su – sa izuzetkom izbora 1997. i 1998. u Crnoj Gori – oslanjajući se na većinu u parlamentu, po svojoj volji i u svom interesu proglašavale i menjale pravila izbornog nadmetanja (izborni zakon, zakon o izbornim jedinicama) čime su povećavale neizvesnost u izbornom procesu i dovodile u neravnotežan položaj svoje izborne konkurente. Karakteristične su u tom

pogledu promene zakona o izbornim jedinicama kojim je pred same izbore, bez saglasnosti sa opozicijom, povećavan broj izbornih jedinica. Do takvih promena dolazilo je pred izbore parlamenata obe republike (u Srbiji 1997; u Crnoj Gori 1996) kao i pred savezne izbore (1996). Jednostrane promene uslova izbornih nadmetanja mogu se svrstati u izborne neregularnosti u širem smislu o kojima je bilo reči u Uvodu. U prethodnim poglavljima ostvareni uvid u odvijanje izbornih procesa u SRJ od 1990. do 1998. snažno sugerise zaključak da su nosioci vlasti često hotimično stvarali i potencirali neizvesnost u sferi izbornih pravila (usvajanjem propisa sa retroaktivnim dejstvom, korišćenje nepreciznih i nejasnih pojmova, čestim promenama propisa i njihovim arbitrarnim tumačenjem) da bi ostvarili izvesne (poželjne) izborne rezultate. *To, zapravo, znači negaciju slobodnih i poštenih izbora kod kojih su pravila nadmetanja izvesna a rezultat neizvestan.*

U medijskoj sferi vladajuće partije obe republike su – sudeći prema rezultatima prezentiranih empirijskih istraživanja – dominirale nad opozicijom. Ta dominacija bila je, generalno uzev, od 1990. do 1997. manje naglašena u Crnoj Gori nego u Srbiji. Predsednički izbori 1997. u Crnoj Gori i parlamentarni izbori 1998. u istoj republici, predstavljaju prekretnicu, jer je na njima ostvarena bar približno ravnopravnost između partija i kandidata u izbornoj utakmici. U slučaju predsedničkih izbora 1997. reč je o ravnopravnosti ostvarenoj *via facti* koja je proizilazila iz toga što su dva glavna konkurenta, Milo Đukanović i Momir Bulatović, imali snažna uporišta u vladajućem režimu, dok je kod parlamentarnih izbora 1998. posredi ravnopravnost svih učesnika na izborima koja je rezultat prethodnih političkih aranžmana i koja je bila pravno obezbeđena.

Pored neravnotežnog položaja partija u izbornom nadmetanju, koje se bitno odrazilo na rezultate izbora održanih na prostoru SRJ od 1990. do 1998 (uz ranije navedene izuzetke), na te izborne rezultate uticale su bitno, u nekim slučajevima presudno, izborne mahinacije na koje su skretali pažnju akademski eksperti, Centar za slobodne izbore i demokratiju, misije OEBS i opozicione partije. Od izbornih mahinacija uočeni u posmatranom periodu najvažnije su sledeće: masovno dvostruko glasanje, „glasanje“ lica koja su trajno odsutna ili umrla, pritisak na zaposlene da glasaju za određene partije i kandidate, organizovano ubacivanje u glasačke kutije većeg broja unapred popunjenih glasačkih listića, krivotvorenje izbornih spiskova i zapisnika sa biračkih mesta, preinačavanje izbornih rezultata od strane izbornih komisija, arbitrarno poništavanje izbornih rezultata od strane sudova, „dopisivanje“ broja birača da bi se obezbedila pobeda određenog kandidata i/ili ispunili zakonski uslovi za validnost izbora i dr. Opisane izborne neregular-

larnosti u SRJ bitno se razlikuju od neregularnosti u izbornim sistemima Velike Britanije, SAD i drugih zemalja stabilne demokratije. U pomenutim zemljama – kao što smo pokazali u Uvodu – akteri izbornih prevara su pre svega bogati pojedinci i grupe čija je akcija, po pravilu, usmerena na izbor jednog individualno određenog predstavnika. U tim zemljama izbornim prevarama se odlučno suprotstavila krajem prošlog stoleća država na taj način što je zakonima i podzakonskim aktima utvrdila stroga „pravila igre“ i angažovala pravosudni sistem u striktnoj kontroli sprovođenja tih pravila. Nasuprot tome, u SRJ je u posmatranom razdoblju dolazilo do izbornih mahinacija „u režiji“ vladajućih partija koje su, u tu svrhu, zloupotrebljavale svoj dominantan uticaj na državu i njene organe (uključujući izbornu administraciju). Zbog toga, izborne neregularnosti u SRJ nisu bile parcijalne, nego su imale globalni karakter. *Čvrsta stoljenost vladajućih partija dveju republika sa državom (za Crnu Goru to važi do rascepa DPS, 1997) objašnjava i to što se u SRJ – za razliku od zemalja stabilne demokratije – pravosudni sistem nije suprotstavio očiglednim izbornim neregularnostima; sudovi su čak u slučaju lokalnih izbora u Srbiji 1996. iskorišćeni kao instrument za preinačavanje izbornih rezultata!*

Među izbornim mahinacijama, koje su, kao senka, u posmatranom razdoblju pratile sva izborna nadmetanja u Srbiji, po svom obimu i dalekosežnim političkim efektima, izdvajaju se mahinacije na lokalnim izborima 1996. i na predsedničkim izborima održanim u decembru 1997. Preinačavanje izbornih rezultata putem sudskih odluka i odluka izbornih komisija u korist vladajuće partije, do kojeg je došlo na lokalnim izborima 1996, podstaklo je masovni građanski protest koji je ozbiljno uzdrmao vladajući režim i doveo do krupnih promena na političkoj sceni Srbije. Znatno manje političke reperkusije imala je izborna prevara na decembarskim predsedničkim izborima 1997. u Srbiji (u drugom krugu) kojom su dopisane stotine hiljada glasova albanskih birača na Kosovu i Metohiji kandidatu SPS, da bi se omogućio njegov izborni trijumf. U ovom slučaju zapanjuje bezobzirnost sa kojom je počinjen izborni falsifikat; njegovi akteri uopšte se nisu trudili da zametnu tragove krivotvorenja. *Zato nije preterana ocena da ovako flagrantne povrede izbornih propisa u korist vladajuće stranke predstavljaju jednu od osobenosti Srbije u odnosu na druge postkomunističke zemlje Jugoistočne Evrope u kojima izborna manipulacija od 1990. naovamo postaje, kako ocenjuje jedan poznavalac, sve suprotnija* (Carothers, 1997:22).

Sa opisanim izbornim mahinacijama u Srbiji mogu se meriti, po svojoj širini i umešanosti izborne administracije u njih, jedino mahinacije do kojih je došlo na izborima za rusku Dumu održanim 12. decembra 1993. Građani Rusije su se, pored

izbora predstavnika u Dumu, istovremeno na referendumu izjašnjavali o predloženom ustavu. Za usvajanje tog dokumenta bilo je neophodno da najmanje 50 odsto građana izađe na biračka mesta. Oficijelni podatak po kojem je taj uslov ispunjen, jer je 54,8 odsto građana sudelovalo u izjašnjavanju, kao i oficijelni rezultati istovremeno održanih izbora, dovedeni su u sumnju nizom argumenata čiju je valjanost teško osporavati. Iznećemo ukratko najozbiljnije argumente o izbornim (i referendumskim) mahinacijama koji su pregledno izloženi u knjizi *How Russia Votes* (White, Rose and McAllister, 1997:126-129). Na jednom biračkom mestu u rejonu Arhangel'ska koje ima 434 birača registrovano je 1.604 glasova, a u Moskvi je štampa ukazala na vrlo raširenu praksu „glasanja“ umrlih birača. Rezultati izbora po proporcionalnom principu (na snazi je bio kombinovani izborni sistem) publikovani su samo na nacionalnom nivou i na nivou 89 administrativnih jedinica u kojima je u proseku bilo više od milion birača, ali ne i na nižim nivoima (sub-regioni, gradovi, biračka mesta), a izborna dokumentacija je uništena posle nekoliko meseci. Treba svakako pomenuti i to da su po izbornom zakonu rezultati decembarskih izbora za Dumu morali da budu objavljeni najkasnije mesec dana od dana glasa-nja, ali je do toga došlo posle više od dva meseca i to u nepotpunom obliku. Rezultati izbora obavljenih po većinskom principu nisu, takođe, celovito publikovani; saopšten je samo broj glasova koje su osvojili izabrani, ali ne i poraženi kandidati, najverovatnije zato da se ne bi mogli kontrolisati oficijelni podaci o sudelovanju na izborima (i na referendumu). Najzad, poslanici Dume dobili su potvrdu o svom izboru pre objavljivanja zvaničnih rezultata, pa zbog toga „...nije bilo pobuda kod pobednika da sprovedu istragu o manjkavostima u procesu koji im je obezbedio ono što su želeli. Da ustav nije prihvaćen kao validan, poslanici bi, takođe, bili lišeni svog mandata i sve njihove odluke izgubile bi pravnu snagu...“ (White, Rose and McAllister, 1997:129). Istine radi, nužno je dodati da su 1995. održani izbori za Dumu koji se bitno razlikuju od ovog sumornog opisa. Na tim izborima bilo je, takođe, sitnih propusta ali su to u suštini bili, po oceni posmatrača OEBS i Evropskog parlamenta, „slobodni i fer izbori“ (prema: White, Rose and McAllister, 1997:223). *Ovaj primer upućuje na optimistički zaključak da kad postoji spremnost vladajućeg režima, demokratski izbori mogu biti organizovani u relativno kratkom roku i u zemlji kao što je Rusija, sa dugom autoritarnom tradicijom, po kojoj joj je teško naći premca u zemljama Jugoistočne Evrope.*

Kad je pak reč o izborima u SRJ od 1990. do 1998, koji su bili u fokusu analize na prethodnim stranicama, može se bez ikakvog dvoumljenja zaključiti da ti izbori nisu bili, sa izuzetkom predsedničkih izbora 1997. i parlamentarnih izbora 1998. u

Crnoj Gori, slobodni i poštenu. Struktura predstavničkih tela koja je proizašla iz takvih izbora nije bila samo izraz volje građana, nego i „otisak“ neravnopravnih uslova u kojima su održani izbori. Uočena razlika između Crne Gore i Srbije u pogledu „kvaliteta izbora“ svakako je značajna, jer su slobodni i poštenu izbori sa jedne strane indikator dostignutog nivoa demokratskog razvoja, ali sa druge strane i snažan podsticaj tom razvoju. Ta razlika može, međutim, da podstakne utisak da je „rastojanje“ između dve republike u pogledu demokratskog preobražaja veće nego što je u stvarnosti. Takvom utisku doprinosi svakako i to što smo pri komparaciji Crne Gore i Srbije naglašavali, iz analitičkih razloga, razlike u pogledu nekih, za izborni proces, relevantnih obeležja, ostavljajući po strani mnoge kulturno-istorijske sličnosti društava dveju republika. *To, međutim, ne treba da zamagli bitnu činjenicu da su i Crna Gora i Srbija u početnim fazama demokratskog preobražaja i da su u njima pomaci i postignuća u sferi izbora i demokratije uopšte, još uvek krhki i reverzibilni.*

Summary

The history of electoral struggle in the Yugoslav republics of Serbia and Montenegro between 1990 and 1998 is marked by at least two important common characteristics. Firstly, elections here were not just about candidates winning and each party getting a highest possible number of mandates in the republican or federal parliaments. It was also about instituting free and fair elections. At the end of this period, the struggle has had two different epilogues. While in Montenegro it was crowned with success, for Serbia fair and free elections remain an unattainable goal. This difference stressed, let it be said that we by no means wish to imply that in Montenegro the ideal of free and fair elections has been fully realized and that any further improvement is impossible or not wished for. *The above estimate is merely a recognition that a minimal degree /census/ of freedom and equality normally required for free and fair elections has been achieved in Montenegro.* It is evident, for instance, that the process of transformation of ownership of the economy, currently under way in this republic, will gradually lessen the economic privileges of the ruling party in relation to the opposition and further even up the starting positions of the participants in the electoral struggle. The transformation of ownership will in one more indirect way promote free and fair elections. By separating economy from politics, it will reduce the „stake“ in the electoral contest; the winner will gain only political and not economic power, and the loser will not suffer the consequences of his or her defeat in the economic sphere. The elections will stop being regarded as a double or quits game, and the urge to win even at a cost of breaching the law will weaken.

A second important common characteristic of the past federal and republican elections, as well as of the presidential election in both republics of FRY during the period in question, is the fact that in all elections ex-Communist parties of Serbia and Montenegro – the Socialist Party of Serbia (SPS) and the Democratic Socialist Party (DPS), respectively – and their presidential candidates won, be it independently or in coalitions. Because the ruling parties constant won all elections, the first peaceful shift of power – considered „the most critical threshold to democra-

cy" (Schmitter, 1986-9) – never took place. Myron Weiner and Joseph La Palombara refer to the first shift of power as „a system's critical test of legitimacy" (Weiner and La Palombara, 1966:412). In this respect, FRY is an exception among other post-Communist countries of South-East Europe, in which the shift already took place. However, at the end of the period in question (1998) the position of the two ruling parties in Serbia and Montenegro, SPS and DPS, is not the same as it was at the start (1990). In the meantime, both parties were forced to, through various coalitions, let other parties participate in power. Coalition governments were formed in Serbia after the 1993 and 1997 republican elections, when the Socialist failed to win absolute parliamentary majority. However, despite the formation of coalition governments, until the end of the period in question all the important levers of power were in the hands of SPS (the control over the state apparatus, economy, the official media). The presence of New Democracy (ND), a minor party, in the first coalition government formed in early 1994 was merely symbolic. The situation changed slightly in 1998. Even though SPS (together with Yugoslav United Left – JUL) kept the „controlling package of shares", the ultra-nationalist Serbian Radical Party (SRS) managed to procure the principle of proportional presentation in the state apparatus which, in the long run, could disturb the absolute political domination of SPS. Chances that its supremacy could be seriously jeopardized by the Radicals in the near future are limited due to the fact that the Socialists have controlled (throughout this period) the strategically important post of the President of the Republic. By the Constitution of Serbia, adopted in 1990, the President has more executive and political authority than the republican government. It is for these reasons that the formation of the two coalition governments in Serbia never put an end to the domination of the ex-Communist SPS, nor to its symbiosis with the state dating from the pre-pluralistic era.

The situation in Montenegro is somewhat different. Its first coalition government was formed in early 1993. It was a farce, off course, since DPS had absolute majority in the Parliament and ministers in all the key departments. The DPS' monolithic power was never threatened until mid 1997, when two faction were formed within the party, which ended in the formation of the Socialist People's Party (SNP) and its splitting with DPS. Subsequently, DPS lost majority in the republican parliament and was compelled to form a coalition government. In the extraordinary elections held on May 31st, 1998, in the coalition *For a Better Life*, DPS, together with the People's Party of Montenegro (NS) and the Socialdemocratic Party of Montenegro (SDP) won by a large margin and remained

in power. *In this case, the changes in the ruling structures were only partial, since, along with DPS, the former opposition parties NS, SDP and Democratic Alliance of Montenegro, came to power.* True, with DPS having the main say, this is not a „coalition of the equal". The fact that DPS cadres still hold the strategic positions in the institutions of the political system, that by the number of its MPs, members and supporters DPS exceeds by far its coalition partners and, finally, that the President of Montenegro is from DPS – contribute to DPS' relatively better position within the ruling coalition regarding other parties.

Political Parties

The period in question (1990-1998) was marked by the process of formation of the political parties and their building up. These are extremely important processes, since the parties in Serbia – as in other post-Communist countries of South-East Europe – have played a key role in the consolidation of the democratic order. The identical role was played by the parties in the process of consolidation in the countries of South-East Europe during the seventies and eighties (Pasquino, 1990:52). A majority of relevant parties in Serbia and Montenegro – formed mainly during 1989 and 1990 – managed to, in less than a decade, build up and set up a „capillary" organization countrywide, despite a string of financial, personnel and institutional difficulties. Presently, it is safe to consider these parties institutionalized in the sense used by Richard Rose and Thomas Mackie (1988:536). These authors argue that in order to consider a party institutionalized it must have contested national elections more than three times. That done, it is unlikely to disappear from the political scene and be replaced by one or several new parties. This is an important generalization based on abundant empiric material; Rose and Mackie studied decades-long evolution of over 300 parties from 19 Western countries. Given that between 1990 and 1998 a majority of the relevant political parties in Serbia and Montenegro took part in the parliamentary elections four times, they may, by the criterion mentioned above, be considered institutionalized.

Rose's and Mackie's evaluation of a party becoming institutionalized on the ground of the number of elections it contested reduces institutionalization to mere duration, which is just one of its dimensions. In political science, the term institutionalization is commonly used to designate a complex process in which the established organizations and procedures gain importance and stability

(Huntington, 1973:12). If the concept of institutionalization is understood in a more complex and broader way, as suggested by Scott Mainwaring (1998), to conclude that the parties of Serbia and Montenegro are institutionalized would be unsustainable. This author analyzes the institutionalization of party systems and distinguishes four dimensions of this process: 1) Stability reflected in the fact that there are no significant deviations in a party's electoral performance, 2) Parties are rooted in the society to a degree which is in positive correlation with institutionalization, 3) In institutionalized party systems the political elite and citizens consider the parties to be legitimate, and 4) In institutionalized party systems, a party is more important than its leader and his/her clique. (Mainwaring, 1998:69-70).

The question now is whether the party systems of Serbian and Montenegro meet the above institutionalization criteria. In terms of the first criterion, the answer is negative: in several successive parliamentary elections the parties' strength varied considerably. This is corroborated by the reports about „overall electoral instability“ meaning that a certain percentage of votes „changed owners“ (political parties) in next elections. The figures for Serbia are as follows: in 1992 – 30.1; in 1993 – 28.1 and in 1997 – 28.1, and for Montenegro: in 1992 – 30.1; in 1996 – 11.4, and in 1998 – 52.8. An average „overall electoral instability“ from 1990 to 1998 amounted to 28 in Montenegro and 35.4 in Serbia. This type of instability was recorded in other post-Communist countries as well. In Poland in 1993 it amounted to 34, in Hungary in 1994 to 28 – almost three times more than the average „overall electoral instability“ in the countries of Western Europe from 1985 to 1995 (Toka, 1996:121). According to Mainwaring, the overall electoral instability amounted to 9.7 in stable democracies, 20.5 in the old Latin American democracies, 30 in the young Latin American democracies, and 35.3 in four post-Communist countries (Mainwaring, 1998:71; also: Mair, 1997:182-183). *In this respect, Montenegro is closer to the old Latin American democracies, and Serbia to the second group of post-Communist countries.*

As for the issue of whether the parties are firmly established in the societies of Serbia and Montenegro (the second criterion), the results of the empirical „party identification“ studies conducted so far – commonly used as an indicator of how well a party is established – show that in Serbia this quality is of low intensity and poorly spread. An analyst concluded that „the fate of the elections is decided by the undecided voters who make their choice at the last moment and are never driven by deeper political motives“ (Slavujevic, 1997:107). This conclusion is applicable to Serbia only, since reliable party identification data for Montenegro are still lacking.

The third criterion – the relation of citizens and political elite towards political parties – leaves little room for dilemma. Abundant empirical material proves that a high percentage of citizens in Serbia and Montenegro, as well as in other post-Communist countries, have an extremely negative attitude toward political parties. An overwhelming anti-party feeling is corroborated by the results of a research conducted in Poland in 1994, when 53% of the respondents agreed with the statement that „no one needs political parties except their leaders“ (Wesolowski, 1996:248). According to empirical findings cited by Richard Rose, anti-party feelings are strongest in Russia. In this country 93% of the respondents expressed their mistrust in political parties in 1993, with only 7% expressing trust (Rose, 1994:25-26). This justifiably leads to a conclusion that in post-Communist countries political parties' legitimacy is low. Legitimacy is understood to be a „measure in which the political agents are seen in positive light or are, at least, considered a necessary part of a good political regime“ (Mainwaring, 1998:76). For the truth's sake, the mistrust in political parties is not an exclusive characteristic of the post-Communist era, and is found in stable democracies as well. Leon Epstein describes it in the following way: „Generally speaking, the parties in democratic countries have become a target for all those displeased with the performance of political institutions“ (Epstein, 1975:266). However, reservations about parties and, in general, anti-party attitudes are far more prevalent in post-Communist countries than in stable democracies. A good illustration of this is offered by a comparative research in Central European countries conducted in 1993. Asked if they support the dissolving of political parties and parliaments, 40% in Poland said yes, and only 8% in Austria (Mainwaring, 1998:77). In Serbia and Montenegro party legitimacy understood as defined above is very low. This estimate is corroborated by the results of a research *The Pulse of Yugoslavia*, conducted in 1995, which show that 52% of the citizens of Serbia and 55.8% of the citizens of Montenegro agree in full or partly with the statement that „the political parties only make the people quarrel“ (Goati, 1996:218). In a research conducted two years later about the legitimacy of Serbian parties, the same statement was fully or partially agreed with by 61.6% of the respondents in Serbia (Mihailovic, 1998:5).

Finally, in what concerns the fourth criterion – the stability of a party system in which parties are more important than their officials and their cliques – there are considerable differences between certain parties in Serbia and in Montenegro. However, considering the past developments in some of these parties (for more

details, see Goati, 1996:102-18), it is safe to conclude that the power in these parties is extremely personalized and that party officials can, without exposing themselves to much risk, breach the established procedures. *All in all, the party systems of Serbia and Montenegro cannot be considered institutionalized.*

Differences between the republics

The party systems of Serbia and Montenegro at the end of the period in question (1998) are in sharp contrast with the systems which emerged after the first free elections (1990). In Serbia, after the September 1997 elections three potentially relevant organizations (two parties and one coalition) were formed in the parliament: the „left coalition“ (SPS–JUL), SRS and Serbian Renewal Movement – less than after the elections in 1993, when there were five relevant parties: SPS, SPO, SRS, Democratic Party (DS) and Democratic Party of Serbia (DSS). The transformation from a five-party system to a three-party system resulted from the boycott of the elections by a part of the opposition because of unequal electoral conditions rather than from a natural process of party expansion. *DS and DSS, which in the 1993 elections won one sixth of the vote, opted for boycott, along with some minor parties. Ethnic-Albanian minority (17% of the population of Serbia) abstained in September 1997 parliamentary elections – as in all previous elections. To say that in the 1997 elections a rump republican parliament was established in Serbia is therefore not an exaggeration.*

As for the changes in the balance of power in the party system of Serbia between 1990 and 1998, the most noticeable quality is increasing similarity between the ruling SPS and SRS, which, after the 1997 parliamentary elections, emerged as the strongest parties in the Parliament. Despite their practice to ideologically define themselves as leftist (SPS) and rightist (SRS) – these two organizations have similar political affinities, and their supporters come from similar social backgrounds (Brankovic, 1994; Pantic, 1995). It is worth stressing again that SPS and SRS believe to be ideologically opposed, while in reality the political differences between them are very small. A specific evolution of SPS' political platform since 1990 until today contributed to that. Unlike most ex-Communist countries of South-East Europe, SPS in 1990 did not abandon the integrative ideas of its original political project, Socialism and social ownership, but rather, in its 1990 and 1992 manifestoes, opted for an eclectic mixture of „social“ (in fact, state)

economy and political democracy (Goati, 1996:62-64). Platform-wise, SPS decided on a neo-Communist option, while most ex-Communist parties of South-East Europe opted for social-democracy. The remnants of „leftist“ political platforms may be traced, above all, in its internal organization, method of procedure and the rhetoric of its leaders – the traits which make SPS highly reminiscent of its predecessor, the Communist Party of Serbia, from the „dictatorship of the proletariat“ era. However, the „leftist“ doctrines never played a decisive role in shaping the policy of SPS, given that its political activities brought it very close to the ultra-nationalist SRS. *At the end of the period in question (1998) SPS represents one of those ex-Communist parties of South-East Europe which – as Daniel-Louis Seiler brilliantly describes – „have become soul-less apparatuses which, dedicated exclusively to executing power, are in search of an excuse: nationalism, secular religion secure a form of legitimacy“ (Seiler, 1998:227).*

The evolution of SPS described above is a „key“ to understanding the „surprise coalition government“ this party formed with the Radicals and JUL in early 1998. The readiness with which these three ideologically and politically completely different parties accepted the coalition arrangement strongly confirms an intriguing hypothesis advanced by Joseph Schesinger (1967). He argued that political parties are organizations with a single aim of seizing power and important political positions in the interest of their leaders. Two decades later a similar hypothesis was formulated by Angelo Pianebianco, who argued that the parties are professional-electoral organizations with purely instrumental relations toward their political platforms (Pianebianco, 1988:270-273). The estimates by these two authors, who emphasize the parties' meta-platform (meta-ideological) character, are well illustrated by examples – described in Chapter Four of this book – of party leaderships which politically „exploit“ their parties' political platforms in an arbitrary fashion, and even pursue a policy contrary to the main principles of their party.

As a result of the exceptionally similar social and value composition of the Socialist and Radical parties the „floating voter“ phenomenon – voters who in the past voted in alternation for one of the two sister parties – manifested itself. *On the basis of their similar social status, the voters of both parties formulated a common political interest which consists of firmly defying market economy (transformation of ownership, integration into international market) and democratic reforms.* This bloc of voters „recognized“ in SPS and SRS their authentic protectors from risk and uncertainty which come with the introduction of market economy. In performing this „protective function“, despite some mutual differences SPS and

SRS have so far consistently defended the following two closely associated principles: *the state's dominant role in the economy in executing redistribution in favor of the socially deprived strata, and the reluctance toward the country's integration into Europe and the world.*

During the period in question, the democratic parties of the opposition recorded significant oscillations in electoral and parliamentary strength in several successive elections (Democratic Party's election results in 1992 and 1993 are a good example). However, dimensioning these oscillations with precision is not always possible due to the fact that some parties contested the elections within coalitions. As a rule, such coalitions were short-lived and disposable and broke up immediately after elections (*Zajedno*, 1996). If, however, a coalition managed to survive on the political scene for a while, its composition varied. For example, in elections in 1992, the DEPOS coalition (Democratic Movement for Serbia) was made of SPO, DSS and ND, while already in 1993 DSS was replaced by the Civic Alliance. Registering the electoral strength of the democratic opposition parties was made even more difficult by the boycott in 1997 from the part of a majority of these parties. Apart from big oscillation in electoral strength and the composition of the coalitions, this entire period is characterized by a string of rows between the parties of democratic opposition. „If we compare the political energy that the opposition invested in internal quarrels in the period between 1990 and early 1996 to the energy invested in competing with the ruling party, the conclusion is that most of that energy was wasted on the first of the two 'political fronts'" (Goati, 1996:97). The same holds true for the remainder of the period in question (1998).

The party system of Montenegro also underwent big changes between 1990 and 1998. Up until the split within DPS in 1997, it included several relevant parties (1990 – 4, 1992 – 4, 1996 – 3) with DPS dominating the political scene. After the split and the parliamentary elections in 1998, four or five relevant parties emerged: DPS, SNP, NSCG, Liberal Alliance of Montenegro and perhaps SDPCG. Perhaps, because it is difficult to estimate whether SDPCG reached the 4% relevance census, given that it contested the 1998 parliamentary elections within the coalition *For a Better Life*. Although in this republic the number of relevant parties did not drop in the past period, it is noticeable that in this year's parliamentary elections two organizations singled out as key political agents: the coalition *For a Better Life* and SNP which (together) hold 93 seats in the Montenegrin parliament. Judging from that, it may be concluded that in the parliamentary elections in May 1998 Montenegro introduced two-party system. However, we believe that it is a

reactive, almost imposed two-party system rather than „organic“ and naturally evolved from the Montenegrin society. This tendency towards two-party system manifested in this year's elections came as a result of a vital choice Montenegro was faced with: democratic transformation or status quo. Because the „stake“ was so high and the outcome so uncertain, the protagonists of both options put aside political differences and closed their ranks on the eve of the elections in May. This explains the fact that the coalition united very different parties, such as, for instance, DPS, which according to its current platform may be categorized as social-democratic, and a moderately nationalistic NSCG. The same political necessity compelled the partisans of minority parties (Muslims and ethnic-Albanians) to support the coalition *For a Better Life* rather than their ethnic parties. Probably for similar reasons most supporters of the nationalist parties of the so-called „Serbian bloc“ voted for the neo-Communist SNP.

All said, the party systems of Serbia and Montenegro, so similar after the first free elections in 1990, gradually evolved in different directions. The federal and Montenegrin parliamentary elections in November 1996 were an important stage in the evolution: the once parallel development of the „political families“ in Serbia and Montenegro has now been replaced with political antagonism. Obviously, the 1996 federal and republican elections have not erase all the similarities from the formative period, especially those reflected in the fact that both systems are dominated by ex-Communist parties (SPS, DPS) with completely marginalized liberal and democratic options. The differences between the two systems which were thrown into relief in the elections in 1996 concerned, above all, ultra-nationalist and ultra-leftist voters and parliamentary options. In contrast with Serbia, where the ultra-nationalist option personified in SRS scored political success in 1996, that same year in Montenegro it suffered a resounding defeat. In the republican elections in 1998, SRS in Montenegro experienced complete failure once again, not winning a single parliamentary seat. The estimate about the deepening of the gap between Serbian and Montenegrin party systems regarding the political strength of the ultra-leftist option represented by JUL calls for a clarification. This estimate is corroborated with figures showing that in the Serbian parliamentary elections in 1997 JUL won 20 seats and 5 ministerial posts in the Serbian Government, while in Montenegro it suffered an electoral shipwreck winning only 345 votes in the parliamentary elections in 1998! *However, one has to take into account that a large number of seats JUL has in the Serbian Parliament does not reflect its true electoral strength, given that it ran in the coalition with SPS and ND, and each partner's share*

can only be speculated about. In Chapter Three of this book we demonstrated that, according to empirical research, JUL's electoral strength was considerably smaller than its share of mandates and ministerial posts.

Apart from the growing differences in strength of certain „political families“ in the parliaments of the two republics, mention must be made of the political distancing of the major parties which represented the pillars of the ruling coalitions in Serbia and Montenegro: SPS and DPS. The differences between them were evident even prior to the 1997 split in DPS, and deepened seriously after that. We are dealing here with two divergent policies advocated and followed by two parties. Some major differences need to be mentioned. Firstly, SPS declares its dedication to the transformation of ownership, but a law passed in the Parliament in 1997 sanctioned only voluntary and not mandatory privatization. Contrarily to that, in Montenegro mandatory privatization is in full swing. Secondly, SPS proclaimed its dedication to the democratization of the country, but in practice the Serbian leadership was unwilling to implement OSCE's conclusions regarding democratization, nor did they arrest the suspected war criminals and hand them over to the Hague Tribunal – which they were obliged to do according to the Dayton Agreement (and which is also the obligation of all UN members). In contrast, in September 1997 DPS reached consensus with the opposition parties that extraordinary parliamentary elections should be held and invited OSCE's experts to take part in drafting new electoral legislation. Moreover, DPS explicitly supported consistent implementation of Dayton Agreement, and in their public statements its leaders promised that the suspected war criminals will be arrested in the territory of Montenegro. And thirdly, SPS has for years formally favored a negotiated settlement of the Kosovo crisis, but in a referendum held in 1998 it impeded foreign mediation and, on top of that, formed a coalition government with ultra-nationalist SRS, which in its 1996 Manifesto advocated the suspension of this province's autonomy, granted to it in the Constitution of Serbia (1990). In this field too DPS' policy was completely different. This party advocated a negotiated settlement of the Kosovo crisis and never opposed foreign mediation. It also proved to be much more tolerant regarding national minorities in Montenegro. A good illustration of such policy is the *Law on the Election of Representatives* (1998) facilitating proportional representation of ethnic-Albanian minority in the Montenegrin Parliament. *In sum, a comparison between the two major parties of Serbia and Montenegro – SPS and DPS – strongly confirms the estimate that they pursue very different policies, which presents a serious impediment to the functioning of the Yugoslav federation.*

The particularities in the political culture of Serbia and Montenegro and different value systems of their ruling elites also account for this growing differentiation between the two party systems. Besides, a significant „in-depth“ factor which generated consequential political differences is the divergent ownership structure of the economies of Serbia and Montenegro which came as a result of different attitudes of the two ruling elites towards privatization. In Montenegro, the privatization process has not yet gained as strong a momentum as in most post-Communist countries of Central and Eastern Europe, but it has been in place since 1989. The process has been intensified after the Ownership Transformation Bill was passed in 1992, and further amended in 1994 (Government Gazette of the Republic of Montenegro, Vol. 27, July 29, 1994). These amendments banned social ownership and established the Agency for Foreign Investment and the Restructuring of the Economy.

In contrast with Montenegro, the already slow privatization in Serbia was brought to a halt in 1994, as the Parliament adopted the *Amendments to the Law on Conditions and Procedure of the Transformation of Social Ownership into Other Forms of Ownership*. This meant that the payments made for the purchase of company shares were retroactively recalculated in real value on the day of payment. Thus the privatization effectuated hitherto was annulled, i.e. the re-socialization of the already privatized assets carried out. The passing of this decree was not unplanned and found inspiration in SPS' political manifesto (1992) which left no room for privatization. In October 1995, a member of SPS' Main Board, Mihailo Markovic, explained it in the following words: „At a crucial moment in its recent history, Eastern Europe made a bad choice by entering a dead end of an outgrown nineteenth-century Liberalism. The people quickly realized the catastrophic mistake and abandoned this type of transition. However, immeasurable damage had already been inflicted. Which path this part of the world will take next is still uncertain. Serbia took a different path and effected reforms which will lead it to democratic Socialism“ (Markovic, 1995:10). Blocking the transformation of ownership in Serbia in 1994 made it difficult to constitute a politically broad reformist coalition similar to that personified by Milo Djukanovic in the 1997 presidential elections in Montenegro.

The results of presidential elections in Serbia and Montenegro in the second half of 1997 testify of a large difference in strength of the political options in the two Yugoslav republics. In the presidential elections in Serbia held on September 21st and October 5th, and the runoff in December 1997, both times the second

round was contested by the candidates of SPS and SRS, who, despite many differences, share the aversion to market economy, reintegration of FRY into the world community, and democracy. In addition, an SPO candidate who advocated the transformation of ownership and political reforms (particularly during the elections in December) was eliminated both times already in the first round. Contrary to Serbia, democratically oriented candidate, Milo Đukanović won presidential election in Montenegro. *It is safe to conclude that, in contrast with Montenegro, Serbia lacks a sufficiently broad „social bloc“ to support a reformist platform. Present-day Serbia is, in fact, caught in circular causality; the ruling political elite passed decisions which hindered privatization and the change of the interest structure, and subsequently, thanks to a fossilized interest structure, managed to preserve a dominant position.*

Electoral Systems in Serbia and Montenegro: the Effects

Different electoral systems were employed in federal and republican elections held in the territory of FRY from 1990 to 1998. In three federal elections two electoral formulas were used. In May 1992 it was the combined („trench“) electoral system; some MPs were elected according to the first-past-the-post rule (simple majority voting), and some according to a proportional representation formula. In the following two elections for the federal parliament (December 1992, November 1996), proportional representation was employed. In the very first elections (1990) the majority principle (with two rounds) was used, while in all subsequent elections (1992, 1993, 1997) it was the proportional principle. It is interesting to note that in the elections held in Serbia in the period between 1990 and 1992 three electoral formulas were employed: majority formula, combined (in the elections for the federal parliament) and proportional. In Montenegro in all parliamentary elections (1990, 1992, 1996 and 1998) the proportional formula was used.

Other post-Communist countries of South-East Europe also tried out different electoral formulas, although not with such frequency. Bulgaria, for instance, instead of a combined electoral formula used in 1990 opted for a proportional formula in 1991. The same solution was applied in Poland in 1991 and Romania in 1992. Both countries used a majority formula in the first elections. These changes

in the sphere of political representation are perfectly understandable, given that these countries introduced democracy only in 1989/90, adopting, in a precipitance of the events, institutionalized solutions which proved effective in different social and cultural conditions. Besides, in many stable democracies the search of the most adequate electoral formula sometimes took decades (in France, for example). The reason is that apart from short-term effect each electoral system has important long-term effects as well. They may be evaluated only after several electoral cycles. However, the changes of the electoral system are not only, not even primarily, the result of a tendency to reach optimal institutional solution by „learning from mistakes“ but also of selfish effort by the ruling political parties to secure permanent dominance. It may be assumed that this is the true nature of such efforts in a country like FRY, where election formulas are changed in small intervals thus impeding comprehensive evaluation of the effects of any formula employed. *It is therefore safe to say that in FRY decisions in these important sphere were made primarily in order to meet the political interests and needs of the dominant political agents.*

The employment of three different electoral formulas in the territory of FRY in a short period of time (1990-1992) reveals that the legislator overlooked the elemental scientific knowledge – acquired and repeatedly confirmed in representative democracy – that not every electoral principle is suitable for every society, but it is rather the characteristics of a society (chiefly racial, ethnic and religious homogeneity, the level of economic development, dominant political culture, etc.) that condition the type of electoral system to be employed. *Offcourse, the legislator may disregard this and adopt an unsuited formula, but then, instead of being a valuable regulative mechanism, electoral formula becomes a permanent generator of tensions and conflicts.* The „experiments“ with electoral systems in federal and republican elections in the territory of FRY – apart from having unavoidable negative political effects – could be useful to researchers because they offer an opportunity to compare and analyze the effects of different types of electoral systems on the number of political parties, the citizens' participation in elections, etc. For the truth's sake, such analysis would have serious limitations since the electoral formulas employed in FRY changed all too quickly making it difficult to identify not only their long-term but also short-term effects.

The above estimate is not applicable to Montenegro, since in this republic proportional principle was employed in all parliamentary elections. But it is equally difficult to analyze the impact of electoral system on the political processes and

developments because it is impossible to „keep under control“ two important elements of this system: the magnitude of constituencies (i.e. the number of candidates per constituency) and electoral census. The magnitude of constituencies in Montenegro has been changed often, and the census percentage (electoral threshold) also changed once, in 1998. Unsynchronized changes of the two elements of the electoral system seriously affected the possibility of the political parties to win seats in the Parliament.

In the first free elections in 1990 a 4% electoral census was applied, and Montenegro was divided into 20 constituencies with 125 candidates – more than six (6,25) candidates per constituency, on an average. Reaching the 4% census was not an insurmountable obstacle and so the percentage of votes for the parties which did not secure representation was relatively low (11.2%). In the following elections, in December 1992, the whole country was used as a constituency, with 85 candidates. Reaching the 4% threshold in such circumstances was an obstacle and many parties did not succeed in doing it. For this reason the percentage of „lost votes“ in these elections was 21.25. In the next republican elections, held in 1996, the 4% census was still applied, and the country divided into 14 constituencies with 71 candidates, i.e. 5.07 per district. Reaching the census was made easier in relation to previous elections (1992), and the percentage of votes for the parties who did not win enough votes to take part in the distribution of mandates dropped to 16.6. Finally, in the parliamentary elections in 1998 again the whole country was used as a constituency, with 78 candidates this time. In this case, a 3% census was applied, which reduced the number of lost votes to 5.8%. Apart from the lower census, the small percentage of lost votes resulted from the strong polarization of the local political scene between two blocs – the coalition *For a Better Life* and SNP – which reduced the support for minor parties.

Many authors (Rae, 1967:138; Nohlen, 1992:52-53), have already proved on the basis of comparative analysis of the effects of electoral laws that the size of the constituency is in positive correlation to the degree of the proportionality of the parliament. It was therefore reasonable to expect that this rule would manifest itself in the Montenegrin elections as well. This, however, proved to be only partially true, since the highest „index of proportionality“ of 96.5 was indeed reached in the 1998 elections, when the whole republic was one constituency. However, in the republican elections in 1992, when again the country was used as a constituency, the index of proportionality was the lowest for the whole period in question – only 90.7. In the elections in 1990 and 1996 – when the country was

divided in small constituencies – this index value remained between the extreme values cited above (1990 – 93.3; 1996 – 92.7). The absence of the expected positive correlation between constituency magnitude and the index of proportionality resulted from the differentiated effect of the electoral census. Initially, the census had a prohibitive effect on the minor parties' representation potential when the whole country was used as a constituency (1992, 1998). This effect of the census in large constituencies was wisely pointed out by Robert Newland (1982:56). Differences in census value (4 and 3 percent) explain the variations in the index of proportionality in 1992 and 1998, when the whole country was used as a constituency. The lower census in 1998 caused a higher index of proportionality than in 1992, when the census was higher. These variations are largely due to, as we already mentioned, the extremely intense political conflict which in 1998 urged the voters to focus their support on two largest organizations, thus lowering the percentage of lost votes and increasing the index of proportionality.

Apart from the changes of electoral formulas and some of their important elements (constituency size, electoral census), several other factors have impeded the systematic analysis of the effects of various electoral formulas employed in the territory of FRY. Firstly, variations in the size of the electorates in both republics due to outdated and inaccurate electoral records. In Montenegro, for instance, in the past period the electorate manifested constant oscillations. This is corroborated by the following figures about the number of voters: 1990 (republican elections) – 402.905; 1992 (referendum) – 421.548; 1992 (federal elections held in May) – 429.224; 1992 (republican elections held in December) – 429.047; 1992 (federal elections held in December) – 426.915; 1996 (republican elections) – 449.824; 1996 (federal elections) – 450.303; 1991 (presidential elections, first round) – 461.491; 1997 (presidential elections, second round) – 470.491; 1998 (republican elections) – 457.633 (Pavicevic, 1998: 6-7). Although in absolute terms these variations in the number of voters may seem insignificant, given the already small size of Montenegrin electorate these variations are big in relative terms (over 10% in some cases). The unbelievable obsolescence of electoral documentation is proved by the fact that in Montenegro, as shown above, the number of voters in federal and republican elections in 1992, and in November 1996 was different, even though both times they were held on the same day! During the same period, similar oscillations were recorded in the Serbian electorate as well.

Apart from the obsolescence and inaccuracy of the electoral records, oscillations were caused by the changes in legislation defining the bearers of the elec-

toral right and the unclear status of some 600.000 citizens from the former Yugoslav republics (Croatia, Bosnia and Herzegovina) which found refuge in FRY during the civil war in those republics. In compliance with FRY's ambitions to be the exclusive bearer of continuity of the former state, the citizens from other republics were given the opportunity to vote in the federal elections held in May and December 1992 (providing they had had residence in Serbia for at least six months before the new election law was passed). The citizens of other republics of former Yugoslavia were also given a „single“ vote opportunity in the parliamentary elections and Serbian presidential elections in 1992, but they were denied that right in all the following elections. Another limiting factor in the analysis of the effects of different electoral formulas are big variations regarding the participation of citizens in the elections due to the boycott. Boycott was resorted to in the two republics by both the opposition parties of democratic provenience and minority parties. Finally, a third limiting factor are the systematic irregularities in the electoral procedure, especially in Serbia. We are talking about systematic and serious irregularities which sometimes decided the outcome of the elections and not some minor and unintentional slips recorded in stable democracies as well. More details on this matter will follow.

However, despite the existing limitations in a thorough analysis of the effects of different electoral formulas employed in the territory of FRY between 1990 and 1998, two effects are obvious. Firstly, the parties with biggest relative strength – SPS in Serbia and DPS in Montenegro – have managed to secure stronger representation in the federal and republican parliaments than in the electorate, regardless of the electoral formula employed. Secondly, judging from the results of SPS, which in the period in question contested federal and republican elections based on three different electoral formulas, the biggest positive difference between electoral and parliamentary strength of this party was provided by the majority system (republican elections in 1990, + 31.5), a slightly less difference by the combined system (federal elections in May, +26), and the smallest difference by the proportional system (republican elections: 1992, +116; 1993, +12.5; 1997, +10). Both effects confirm the hypothesis formulated by a number of authors about the effects of different electoral systems (Duverger, 1976; Rae, 1967, Riker, 1986, etc).

Regularity of Elections

In the previous pages we demonstrated that in all federal and republican elections held between 1990 and 1998 – with the exception of presidential elections in 1997 and parliamentary elections in 1998 in Montenegro – the ruling parties of Serbia and Montenegro were in a superior position in relation to the opposition in all the dimensions of (un)fairness: economy, institutions and media. The advantage the ruling parties have had over the opposition in the economic sphere is system-generated – resulting from the domination of social ownership – and has nothing to do with market conditions. In such ownership structure, the ruling parties of the two Yugoslav republics have behaved as „general managers“ of social property, thus securing, in a more or less obvious way, their partial economic interests. This advantage in the economic sphere the two ruling parties will lose only with the completion of the process of privatization.

The advantage of the ruling parties in the two republics over the opposition has been constant in the remaining two dimensions of (un)fairness as well: institutions and media. In the institutional sphere the ruling parties – except in the Montenegrin elections in 1997 and 1998 – relying on their parliamentary majority, proclaimed and changed the rules of electoral contest (electoral and constituency bills) arbitrarily and in their own interest thus putting competition in an unequal position. The results of the empirical research at hand suggest that in the sphere of the media the two ruling parties again have been superior to the opposition. Generally speaking, however, that superiority was less salient in Montenegro between 1990 and 1997. The Montenegrin presidential elections in 1997 were a turning point: a relative balance was struck between the parties and candidates in the runoff. In the presidential elections in 1997 this balance was attained via facti and resulted from the fact that the two main rivals, Milo Djukanovic and Momir Bulatovic, had strong bases in the ruling regime, while in the parliamentary elections in 1998 all contestants were legally guaranteed equal opportunity thanks to political efforts preceding the elections.

The free and fair elections held in Montenegro in 1997 and particularly those held in 1998 significantly encourage the process of consolidation of democratic order in the Republic, since it is only free and fair elections that make possible an important postulate of democracy according to which, as Claude Lefort has stressed, „the locus of power is a void. There is no need to examine the details of the

institutional apparatus. One important trait is that this apparatus stops a government from grabbing power for its own interests, to incorporate it in itself. It represents a result of a contest with permanent rules" (Lefort, 1988:17). In fact, the firmness of rules and the uncertainty of the outcome (results) characterize „free and fair elections", with the opposite being true in elections without these attributes; the outcome is certain and the rules subject to changes. The results of the analysis of the electoral processes in FRY from 1990 to 1998 convincingly lead to the conclusion that the bearers of power often willingly generated and encouraged uncertainty in the sphere of electoral regulations (the use of imprecise and vague terms, frequent changes of regulations and their arbitrary interpretation) in order to achieve (favorable) electoral results.

It is safe to assume that „fair and free" elections in Montenegro will have at least one additional significant political consequence, apart from the fact that they encouraged democracy in this republic; *such elections in Montenegro will complicate greatly the electoral contest in Serbia and FRY if carried the old way.*

Aside from the parties' unequal position in the electoral contest, which had deep impact on the election results from 1990 to 1998 (the cited exceptions taken into account), the results were also affected, if not decided, by electoral irregularities warned about by academic experts, organizations for monitoring electoral process such as the *Center for Free Elections and Democracy*, OSCE's monitoring missions and opposition parties. The most serious irregularities were the following: massive repeated voting, „voting" by persons who are permanently absent or dead, influencing employees to vote for a certain party and candidate, organized inserting of a large number of previously filled out ballots into ballot boxes, falsifying the protocols from the polling places, changing election results from the part of electoral commissions, arbitrary annulment of electoral results from the part of the courts, „adding" a certain number of voters in order to secure a candidate's victory and/or meet the legal conditions to proclaim the elections valid... These electoral irregularities in FRY are very different from the irregularities found in the electoral systems in Great Britain, USA and other stable democracies. In these countries – as we described in the Introduction – vote-rigging is done primarily by rich individuals and groups acting, as a rule, with an aim to install an individually favored representative. Such frauds have been firmly confronted by the state since the late 19th century by passing legislation which firmly set the „rules of the game" and engaging the judiciary in exerting strict control of their implementation. *In contrast, in FRY during the period in question the electoral irregularities*

were „directed by" the ruling parties which, to that purpose, abused their dominant influence on the state organs (including „electoral administration"). Because of that, the electoral irregularities in FRY were rather global than partial. The intimate relationship between the ruling party and the state explains the fact that in FRY – unlike in stable democracies – the judiciary never stood against the obvious electoral irregularities; in the case of local elections in Serbia in 1996 the courts were indeed instrumental in rigging the election results!

Among the irregularities which, like a shadow, followed all elections in Serbia during the period in question, those found in the local and presidential elections in Serbia in 1996 exceeded all others by scope and far-reaching political consequences. Changing the results by court orders in favor of the ruling party triggered a massive civic protest which seriously shook the regime and introduced big changes in the political scene of Serbia. Vote-rigging in the second round of the presidential elections in Serbia in December 1997, when hundreds of thousands of Albanian votes in Kosovo were assigned to an SPS candidate to secure his victory, had much smaller repercussions. What is striking about this case is the arrogance with which the rigging was done; its actors never even bothered to hide the evidence of their misdoing. *It is therefore not exaggerated to say that such flagrant violations of electoral regulations in favor of the ruling party represent a peculiarity of Serbia in relation to other post-Communist countries of Southern and Eastern in which electoral manipulations from 1990 onwards, in the words of an informed observer, became ever subtler* (Carothers, 1997:22).

All said, it is safe to conclude that the elections carried in the territory of FRY in the period between 1990 and 1998, with the exception of the presidential elections in 1997 and parliamentary in 1998, both in Montenegro, were not „free and fair". Not only did the structure of the representative bodies coming out of such elections not reflect the will of the people, but it was also deeply marked by unfair electoral conditions. The difference between Montenegro and Serbia regarding the „quality of elections" is by all means significant, because free and fair elections are an indicator of the level of democratic development but also a strong stimulus for further development. This difference, however, could create the impression that these two republics are farther apart in terms of the level of democratic transformation than they really are. Such an impression is based on the fact that, for the sake of the analysis, we have been stressing the differences between Montenegro and Serbia in terms of certain characteristics relevant to the elections, putting aside many other important facts and circumstances. *Nevertheless, the differences*

between the two republics that we identified and described must not dim the important fact that Montenegro and Serbia are in the initial phases of democratic transformation in which all achievements in the sphere of the elections and democracy as such are still fragile and reversible.

Literatura

Antonić, Slobodan. 1993. „Promene stranačkog raspoloženja građana Srbije 1990-1993”, U: Antoniće, Slobodan i ost., *Srbija između populizma i demokratije*, Beograd: Institut za političke studije.

Antonić, Slobodan. 1998. „Yugoslav Federalism: Functioning of the Federal and Republican Parliaments”, In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.

Blondel, Jean. 1970. Voters Parties and Leaders, *The Social Fabric of British Politics*, London: Penguin Book.

Bogdanor, Vernon. 1983. „Introduction”, In: *Democracy and Elections*, Eds. Vernon Bogdanor and David Butler, Cambridge: Cambridge University Press.

Brajs, Džems. 1932. *Savremene demokratije*, (knjige I, II i III), Beograd: Geca Kon

Bolčić, Silvano. 1994. *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo, Sociologija tranzicije u Srbiji početkom devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja-nja Filozofskog fakulteta.

Branković, Srboľjub. 1994. *Socijalne determinante političkog javnog mnjenja u Srbiji 1990-1992*, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu u julu 1994.

Bratton, Michael. 1998. „Second Elections in Africa”, *Journal of Democracy*, (July) Vol. 9, N. 3: 51-67.

Butler, David, 1981. „Electoral Systems”, In: *Democracy at the Polls*, Eds. David Butler, Howard Penniman and Austin Ranney, Washington and London: American Enterprise Institute for Public Policy Research.

Cadart, Jacques. 1948. *Régime électoral et régime parlementaire en Grande-Bretagne*, Paris: Librairie Armand Coline.

Campbell, Angus, Converse, Philip, Miller, Warren and Stokes, Donald. 1960. *The American Voter*, Chicago: The University of Chicago Press.

Cambell, Agnus. 1962. „The Passive Citizen”, *Acta Sociologica*, Vol. 6: 1-14.

Carothers, Thomas. 1997. „The Observers Observed”, *Journal of Democracy*, (July) Vol. 8, No. 3: 17-32.

Cerović, Božidar. 1995. „Zastoji u tranziciji i problemi vlasničke transformacije”, U: *Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji*, Beograd: Institut društvenih nauka.

- Cotta, Maurizio. 1994. „Building Party Systems after the Dictatorship: the East European Cases in Comparative Perspective“, In: *Democratization in Eastern Europe, Domestic and International Perspectives*, Eds. Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen, London and New York: Routledge.
- Cotta, Maurizio. 1996. „Structuring the New Party Systems after the Dictatorship: Coalition, Alliances, Fusion and Split during the Transition and Post-Transition Stages“, In: *Stabilising Fragile Democracies*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, London and New York: Routledge.
- Crewe, Ivor. 1994. „Voters, Parties and Leaders, Thirty Years on Western Electoral Studies and the New Democracies of Eastern Europe“, In: *Developing Democracy Comparative Research in Honour of J. F. P. Blondel*, Eds. Ian Budge and David McKay, London: Sage Publications.
- Deloye, Yves et Ihl, Olivier. 1991. „Des voix pas comme les autres; votes blancs et votes nuls aux elections legislatives de 1881“, *Revue française de sciences politiques*, 2: 141-171.
- Čavoški, Kosta. 1995. *Ustav kao jemstvo slobode*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đilas, Milovan. 1961. *The New Class, An Analysis of Communist System*, New York: Praeger Paperback.
- Džuverović, Borislav i ost. 1994. *Izborna upotreba medija*, Beograd: Institut društvenih nauka, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Duverger, Maurice. 1976. *Les parties politiques*, Paris: Armand Colin.
- Easton, David. 1979. *A System Analysis of Political Life*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Eckstein, Harry. 1966. *Division and Cohesion in Democracy, A Study of Norway*, Princeton: Princeton University Press.
- Elklit, Jorgen and Svensson, Palle. 1997. „What Makes Election Free and Fair?“, *Journal of Democracy*, Vol.8 No.3: 32-47.
- Epstein, Leon. 1975. „Political Parties“, In: *Nongovernmental Politics*, Eds. Fred Greenstein and Nelson Polsby, Handbook of Political Science, (Vol.4), Massachusetts, Menlo Parc: Addison-Wesley.
- Friedrich, Carl. 1937. *Constitutional Government and Democracy*, New York: Harper.
- Glenny, Misha. 1990. *Rebirth of History, Eastern Europe in the Age of Democracy*, London: Penguin Book.
- Goati, Vladimir i ost. 1985. *Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima*, Beograd: Centar za društvena istraživanja Predsedništva SKJ.
- Goati, Vladimir. 1987. „November 1996 Elections, Meaning and Effects“, *Balkan forum*, (18) 1: 5-25.

- Goati, Vladimir. 1993. „Parlamentarni izbori u Jugoslaviji“, U: *Izbori i izborni sistemi*, Vasović, Vučina i Goati, Vladimir, Beograd: IBN Centar, Radnička štampa.
- Goati, Vladimir. 1989. *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Zagreb: Naprijed.
- Goati, Vladimir. 1992a. „Političke stranke i parlament u Srbiji“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Br. 3-4 (Jul-decembar): 543-551.
- Goati, Vladimir. 1984. *Savremene političke partije, komparativna analiza*, Beograd: Partizanska knjiga.
- Goati, Vladimir. 1991. „Zaključak“ U: *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, Red. Srećko Mihailović i Vladimir Goati, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Goati, Vladimir. 1991a. *Jugoslavija na prekretnici, Od monizma do građanskog rata*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo.
- Goati, Vladimir. 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu – „Treća Jugoslavija“ sredinom devedesetih*, Podgorica: Unireks.
- Goati, Vladimir. 1992. „Višepartijski mozaik Srbije“, U: *Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka*, Pečujlić, Miroslav i ost. Beograd: Institut za političke studije.
- Goati, Vladimir. 1997. „Uvod: karakteristike političkog razvoja Srbije“, U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Red. Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug i Akapit.
- Golubović, Zagorka, Kuzmanović Bora i Vasović Mirjana. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za društvenu teoriju i „Filip Višnjić“.
- Harrop, Martin and Miller, William. 1987. *Election and Voters, A Comparative Introduction*, London: Macmillan.
- Hayden, Robert. 1992. „Constitutional Nationalism in Formerly Yugoslav Republics“, *Slavic Review*, (51), No. 4: 654-673
- Huntington, Samuel. 1973. *Political Order in Changing Societies*, (Seventh Printing), New Haven and London: Yale University Press.
- Ishiyama, John. 1995. „Communist Party in Transition, Structures, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe“, *Comparative Politics*, 2: 133-148.
- Key, V. O. 1955. „A Theory of Critical Elections“, *Journal of Politics*, (February No. 1): 1-18.
- Key, V. O. 1967. *Politics, Parties and Pressure Groups*, (Fifth Edition), New York: Thomas Crowell Company.
- Kirkpatrick, Jean. 1981. „Democratic Elections, Democratic Government, and Democratic Theory“, In: *Democracy et the Polls, A Comparative Study of Competitive National Elections*, Eds. David Butler, Howard Penniman and Austin Ranney, Washington and London: American Enterprise Institut for Public Policy Research.
- Kitschelt, Herbert. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe“, *Politics and Society*, (20) 1:7-50.
- Kitschelt, Herbert, Dimitrov Dimitar and Kanev, Assen. 1995. „The Structuring of the

Vote in Post-Communist Systems: The Bulgarian Exemple" *European Journal of Political Research*, 27: 143-159.

Krivic, Matevž. 1990. „Izbori u Sloveniji“, *Politička misao*, 2: 11-29.

Koštica, Vojislav i Čavoški, Kosta. 1983. *Stranački pluralizam ili monizam, Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*, Beograd: Institut društvenih nauka.

Kovačević, Milan. 1995. „Prepreke i ciljevi privatizacije“, *Ekonomika misao*, (XXVIII), 3-4: 152-155.

Jelić, Zoran. 1992. „Prilog kritici novog saveznog izbornog sistema“, *Ekonomika*, Novembar/Decembar: 39-42.

Jovanović, Milan. 1997. *Izborni sistemi, Izbori u Srbiji 1990-1996.*, Beograd: Institut za političke studije, „Službeni glasnik“.

LaPalombara, Joseph and Weiner, Myron. 1966. „Conclusion“, In: *Political Parties and Political Development*, Eds. Joseph LaPalombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.

Lazić, Mladen. 1994. „Društveni raspad ili preobražaj?“, U: *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Priredio: Mladen Lazić, Beograd: Filip Višnjić.

Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press

Lijphart, Arend. 1984. *Democracies, Pattern of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven: Yale University Press.

Lijphart, Arendt. 1991. „Presidentialism and Majoritarian Democracy, Theoretical Observation“, In: *Democracy and Political Transformation*, Ed. Georgy Szoboszlai, Budapest: Hungarian Political Science Association.

Linz, Juan. 1978. „Crisis, Breakdown and Reequilibration“, In: *The Breakdown of Democratic Regimes*, Eds. Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimore: John Hopkins University Press.

Loosemore, John and Hanby, Victor. 1971. „The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expression for Electoral System“, *British Journal of Political Science*, 1: 467-477.

Lorwin, Val. 1971. „Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies“, *Comparative Politics*, (January) (Vol.3), No. 2:141-175.

Lowit, Theodor. 1979. „Y-a-t-il des Etats en Europe de Est“, *Revue française de sciences politiques*, No. 45: 127-141.

Lutovac, Zoran. 1997. „Političko angažovanje kosovskih Albanaca“, U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Priredio: Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug i Akapit.

Mainwaring, Scott. 1998. „Party Systems in the Third Wave“, *Journal of Democracy*, (July) No.3: 67-82.

Markoff John. 1996. *Waves of Democracy, Social Movements and Political Change*,

Thousand Oaks, California, London and New Delhi: Pine Forge Press.

Marković, Mihailo. 1995. „Politički i socijalno ekonomski preobražaji u Srbiji 1989-1995“, Referat na naučnom skupu: *Ciljevi i putevi zemalja u tranziciji*, Institut društvenih nauka, 8-12. oktobra 1995, Beograd.

Matić, Jovanka. 1996. „Analiza informativnih TV-emisija od 16. do 22. oktobra 1996“, *Vreme*, 2 novembar.

Matić, Jovanka. 1997. „TV-prezentacija političkih partija“, U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Priredio: Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug i Akapit.

Matić, Jovanka i Milivojević, Snježana. 1997. *Medijska prezentacija izbora 97 (avgust 29 – septembar 18)*, Neobjavljeni rukopis.

Matić, Jovanka i Milivojević, Snježana. 1997a. *Izveštaj, Ponovljeni predsednički izbori – 2. krug 12-18. decembar 1997*, Neobjavljeni rukopis.

Mair, Peter. 1997. *Party System Change, Approaches and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press.

Michels, Robert. 1914. *Les partis politiques: essai sur les tendances oligarchique des démocraties* (traduit d' apres la 1-re édit. allemande), Paris: Armand Coline.

Mihailović, Srećko. 1998. *Odnos građana i političkih stranaka, privid posredovanja*, Neobjavljeni rukopis.

Milivojević, Snježana. 1994. „TV-prezentacija izbora“, *Jugoslovenski pregled*, I: 23-31.

Milivojević, Snježana i Matić, Jovanka. 1993. *Ekranizacija izbora*, Beograd: Vreme knjige.

Newland, Robert. 1982. *Comparative Electoral Systems*, London: The Arthur McDougal Fund.

Nikolić, Pavle. 1997. *Od raspada do beznađa i nade, svedočanstvo o jednom vremenu*, Beograd: Filip Višnjić.

Nohlen, Dieter. 1992. *Izborna pravo i stranački sustav*, Zagreb: Školska knjiga.

Nolen, Diter i Kasapović, Mirjana. 1997. *Izborni sistemi Istočne Evrope*, Beograd: Fondacija Friedrich Ebbert.

Pajvančić, Marijana. 1997. *Izbori – pravila proračuni*, Novi Sad: Fininvest, *Naša Borba*.

Panbianco, Angelo. 1988. *Political Parties, Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pantić, Dragomir. 1995. „Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nas-tanka civilnog društva“, U: *Potisnuto civilno društvo*, Red. Vukašin Pavlović, Beograd: Eko Centar.

Pantić, Dragomir. 1998. „Politička kultura i vrednosti“, U: *Fragmenti političke kulture*, Red. Mirjana Vasović, Beograd: Institut društvenih nauka.

Pasqino, Gianfranco. 1990. „Party Elites and Democratic Consolidation, Cross-National Comparison of Southern European Experience“, In: *Securing Democracy, Political Parties*

- and *Democratic Consolidation*, Ed. Geoffrey Pridham, London: Routledge.
- Pavičević, Veselin. 1997. *Izborni sistemi i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, Podgorica: CID.
- Pavičević, Veselin. *Tačnost i pouzdanost evidencije birača (birački spisak)*. 1998. Neobjavljeni rukopis.
- Pošarac, Aleksandra. 1996. „Pokriće za neminovne i neophodne reforme“, *Naša Borba*, 17. decembar.
- Pravda, Alex. 1978. „Elections in Communist Party States“, In: *Elections without Choice*, Eds. Guy Hermet, Richard Rose and Alain Rouquie, London: The Macmillan Press.
- Pribičević, Ognjen. 1997. *Vlast i opozicija u Srbiji*, Beograd; Radio B92.
- Rae, Douglas. 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London: Yale University Press.
- McRae, Kenneth. 1974. „Epilogue“, In: *Consociational Democracy, Political Accommodation in Segmented Societies*, Ed. Kenneth McRae, Toronto: The Carleton Library.
- Radulović, Dušan i Spaić, Nebojša. 1991. *U potrazi za demokratijom*. Beograd: Dosije.
- Rakić-Vodinelić, Vesna i Svilanović, Goran. 1996. „Bezobzirno ignorisanje paragrafa“, *Naša Borba*, 7-8. decembar.
- Rakić-Vodinelić, Vesna i ost. 1997. *Izborna krađa, pravni aspekt*. Beograd: Media centar.
- Riker, William. 1986. „Duverger's Law Revisited“, In: *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Eds. Bernard Grofman and Arendt Lijphardt, New York: Agaton Press.
- Rose, Richard. 1994. „Postcommunism and the Problem of Trust“, *Journal of Democracy*, (5), 3: 18-31.
- Rose, Richard. 1974. *The Problem of Party Government*, London: Macmillan.
- Rose, Richard and Mackie, Thomas. 1988. „Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-off Facing Organizations“, In: *When Parties Fail, Emerging Alternative Organizations*, Eds. Kay Lawson and Peter Merkl, Princeton: Princeton University Press.
- Sartori, Giovanni. 1976. *Party and Party Systems A Framework for Analysis*, Volume I, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni. 1965. *Democratic Theory*, New York: Praeger.
- Schedler, Andreas. 1998. „What is Democratic Consolidation?“, *Journal of Democracy* (April), Vol. 9, No. 2:91-108.
- Schlesinger, Joseph. 1967. „Political Careers and the Party Leadership“, In: *Political Leadership in Industrialized Societies, Studies in Comparative Analysis*, Ed. Lewis Edinger, New York, London, Sydney: John Wiley and Sons Inc.
- Seiler, Daniel-Louis. 1998. „Note sur les partis politiques dans les pays de l' Europe du sud-est“, Dans: *Démocratie constitutionnelle en Europe Centrale et Orientale, Bilans et Perspectives*, Ed. Slobodan Milačić, Bruxelles: Bruylant.
- Schmitter, Philippe. 1986. „An Introduction to Southern European Transition from

- Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal and Turkey“, In: *Transition to Authoritarian Rule, Southern Europe*, Eds. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Schonfeld, William. 1980. „La stabilité des dirigeants des parties politiques; la théorie de l'oligarchie de Robert Michels“, *Revue française des sciences politiques*, (Aout) No. 4: 846-874.
- Slavnić, Ljiljana. 1992. „Ustavni zakon i ustavnosudska kontrola“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 3-4: 96-104.
- Slavujević, Zoran. 1992. „Osnovne karakteristike kampanje za prevremene parlamentarne izbore 92: „patriote“ i „izdajnici“, *Gledišta*, 1-6: 154-161.
- Slavujević, Zoran. 1998. „Imidž partija Srbije“, U: *Fragmenti političke kulture*, Red. Mirjana Vasović, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Zoran. 1997. „Partijska identifikacija i biračko telo“, U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Priredio: Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug, Akapit.
- Stojanović, Dubravka. 1995. „Traumatični krug srpske opozicije“, *Republika*, (VII), 125-126: I-XVI.
- Stojiljković, Zoran. 1995. „(Ne)mogućnosti autonomnog delovanja sindikata u Srbiji“, U: *Potisnuto civilno društvo*, Red. Vukašin Pavlović, Beograd: Eko centar.
- Stokes, Gale. 1997. *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Szacki, Jan. 1990. „A Revival of Liberalism in Poland“, *Social Research*, No. 57: 21-35.
- Toka, Gabor. 1996. „Parties and Electoral Choices in East-Central Europe“, In: *Stabilising Fragile Democracies, Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, New York: Routledge.
- Tomić, Stojan. 1983. „Radničko samoupravljanje i izbori 1954-1963“, U: *Skupštinski izbori u Jugoslaviji 1942-1982*, Redaktori: Milan Matić i Mijat Damjanović, Beograd: Institut za političke studije.
- Toš, Niko i ost. 1988. *Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva*, Ljubljana: Raziskovalni inštitut Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo.
- Touraine, Alain. 1991. „What does Democracy Mean Today?“, *International Social Science Journal*, (May) No.128: 259-269.
- Waller, Michael. 1996. „Party Inheritances and Party Identity“, In: *Stabilising Fragile Democracies*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, London and New York: Routledge.
- Vermeersch, Jan. 1992. „The Left in Eastern Europe“, To D, *The Working Paper Series*, No. 1: 3-6.
- Vukomanović, Dijana. 1998. „A Short History of Political Parties“, In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.

Wesolowski, Włodzimierz. 1991. „Poland Transition to Democracy: How much Pluralism?“, International Conference: *Transition to Democracy in Central – East Europe*, Subotica: Radnički univerzitet.

Wessels, Bernhard and Klingemann, Hans-Dieter. 1994. *Democratic Transformation and Prerequisites of Democratic Opposition in East and Central Europe*, Berlin : WZB.

White, Stephen, Rose, Richard and McAllister, Ian. 1997. *How Russia Votes*, Chatam, New Jersey: Chatam House Publishers.

Zvonarević, Mladen, 1976. *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.

Županov, Josip, 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus

DOKUMENTACIONI PRILOG

Tabela I

Osvojeni glasovi i mandati
u Narodnoj skupštini Srbije /9 i 23 decembar 1990/

Biračko telo: 7.044.797
Glasalo 5.034.613; 71,5 odsto
Nevažeći listići: 205.212; 4,1 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS	2.320.587	46,1	194	77,6
SPO	794.789	15,8	19	7,6
Sam.kandidati	456.318	9,1	8	3,2
DS	374.887	7,4	7	2,8
DZVM	132.726	2,6	8	3,2
SDA	84.156	1,7	3	1,2
SRSJ/Vojv.	71.865	1,5	2	0,8
NSS	68.045	1,4	1	0,4
SSS	52.663	1,0	2	0,8
SDS	32.927	0,6	1	0,4
UJDI	24.982	0,5	1	0,4
DSH	23.630	0,5	1	0,4
PDD	21.998	0,4	1	0,4
SJ	21.784	0,	1	0,4
DRSM	3.432	0,	1	0,4
Ostali	341.732	6,8	-	-

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela II

Osvojeni glasovi i mandati u Skupštini Crne Gore
/ 9 decembar 1990/

Biračko telo: 402.905
Glasalo 293.883; 75,8 odsto
Nevažeći listići: 11.358; 3,7 odsto

	glasovi	%	poslanici	%
SK Crne Gore	171.316	56,16	83	66,4
Savez reformskih snaga Jug. za CG.	41.346	13,56	17	13,6
Narodna stranka	39.107	12,82	13	10,4
Demokratska koalicija	30.760	10,08	12	9,6
Ostali	11.354	3,80	-	-

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela III

Rezultati predsedničkih izbora 1990 u Srbiji
/ 9 decembar 1990/

A.	Kandidat	Predlagač	B	C	D
1.	Milošević Slobodan	SPS	3.285.799	65,34	46,72
2.	Drašković Vuk	SPO	824.674	16,40	11,72
3.	Đurić dr Ivan	UJDI	277.398	5,52	3,94
4.	Ugljanin Sulejman	SDA	109.456	2,18	1,56
5.	Šešelj dr Vojislav,	Grupa građ.	96.277	1,91	1,37
6.	Petrović dr Blažo,	YU blok	57.420	1,14	0,82
7.	Matić Slobodan,	Savez svih Srba u svetu	28.978	0,58	0,41
8.	Jovanović Dragan,	Zelena partija	22.458	0,45	0,32
9.	Aleksov dr Ljuben Alen,	Grupa građana	19.123	0,38	0,27
10.	Grujić dr Ljubomir,	Grupa građ.	17.675	0,35	0,25

- A. Kandidati po redosledu dobijenih glasova
B. Broj glasova
C. Procenat glasova
D. Procenat glasova u odnosu na članove biračkog tela
Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela IV

Rezultati izbora za Predsednika i članove Predsedništva
/jedinstvena lista/SR CG/
Prvi krug /9 decembar 1990/

Biračko telo: 402.905
Glasalo: 304.947; 75,7 odsto
Nevažeći listići: 33.326; 11,6 odsto
Za predsednika Predsedništva

Kandidati	glasovi	%
Mr Momir Bulatović	170.092	42,22
Dr Ljubiša Stanković	65.998	16,4
Dr Novak Kilibarda	35.531	8,3
Ukupno	269.621	66,9

Deo izborne liste za izbor članova Predsedništva SR CG

Kandidati	glasovi	%
Svetozar Marović /SK CG/	157.786	39,2
Hazbo Nuhanović /SK CG/	113.316	28,1
Dr Milica Pejanović-Đurišić/SKCG/	157.325	39,0
Božo Kovač /SRSJ/	53.183	13,2
Zarija Lekić/ SRSJ/	41.961	10,4
Slavko Perović /SRSJ/	65.121	16,2
Dr Paljoka Camaj /SRSJ/	51.152	12,7
Slobodan Berberović /NS/	29.738	7,4
Momir Vojvodić /NS/	45.559	12,1
Radoš Knežević /NS/	37.990	9,4
Borislav Filipović /NS/	41.609	10,9
Dr Slobodan Vujačić (nez.kand/	62.052	15,4
Dr Sefer Medojević (DK)	44.779	11,1
Dr Novica Vujošević (SS CG)	45.150	11,2

Drugi krug: 23 decembar 1990

Za izbor Predsednika

Biračko telo: 402.905
 Glasalo: 262.734; 65,2 odsto
 Nevažeći listići: 2.128; 0,8 odsto

Kandidati	glasovi	%
Mr Momir Bulatović /SK CG/	203.616	76.1
Dr Ljubiša Stanković /SRSJ/	56.990	21.3
Ukupno	260.606	64.7

Za članove Predsedništva

Kandidati	glasovi	%
Hazbo Nuhanović /SK CG/	176.434	65.9
Božo Kovač /SRSJ/	54.209	20.3
Slavko Perović /SRSJ/	61.976	23.2
Dr Slobodan Vujačić /nez. kand/	176.330	65.9

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela V

Osvojeni glasovi i mandati u Veću građana Savezne skupštine SRJ

/ 31 maj 1992/

Srbija

Biračko telo: 6.848.247
 Glasalo: 3.833.878; 56,0 odsto
 Nevažeći listići: 448.789; 12 odsto

	Proporc. sist.		Većinski sist.		Ukupno			
	br.glas.	%	poslan.	%	poslan.	%		
SPS	1.665.485	43	31	57	42	81	73	89
SRS	1.166.933	30	23	43	7	13	30	28
DZVM	106.831	3	2	2	2	4		
Samostalni	-	-	-	1	1	1	2	
Ostali	445.858	12	-	-	-	-	-	-
Nevažeći	448.779	12						

Crna Gora

Biračko telo: 433.363
 Glasalo: 245.898; 56,7 odsto
 Nevažeći listići: 12.553; 5,1 odsto

	Proporc. sist.		Većinski sist.		Ukupno			
	br.glas.	%	poslan.	%	poslan.	%		
DPS	160.040	68,4	19	77	4	67	23	76,6
SRS	22.256	7,7	3	12	-	-	3	10
SK-PJ	14.205	6,1	2	3			2	6,7
Samostalni			2				2	6,7
Ostali	-	-	-	-	-	-	-	-
Nevažeći	-	-	-	-	-	-		

Izveštaj Savezne izborne komisije, 1992

Tabela VI

Osvojeni glasovi i mandati u Veću građana Savezne skupštine SRJ

/20 decembar 1992/

Srbija /108 poslanika/

Biračko telo: 6.967.857
 Glasalo: 4.694.969; 67,4 odsto
 Nevažeći listići: 259.751; 5,5 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS	1.478.918	31,5	47	43,5
SRS	1.024.983	21,8	30	27,8
DEPOS	809.731	17,2	20	18,5
DS	280.183	6,0	5	4,6
DZVM	106.036	2,2	3	2,8
DS/RDSV	101.234	2,2	2	1,9
DS/RDSV/GS	58.505	1,2	1	0,9
Ostali	575.628	12,3	-	-
Ukupno			108	100

Crna Gora /30 poslanika/

Biračko telo: 426.915
 Glasalo: 288.637 67,6 odsto
 Nevažeći listići: 12.967 4,8 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DPS	130.431	47,5	17	56,7
SP CG	36.390	13,5	5	16,7
NS CG	34.436	11,9	4	13,3
SRS	31.556	11,5	4	13,3
Ostali	41.891	14,6	-	-
Ukupno	274.704	100	30	100

Izveštaj Savezne izborne komisije, 1992.

Tabela VII

Osvojeni glasovi i mandati u Veću građana Savezne skupštine SRJ
 /3 novembar 1996/
 Srbija /108 poslanika/

Biračko telo: 7.141.484
 Glasalo: 4.308.502; 60,33 odsto
 Nevažeći listići: 231.175; 5,37 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS-JUL-ND	1.848.669	45,41	64	59,26
Zajedno	969.296	23,81	22	20,37
SRS	764.430	18,78	16	14,81
Sav.Vojv.Mađ.	81.311	2,00	3	2,78
Koal.Vojvodina	57.645	1,42	2	1,85
Lista za Sandžak	62.111	1,53	1	0,93

Crna Gora /30 poslanika/

Biračko telo: 450.303
 Glasalo: 299.278; 66,46 odsto
 Nevažeći listići: 11.691; 3,91 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DPS CG	146.221	50,88	20	66,67
NS CG	66.165	23,02	8	26,67
SDP CG	26.128	9,09	1	3,33
SDA CG	12.327	4,29	1	3,33

Izveštaj Savezne izborne komisije, 1996.

Tabela VIII

Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
 /20 decembar 1992/

Biračko telo: 6.774.995
 Glasalo: 4.723.711; 69,7 odsto
 Nevažeći listići: 275.861; 5,9 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS	1.359.086	28,8	101	40,4
SRS	1.066.765	22,6	73	29,2
DEPOS	797.831	16,9	50	20,0
DS	196.347	4,2	6	2,4
DZVM	140.825	3,0	9	3,6
SSS*	128.240	2,7	3	1,2
KDR**	71.865	1,5	2	0,8
Arkan***	17.352	0,3	5	2
DS RM****	6.336	0,1	1	0,4
Ostali	663.903	14,0		

*Srpska seljačka stranka

**Koalicija DS i Reformske demokratske stranke Vojvodine

*** Grupa građana željko Ražnatović- Arkan

****Demokratska reformska partija Muslimana

Tabela IX

Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji /20 decembar 1992/

Biračko telo: 6.723.995
 Glasalo: 4.723.711; 69,7 odsto
 Nevažeći listići: 275.861; 5,9 odsto
 A. Kandidat po redosledu dobijenih glasova
 B. Broj Glasova
 C. Procenat glasova
 D. Procenat glasova u odnosu na članove biračkog tela

A.	Kandidat	Predlagač	B	C	D
1.	Milošević Slobodan	SPS	2.515.047	53,24	37,12
2.	Panić Milan,	Grupa građ.	1.516.693	32,11	22,38
3.	Paroški Milan,	Narodna partija i srpska opozicija	147.693	3,13	2,18
4.	Vasiljković Dragan,	Grupa građ.	87.847	1,86	1,29
5.	Vasiljević Jezdimir,	Grupa građ.	61.729	1,31	0,91
6.	Milanović Miroslav,	Grupa građ.	28.010	0,59	0,41
7.	Perović dr Blažo,	Demokratska otadžb. koalicija	20.326	0,43	0,30

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1992.

Tabela XOsvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
/19 decembar 1993/

Biračko telo: 7.010.389
 Glasalo: 4.300.440; 61,6 odsto
 Nevažeći listići: 171.824; 4 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS	1.576.287	36,7	123	49,2
DEPOS	715.564	16,6	45	18
SRS	595.467	13,8	39	15,6
DS	497.582	11,6	29	11,6

DSS	218.056	5,1	7	2,8
DZVM	112.342	2,6	5	2
KPzDD-DPA*	29.342	0,7	2	0,8
Ostali	383.862	8,9		

* Koalicija Partije za demokratsku aktivnost i Demokratske partije Albanaca
 Izveštaj Republičke izborne komisije, 1993.

Tabela XIOsvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
/21 septembar 1997/

Biračko telo: 7.210.386
 Glasalo: 4.139.080; 57,4 odsto
 Nevažeći listići: 164.307; 3,96 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SPS-JUL-ND	1.418.036	34,2	110	44,00
SRS	1.162.216	28,1	82	32,80
SPO	793.988	19,1	45	18,00
Koal."Vojvodina"	112.589	2,72	4	1,60
Dem. Alter.	60.855	1,47	1	0,40
Savez Voj. Mađ.	50.960	1,23	4	1,60
Koal."Lista za Sandžak"	49.486	1,20	3	1,20
Dem.koal.Preševo Bujanovac	14.179	0,34	1	0,40

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1997.

Tabela XIIRezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1997
Prvi krug /21 septembar/

Biračko telo: 7.188.544
 Glasali: 4.131.487; 57,4 odsto
 Nevažeći listići: 155.860; 3,77 odsto

Ime i prezime	glasovi	% glasača
Zoran Lilić	1.474.924	37,70
Vojislav Šešelj	1.126.940	27,28
Vuk Drašković	852.800	20,64
Mile Isakov	111.166	2,43
Vuk Obradović	100.523	2,43
Nebojša Čović	93.133	2,23
Sulejman Ugljanin	68.446	1,66
Milan Paroški	27.100	0,66
Miodrag Vidojković	14.105	0,34
Predrag Vuletić	11.463	0,27
Dragan Đorđević	10.864	0,26
Milan Mladenović	10.112	0,24
Đorđe Drljačić	9.430	0,22
Branko Čičić	7.097	0,17
Gvozden Sakić	3.293	0,07
Radomir Tukmanović	2.647	0,06

Drugi krug / 5 oktobar 1997/

Biračko telo: 7.210.557
 Glasalo: 3.531.063; 48,97 odsto
 Nevažeći listići: 104.223; 2,95 odsto

Kandidati	glasovi	% glasača
Vojislav Šešelj	1.733.859	49,1
Zoran Lilić	1.691.354	47,89

Izveštaj Republička izborna komisija

Tabela XIII

Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1997
 Prvi izborni krug /7 decembar/

Biračko telo: 7.226.947
 Glasalo: 3.812.010; 52,75 odsto
 Nevažeći listići: 76.911; 2,02 odsto

Kandidati	glasovi	% glasača
1. Milan Milutinović /SPS, JUL, ND/	1.655.822	43,43
2. dr Vojislav Šešelj /SRS/	1.227.076	33,18
3. Vuk Drašković /SPO/	587.776	15,41
4. Vuk Obradović /SDP/	115.850	3,03
5. dr Dragoljub Mićunović /DC/	86.583	2,27
6. Miodrag Vidojković /gr. građ./	29.180	0,76
7. mr. Miodrag Vuletić /LDS/	21.353	0,56

Drugi izborni krug /21 decembar/

Biračko telo: 7.225.860
 Glasalo: 3.863.714; 50,98 odsto
 Nevažeći listići: 115.319; 3,13 odsto

Kandidati	glasovi	% glasača
1. Milan Milutinović /SPS, JUL, ND/	2.181.808	56,46
2. dr Vojislav Šešelj /SRS/	1.383.868	35,81

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1997

Tabela XIV

Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Crne Gore
 /20 decembar 1992/

Biračko telo: 429.047
 Glasalo: 286.839; 68,91 odsto
 Nevažeći listići: 6.663; 2,2 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
Dem.partija socijalista	125.578	43,78	46	54,0
Narodna stranka	37.532	13,08	14	16,5
Liberani savez CG	35.564	12,40	13	15,3
Srpska rad.stranka	22.265	7,76	8	9,4
Solijadem. part. reform.	12.994	4,53	4	4,7
Ostali i nevažeći glasovi	60.978	21,25		

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1992.

Tabela XV

Predsednički izbori u Crnoj Gori 1992
Prvi krug /20 decembar/

Biračko telo: 429.047
Glasalo: 295.808; 68,94 odsto
Nevažeći listići: 8.150; 2,7 odsto

Ime i prezime	glasovi	% glasača
Novak Kilibarda	25.979	9,03
Veselin Kaluđerović	1.606	0,56
Mr Predrag Popović	1.419	0,49
Veselin Kiro Radović	1.399	0,49
Dr Slobodan Vujošević	1.770	0,96
Mr Momir Bulatović	123.183	42,83
Slavko Perović	52.736	18,33
Dragan Hajduković	10.270	3,57
Dr Branko Kostić	68.296	23,74

Drugi krug /10 januar/

Biračko telo: 429.047
Glasalo: 253.630; 59,11 odsto
Nevažeći listići: 2.863; 1,1 odsto

Ime i prezime	glasovi	% glasača
Mr Momir Bulatović	158.722	63,29
Dr Branko Kostić	92.045	36,71

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1993

Tabela XVI

Osvojeni glasovi i mandati u Skupštini Crne Gore
/3 novembar 1996/

Biračko telo: 448.502
Glasalo: 300.818; 67,1 odsto
Nevažeći: 7.741; 2,6 odsto

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DPS	150.237	51,2	45	63,4
Koal. „Narodna sloga“	74.963	25,6	19	25,6
Str.demokr.akcija	10.167	3,5	3	3,5
Dem.savez CG	5.289	1,8	2	2,8
Demok.Unija Alban.	3.849	1,3	2	2,8
Ostale partije	8.698	16,6		
Ukupno			71	

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1996.

Tabela XVII

Rezultat predsedničkih izbora 1997
Prvi izborni krug /5 oktobar/

Biračko telo: 460.568
Glasalo: 311.118; 74,88 odsto
Nevažeći: 2,3 odsto

Kandidati	broj glasova
1. mr Momir Bulatović	147.615
2. Milo Đukanović	145.348
3. dr Novica Stanić	5.109
4. Aćim Višnjic	4.635
5. dr Dragan Hajduković	1.988
6. dr Novica Vojnović	785
7. Milan Radulović	620
8. dr Slobodan Vujačić	383

Drugi krug /19 oktobar/

Biračko telo; 470.491
Glasalo: 344.002; 73,07 odsto
Nevažeći: 2,1 odsto

Kandidati	glasovi	% glasača
1. Milo Đukanović	174.745	50,79
2. Momir Bulatović	169.257	49,20

Republička izborna komisija, 1997

Tabela XVIII
Osvojeni glasovi mandati u Skupštini Crne Gore
/31 maj 1998/

Biračko telo: 457.633
Glasalo: 347.985; 76.04 odsto
Nevažeći listići: 4.635; 1.3 odsto

Liste	glasovi	%	poslanika	%
"Da živimo bolje"	170.080	49.5	42	53.8
SNP CG	123.957	36.1	29	37.2
LS CG	21.612	6.3	5	6.4
DS	5.425	1.5	1	1.2
DUA	3.529	1	1	1.2
Ukupno			78	

Izveštaj Republičke komisije, 1998

SMISAO I ZNAČAJ IZBORA U 2000. GODINI

Uvodne napomene

Od majskih izbora za crnogorski parlament, održanih 31. maja 1998 – sa kojima se završava prvo izdanje ove knjige – pa do decembarskih izbora za Narodnu skupštinu Srbije, SRJ se suočila, između ostalog, sa tri dramatična i međusobno povezana politička problema. Prvi problem, kojim se nećemo šire baviti u ovoj knjizi, jeste eskalacija kosovske krize, koja je okončana bombardovanjem SRJ od strane NATO (24. mart – 9. jun 1999), gubitkom velikog broja ljudskih života, prekidom privrednih aktivnosti i ogromnim razaranjima privrednih kapaciteta i infrastrukture SRJ. Do obustavljanja bombardovanja i završetka vojnog sukoba došlo je kad je SRJ pristala da povuče svoje vojne i policijske snage iz pokrajine Kosovo i Metohija. Drugi problem je stalno zaoštavanje i inače zategnutih odnosa između vlasti i opozicije u Srbiji što je, kao što ćemo pokazati, doprinelo involuciji političkog poretka te republike u posmatranom razdoblju (1998–2000) prema sultanizmu i zaoštavanju trećeg velikog političkog problema – sukoba između rukovodstva Srbije i Crne Gore. Kažemo zaoštavanju a ne nastanku, jer su se znaci sukoba između dve jugoslovenske republike, kao što smo pokazali na prethodnim stranicama ove knjige, manifestovali već od 1990. godine.

Neslaganje političkih rukovodstava Srbije i Crne Gore intenzivirano je naročito posle majskih izbora 1998, na kojima je u Crnoj Gori ubedljivu pobjedu izvojevala prodemokratski i proevropski opredeljena koalicija „Da živimo bolje“ (DPS-NS CG-SDP CG), dok je u Srbiji, sve do septembarskih saveznih izbora 2000, svu vlast držala „crveno-crna“ koalicija (SPS-JUL-SRS), koja je u programsko-političkom smislu potpuni antipod vladajuće crnogorske koalicije. Posle septembarskih izbora dominacija „crveno-crne“ koalicije u Srbiji bitno je narušena, ali je do njene političke eliminacije došlo posle decembarskih izbora za republički parlament. Izraziti konceptijski nesklad između vladajućih koalicija dveju jugoslovenskih federalnih jedinica i sve intenzivniji konflikt između njihovih vodećih političkih garnitura u posmatranom vremenskom razdoblju (1998–2000), neizbežno su vodili blokiranju funkcionisanja federalnih organa i pretvaranju SRJ u „virtuelnu federaciju“. Sukob

između rukovodstava Srbije i Crne Gore imao je, nesumnjivo, i svoj „personalni koeficijent“, ali njegov najdublji uzrok leži u sporu između zastupnika autoritarnog i demokratskog političkog poretka. Tome u prilog govori uporno odbijanje rukovodstva Srbije da se izloži riziku slobodnih i demokratskih izbora (1990, 1992, 1993, 1997), zbog čega je sistematski pribegavalo izbornim neregularnostima, dok je crnogorsko rukovodstvo, održavanjem slobodnih i demokratskih izbora u maju 1998, odlučno raskrstilo sa takvom praksom.

Održavanjem majskih izbora – koji ispunjavaju minimalne demokratske standarde OEBS – Crna Gora je, u stvari, prešla „kritični prag“ i, u skladu sa Diamondovom tipologijom, uključila se u izborne demokratije, dok je politički poredak Srbije pripadao pseudodemokratiji. Ovde koristimo tipologiju poredaka koju je detaljno obrazložio Lary Diamond (1996). Ovaj autor govori o sledećih pet tipova poretka: autoritarnom poretku, pseudodemokratiji, izornoj demokratiji, srednjem tipu (između izborne i liberalne demokratije) i liberalnoj demokratiji. Prva dva tipa spadaju u genus autoritarnih, a preostala tri tipa u genus demokratskih poredaka. O prednostima Diamondove tipologije u analizi poredaka dveju jugoslovenskih republika šire smo raspravljali na drugom mestu (Goati, 2000: 46–51).

Razlika između političkih poredaka Srbije i Crne Gore u posmatranom razdoblju nije se, ipak, svodila samo na karakter izbora, nego tome treba dodati i važne distinkcije u pogledu legitimnosti tih poredaka, položaja vladajućih partija ili partijskih koalicija u zvaničnim medijima i, najzad, u stepenu u kojem su u dve jugoslovenske republike poštovane političke slobode i prava građana. O razlikama u načinu uspostavljanja političkih poredaka Srbije i Crne Gore (1990), koje su bitno uticale na njihovu legitimnost, raspravljali smo u prvom i četvrtom poglavlju ove knjige, pa ćemo se zato zadržati na pitanju položaja vladajućih partija Srbije i Crne Gore u medijskoj sferi i na odnosu vladajućih režima dveju republika prema političkim slobodama i pravima građana, od 1998. do 2000. godine.

U posmatranom, dvogodišnjem razdoblju razlike između dve jugoslovenske republike u medijskoj sferi produbljene su kako time što je na prethodno pomenu-tim majskim izborima 1998. za crnogorsku skupštinu ostvaren bitno veći stepen ravnopravnosti između partija, tako i time što je u Srbiji od ranije inferioran položaj opozicije bitno pogoršan usvajanjem Zakona o javnom informisanju Republike Srbije (1998). U demokratizaciji sfere informisanja u Crnoj Gori je, posle majskih izbora, ostvaren još jedan važan korak usvajanjem Zakona o informisanju (1998) kojim je potpuno liberalizovano osnivanje i delovanje medija. Još važnije je to što je od sredine 1998. u zvaničnim sredstvima informisanja Crne Gore postepeno ne-

stajala prethodno otvorena pristrasnost u korist vladajuće partije. O stanju u medijskoj sferi u izveštaju podgoričkog Centra za demokratiju (CEDEM), publikovanom početkom 1999, realistički se ocenjuje: „Televizija i Radio Crne Gore doživjeli su značajne promjene u protekle dvije godine, što se najbolje može uočiti analizom informativnih emisija, prije svega Dnevnika RTV Crne Gore gdje je – za razliku od vremena jedinstvene Demokratske partije socijalista – drastično smanjen broj komentara direktno u korist i za račun vlasti. Osim toga, u prvih 90 dana ove godine (1999 – V.G.) nije zabilježen nijedan slučaj fabrikovanja vijesti (falsifikata), što je ranije bila praksa urednika državnih elektronskih glasila“ (Tranzicija u Crnoj Gori, CEDEM, Podgorica 1999, br. 1: 14). Doduše, ni u Crnoj Gori nije ostvarena puna medijska ravnopravnost, jer je favorizovanje vladajuće koalicije „Da živimo bolje“ (DPS – NS CG – SDP CG – DUA) nastavljeno, prema istom izveštaju, na indirektan način, omogućavanjem da se njeni čelnici pojavljuju slikom i rečju u ulozi državnih funkcionera.

Nasuprot Crnoj Gori, u Srbiji su partije vladajuće „crveno-crne“ koalicije (koja je obrazovana 24. marta 1998) još više pojačale kontrolu ne samo nad zvaničnim nego i nad nezavisnim medijima. Zakon o javnom informisanju Republike Srbije, koji je stupio na snagu 2. oktobra 1998, proklamuje da su javna glasila „...dužna da istinito, pravovremeno i potpuno informišu javnost“ (član 4) i da se „u javnom informisanju mora poštovati nepovredivost ljudskog dostojanstva i pravo na privatni život čoveka“ (član 11). Neпоштовanje citiranih odredaba Zakon kvalifikuje kao „zloupotrebu slobode javnog informisanja“ i ustanovljava visoke novčane sankcije (član 69) koje se izriču u prekršajnom, a ne u krivičnom postupku. Objašnjenje zašto je materija iz domena redovnih sudova dodeljena u nadležnost sudijama za prekršaje treba tražiti u tome što, kako jedan poznavalac ocenjuje, „prekršajni organi nisu sudovi u ustavnom smislu, ne uživaju ustavom garantovanu nezavisnost i stalnost sudske funkcije. Sudije za prekršaje imenuje vlada Srbije i po uprošćenoj proceduri može ih razrešiti dužnosti. Otuda je, za razliku od redovnih sudova, na prekršajne organe mnogo lakše ostvariti odlučujući uticaj izvršne i političke vlasti“ (Vučetić, 2000: 22). Iznetu ocenu u potpunosti je potvrdilo sprovođenje citiranog zakona, jer su sudije za prekršaje počele da izriču visoke novčane kazne nezavisnim glasilima u kojima je opozicija iznosila kritičke sudove i ocene o postupcima pripadnika vladajuće političke elite. Od stupanja na snagu Zakona o javnom informisanju Republike Srbije početkom oktobra 1998. pa do kraja februara 2000. nezavisni mediji su – prema podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije – kažnjeni 47 puta sa ukupno 24.424.000 dinara, ili nešto više od šest miliona DM po zvaničnom kursu (*Blic*, 29. mart 2000). Od februara pa do pobeđe DOS

na septembarskim izborima 2000 – kada je taj zakon prestao da se primenjuje – kampanja režima protiv nezavisnih medija je intenzivirana i suma izrečenih kazni porasla je na oko 14 miliona DM.

Parasudskim procesima protiv nezavisnih medija u Srbiji bitno je ograničena i sloboda delovanja opozicije, jer su sudije za prekršaje – primenjujući navedeni zakon – počele da izriču kazne medijima čak i kad objave saopštenja opozicionih partija. Tako su nezavisna televizija Studio B i dnevni listovi *Blic* i *Danas* kažnjeni 8. decembra 1999. zbog prenošenja saopštenja SPO, a po tužbi potpredsednika republičke vlade Vojislava Šešelja i ministra informacija u istoj vladi, Aleksandra Vučića, sa ukupno 970.000 dinara (ili 161.666 DM). U gušenju nezavisnih listova primenjena je, pored parasudskih procesa, jedna osobena taktika, zabrana povećanja cena. Primer za to je najtiražniji dnevni list *Blic* koji je odlukom republičke Tržišne inspekcije prinuđen 15. marta 2000. da vrati cenu sa osam na šest dinara, iako su povećane cene štamparskih usluga i papira. Na taj način, vladajući režim u Srbiji nastojao je da prinudi *Blic* na stečaj, jer je taj list gubio, prema tvrdnji njegovog Upravnog odbora, na svakom primerku 0,41 dinar. Protiv *Blica* je primenjen još jedan metod pritiska; 16. maja 2000. štamparija „Borbe“ je, kršeći svoju ugovornu obavezu, odbila da štampa *Blic* pravdajući to „tehničkim smetnjama“. Za razliku od nezavisnih listova – i medija uopšte – prema prorežimskim listovima (*Politika*, *Ekspres politika*, *Večernje novosti* i dr.) država se odnosila izrazito blagonaklono; u zamenu za bezrezervnu političku podršku ti listovi su imali mogućnost da nabavljaju roto-papir bez ikakvih ograničenja, a dobijali su i poreske olakšice.

Drakonske finansijske kazne i drugi oblici pritiska doveli su do gašenja više nezavisnih glasila (štampanih i elektronskih) što je omogućilo SPS, odnosno vladajućoj „crveno-crnoj“ koaliciji, da još potpunije zagospodari medijskim prostorom Srbije. To dobro ilustruju nalazi jednog empirijskog istraživanja o zastupljenosti stranaka u prorežimskim medijima Srbije (*RTS*, *Politika*, *Borba*) sprovedenog u periodu od marta do oktobra 1998. Komentarišući rezultate pomenutog istraživanja koji se odnose na prisutnost partija u progamu Televizije Srbije, jedan od istraživača je zabeležio: „Partijske aktivnosti čine četvrtinu sadržaja Dnevnika 2 i uglavnom je TV minutaža dodeljena partijama koalicije (SPS, JUL i SRS – V.G.). Unutar nje, učinjena je raspodela koja se u analiziranom periodu dosledno poštuje. Vladajuća koalicija, uključujući i priloge o SNP CG, ima 90 odsto partijskog vremena. U preostalih 10 odsto smešteni su svi izveštaji o partijama koje su zaslužile da budu pomenute – to su SPO i ND. Partijski, pa i politički život izvan parlamenta, za državnu televiziju ne postoji“ (Milivojević, 1998: 19). Na Radio Beogradu – u posmatranom razdoblju –

suvereno je vladao SPS, što potvrđuju podaci citiranog istraživanja po kojima je aktivnostima njenih čelnika posvećeno 57 odsto ukupne „partijske minutaže“ i po kojima su lideri te partije koristili čak 85 odsto vremena za živo obraćanje publici (Matić, 1998: 45). Listovi *Politika* i *Borba* ispoljili su, u istom vremenskom periodu, takođe, krajnju pristrasnost. U prvom od tih listova, SPS i JUL su bili (zajedno) zastupljeni na 86 odsto ukupne površine posvećene stranačkoj aktivnosti, od čega je SPS imao 48 odsto, a JUL 33 odsto prostora. U *Borbi* je ideo dveju stranaka bio još veći i iznosio je 89 odsto, ali u ovom listu JUL je imao ubedljivu prednost nad SPS (57 odsto prema 32 odsto) (Todorović, 1998: 52).

Osim sistematskog zatiranja slobode informisanja i iz toga proizašlog ograničenja slobode delovanja opozicije, negativne trendove u političkom životu Srbije krajem devedesetih godina obeležio je i sve veći oslonac režima na represiju, što se ogleda, između ostalog, u: nemilosrdnim obračunima sa učesnicima višemesečnih mirnih demonstracija koje je od 19. septembra 1999. pa sve do septembarskih izbora 2000. organizovala koalicija opozicionih partija „Savez za promene“ (DS, GSS, Demohrišćanska stranka Srbije i Nova Srbija), privođenju na informativni razgovor u policiju, pokretanju sudskog postupka i hapšenju 1.700 članova studentskog, odnosno (od maja 2000) narodnog pokreta Otpor. Policija je 4. septembra 2000. čak upala u centralu ovog pokreta, bez sudskog naloga, i zaplenila svu opremu. Povrh toga, režim je organizovao krivične progone lidera opozicije što ilustruje podizanje optužnice (24. februara 2000) protiv predsednika ND, Dušana Mihailovića, zbog tvrdnje saopštene u emisiji ANEM, emitovanoj na Studiju B, da „stranka na vlasti vlada pomoću terora i da je to prvi stadijum diktature“. Krajem marta 2000. podneta je serija krivičnih prijava od strane visokih funkcionera vladajućeg režima, zbog kleveta, protiv predsednik, opozicionih stranaka: DS, GSS, Socijaldemokratske partije, Demohrišćanske stranke Srbije (DHSS) i Nove Srbije (NS) dr.

Na udaru režima našli su se, takođe, i advokati. Naime, krajem marta 2000. bio je u toku krivični postupak protiv sedam advokata koji su branili nezavisne medije, učesnike mirnih protesta ili opozicione političare (*Blic*, 29. mart 2000). Najzad, atmosferi straha i nesigurnosti u Srbiji, pred septembarske izbore, doprinosili su nerasvetljeni atentati ili pokušaji atentata na ličnosti iz javnog života (npr. dva pokušaja atentata na lidera SPO, Vuka Draškovića), kao i otmica bivšeg predsednika Srbije, Ivana Stambolića, izvršena 26. avgusta 2000, koja je ostala nerasvetljena. Sumnju javnosti da otmica ima političku pozadinu podgrejavale su informacije da je Stambolić u kampanji za septembarske predsedničke i parlamentarne izbore pomagao Demokratskoj opoziciji Srbije (DOS). Regresivne tendencije u poli-

tičkoj sferi podstakla su i dva zakona: Zakon o univerzitetu (1998), koji je bitno suzio autonomiju univerziteta u odnosu na državu, i Zakon o lokalnoj samoupravi (1999), koji je još više redukovao inače malu finansijsku i kadrovsku samostalnost opština i gradova. Kumulativni efekat regresivnih promena u Srbiji od 1998. do 2000. jeste postepena promena tipa političkog poretka; od pseudodemokratije kao, uslovno rečeno, liberalnije varijante autoritarnog poretka, vladajući poredak u Srbiji je evoluirao ka autoritarnom poretku *tout court*. Štaviše, pred septembarske izbore 2000. vladajući poredak u Srbiji ispoljio je naglašene sličnosti sa sultanizmom čija su bitna obeležja: nejasne granice između režima i države; personalizacija vlasti, konstitucionalna hipokrizija; uska socijalna osnova i odsustvo razgraničenja vladarevog bogatstva i „javne blagajne“ (Chehabi and Linz, 1998: 11-23). Ovu tezu smo šire obrazložili u drugom radu (Goati, 2000: 54-57).

Naglašavam, ipak, da je tu reč o sličnosti a ne o identičnosti, jer je u Srbiji od 1998. do septembarskih izbora 2000. delovala opozicija, što u sultanističkom režimu ne bi bilo moguće. Istini za volju, ta važna differentia specifica između sultanizma i poretka u Srbiji sve više je gubila na značaju, jer je taj poredak – kao što smo pokazali – sistematski sužavao delatnost opozicije u medijskoj sferi, i u borbi protiv političkih protivnika sve se više oslanjao na upotrebu ne samo policije nego i vojske. Tome u prilog govore učestale izjave pripadnika vrha Vojske Jugoslavije (VJ) da će vojska intervenisati protiv organizatora i učesnika mirnih antirežimskih protesta u gradovima Srbije. Da to nisu lični stavovi najvažnijih vojnih starešina, nego da je posredi priprema režima da eliminiše opoziciju, potvrdio je predsednik SRJ i predsednik SPS, Slobodan Milošević, u svom govoru na Četvrtom kongresu SPS 17. februara 2000. U tom govoru Milošević je ustvrdio da u Srbiji opozicija ne postoji (!) nego „grupacija potplaćenih slabića i lopova koji koristeći teško vreme, u kojem mnogi ljudi ne žive lako, i koristeći značajna finansijska sredstva, koja im se doturaju iz inostranstva, manipulišu osećanjima i potrebama izvesnog broja ljudi, često veoma mladih, prećutkujući razloge zbog kojih je teško, lažući ih da iz teškoća nema izlaza bez savijene kičme pred silom koja je pokorila ceo svet“ (*Politika*, 18. februar 2000). S obzirom na moć kojom je Milošević raspolagao, izneta ocena nije bila samo semantičko poništavanje opozicije, nego pretnja da će ona biti ukinuta. Imajući u vidu sve što je rečeno, politički poredak Srbije pred septembarske izbore 2000. delila je od sultanističkog poretka sasvim tanka granična linija.

Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori u periodu od 1998. do 2000. nije bilo arbitrarne upotrebe policije od strane nosilaca vlasti. Štaviše, u tom razdoblju načinjeni su koraci u pravcu jačanja parlamentarne kontrole nad delovanjem resora unutrašnjih

poslova. Isto tako, crnogorsko rukovodstvo nije, za razliku od srpskog, tražilo oslonac u VJ u obračunu sa političkim protivnicima. Doduše, i da je tražilo podršku vojske, ne bi je dobilo, jer je ona bila pod potpunom kontrolom predsednika SR Jugoslavije, Slobodana Miloševića, koji je nastojao, upravo uz pomoć VJ, da eliminiše politički vrh Crne Gore. Na takav zaključak upućuju preteće poruke visokih rukovodilaca VJ crnogorskom političkom rukovodstvu, kao i razmeštaj i pokreti nekih jedinica armije (Sedmi bataljon) na crnogorskoj teritoriji.

Uporedo sa sve većim „udaljavanjem“ političkih poredaka dveju republika rasle su napetosti i sukobi između njihovih vladajućih političkih elita. O tome, između ostalog, govori nemogućnost legalno izabranih poslanika Crne Gore 1998. da zauzmu svoja mesta u Veću republika Savezne skupštine, prekid platnog prometa između Srbije i Crne Gore i uvođenje u Crnoj Gori marke, najpre kao paralelne valute sa dinarom, a potom i kao jedine valute. Politički ponor između dve republike postao je još dublji kada su 6. jula 2000. stranke vladajuće „crveno-crne“ koalicije Srbije, uz pomoć SNP CG i SNS, a bez saglasnosti vladajućih partija Crne Gore, usvojile amandmane na ustav SRJ (1992) koji su – kao što ćemo kasnije pokazati – ukinuli ravnopravnost Crne Gore u SRJ.

1. Vlast i opozicija u Srbiji i Crnoj Gori

U obe republike SRJ obrazovane su 1998. koalicione vlade, ali je posle toga odnos političkih snaga u biračkom telu Srbije promenjen u korist opozicije, dok je u Crnoj Gori uspostavljena vladajuća koalicija uspela čak da proširi osnovu svoje podrške. Proces erozije političke podrške građana partijama vladajuće „crveno-crne“ koalicije u Srbiji otpočeo je u drugoj polovini 1999, a vladajući režim je pokušavao da sužavanje političkog uporišta u društvu kompenzira pojačanom represijom. O gubitku uticaja vladajućih partija ubedljivo svedoče rezultati devet empirijskih istraživanja sprovedenih od septembra 1999. do septembra 2000. na teritoriji Srbije (bez Kosova i Metohije) od strane sledećih organizacija: Instituta društvenih nauka (3), Nacionalnog demokratskog instituta iz SAD (3), Centra za proučavanje alternativa i Udruženog granskog sindikata „Nezavisnost“, Strategic Marketinga i Istraživačkog instituta „Medijum“. Prema rezultatima tih istraživanja, partije demokratske opozicije, uzete zajedno, nadmašivale su po širini političke podrške vladajuću koaliciju SPS, JUL i SRS u rasponu od 1,5 : 1 do 2 : 1. Nalazi nekih od pomenutih istraživanja ukazivali su na još jednu važnu prednost opozicije nad

vladajućim partijama koja se sastoji u tome što je „politička distanca“ između birača opozicionih partija bila manja nego između birača SPS i JUL, sa jedne strane, i SRS, sa druge strane. U stvari, simpatizeri SPS i JUL pokazivali su manju spremnost da glasaju za kandidate SRS i obrnuto, nego što je to slučaj sa simpatizerima različitih opozicionih stranaka, što je sugerisalo ocenu da je veća mogućnost uspešnih izbornih koalicija između opozicionih nego između vladajućih partija.

U celini uzev, rezultati navedenih istraživanja snažno su sugerisali zaključak o bitnoj redistribuciji političkog uticaja između vlasti i opozicije u Srbiji u odnosu na prethodne republičke izbore 1997. Na tim izborima SPS, JUL i SRS, koji su 24. marta 1998. obrazovali koalicionu vladu, zadobili su zajedno podršku 62,3 odsto birača, dok je opozicija u parlamentu (SPO) i van parlamenta (DS, DSS, GSS i dr.) imala znatno manju podršku. Ali, od druge polovine 1999 - sudeći prema pomenu tim istraživanjima - odnos snaga se bitno izmenio, jer su opozicione stranke zadobile neuporedivo širi politički oslonac u društvu od vladajućih stranaka. Nasuprot Srbiji, u kojoj se klatno uticaja u biračkom telu nezadrživo pomeralo u korist opozicije, u Crnoj Gori se oslonac najjače opozicione partije, SNP CG, u razdoblju između majskih izbora 1998. i 2000. postepeno sužavao, dok je vladajuća koalicija „Da živimo bolje“ postepeno povećavala svoju nadmoć. U prilog tome navešćemo dva podatka. Prvo, rezultati empirijskog istraživanja, koje je sproveo CEDEM, godinu i po dana posle majskih izbora (u decembru 1999), na stratifikovanom uzorku od 1.000 ispitanika pokazuju da je koalicija „Da živimo bolje“ učvrstila pa i povećala svoju dominaciju. Komentarišući rezultate tog istraživanja, dvojica autora su zabeležila: „da smo prošlog meseca imali izbore, vladajuća koalicija („Da živimo bolje“ - V.G.) bila bi podržana sa 36,3 odsto glasova, dok bi glavni rival - SNP dobio 22,8 odsto glasova. Dakle, ponovo ona ista razlika od 13,5 odsto! No, kako se na izborima ne računaju oni koji ne bi izašli (14,4 odsto), a pod pretpostavkom da bi se neodlučni (11,4 odsto) raspodelili proporcionalno na sve učesnike, odnos snaga u budućem crnogorskom parlamentu bio bi, u odnosu na glavnog rivala, za nijansu povoljniji (za vladajuću koaliciju - V.G.) nego do sada“ (Pavićević i Darmanović, 2000: 13). Drugo, na lokalnim izborima održanim u Podgorici i Herceg Novom 11. juna 2000, koalicija „Da živimo bolje“ - koju su činili DPS i NS CG (SDP CG je na izborima sudelovao samostalno) - ostvarila je u obe opštine bolji rezultat nego u maju 1998, a u Podgorici je izvojevala i ubedljivu pobjedu. Nasuprot tome, SNP CG je zadobio manju podršku građana u obe opštine nego u maju 1998. Doduše, i smanjena podrška bila je dovoljna SNP CG u Herceg Novom da obrazuje „opštinsku vladu“. Rezultati junskih izbora mogu se smatrati pouzdanim indikatorom poli-

tičkog raspoloženja, jer u pomenute dve opštine živi četvrtina crnogorskih birača.

U razdoblju između majskih izbora 1998. za crnogorski parlament i saveznih izbora 2000. manifestovala se još jedna važna razlika između Crne Gore i Srbije koja se tiče političke homogenosti vladajućih koalicija. Koalicija „Da živimo bolje“ uspela je u prvoj republici da sačuva internu koheziju koja se ogledala u visokom stepenu jedinstva njenih ministara u vladi u pogledu politički najvažnijih i najosetljivijih pitanja kao što su: pravci redefinisanja odnosa u federaciji (dokument „Osnovi novih odnosa Srbije i Crne Gore“ vlada je jednoglasno usvojila 5. avgusta 1999), kosovska kriza i uvođenje nemačke marke kao oficijelne crnogorske valute. Nasuprot tome, odnosi između partnera „crveno-crne“ koalicije u Srbiji neprestano su se pogoršavali. Sukob između SPS i JUL, sa jedne strane, i SRS, sa druge strane, prouzrokovan je prvenstveno nezadovoljstvom radikala - koji su imali u republičkom parlamentu samo tri poslanika manje od SPS (82 prema 85) - zato što ih „crveni partneri“ uporno drže u „predsoblju vlasti“, a ne programskim razlikama. Da u središtu spora nije bila programska neusaglašenost pokazuje to što su SPS i JUL, kao i njihov predsednički kandidat Slobodan Milošević, izašli na septembarske izbore sa izbornom platformom skoro identičnom sa platformom SRS i njegovog predsedničkog kandidata, Tomislava Nikolića. U obe platforme dominirale su ideje o opasnosti od „novog svetskog poretka“, što se nadvila nad Srbijom i SRJ, i o neophodnosti da se u borbi za opstanak eliminiše demokratska opozicija, kao „peta kolona“ spoljnjih neprijatelja.

Pored toga što radikali nisu dobili udeo u vlasti u srazmeri sa njihovom parlamentarnom snagom, ta partija je bila nezadovoljna jer je bila potisnuta na marginu u zvaničnim medijima. Da je to nezadovoljstvo bilo osnovano ilustruju podaci empirijskog istraživanja o zastupljenosti partija u udarnoj emisiji RTV Srbije, Dnevniku 2 (u 19,30) pred septembarske izbore 2000. Analizirajući rezultate tog istraživanja, autor je zabeležio: „Tokom prve tri nedelje u septembru, Dnevnik je trajao u proseku 69 minuta; najduže u utorak 19. 09 (101 minut) i 20. 09. (102 minuta), najmanje u subotu 2. 09. (49 minuta). Od ukupne minutaže (1.445 minuta) predizbornom predstavljanju stranaka posvećeno je 637 minuta i 30 sekundi. Od toga je čak 588 minuta ili 87,32 odsto pripalo koaliciji SPS-JUL, 41 minut ili 6,08 odsto Srpskoj radikalnoj stranci, 18,5 minuta odnosno 2,74 odsto Srpskom pokretu obnove, dok je najozbiljniji izborni takmac JUL-u, Demokratska opozicija Srbije, dobila samo 26 minuta, odnosno 3,86 odsto i to sve u negativnom kontekstu. Ali, negativne ocene nisu dolazile samo od vladajuće koalicije, već i od redakcije informativnog programa RTS u nepriličnim i zlobnim komentarima“ (Martinov,

2000: 7). Radikali se, međutim, nisu pomirili sa svojim inferiornim položajem u informisanju RTS (i u drugim zvaničnim medijima), nego su njihovi predstavnici, Tomislav Nikolić, potpredsednik SRS (i njegov kandidat na predsedničkim izborima) i generalni sekretar SRS, Aleksandar Vučić, podneli (početkom septembra) ostavke na članstvo u Upravnom odboru RTV Srbije. U obrazloženju ostavki naveli su: „RTVS iako državna informativna kuća, već mesecima, a posebno od početka izborne kampanje, predstavlja dnevni informativni bilten SPS i JUL“, dok su „nestali svi pokušaji formalnog predstavljanja ideja i kandidata SRS“ (Blic, 4. septembar 2000). Paradoksalno je svakako to što je Aleksandar Vučić, jedan od podnosilaca ostavke u kojoj je oštro osuđena pristrasnost državnog Radija i Televizije, bio istovremeno ministar za informisanje u Vladi Srbije!

Zategnuti politički odnosi između „crvenih“ i „crnog“ partnera u vladajućoj koaliciji manifestovali su se na još neke načine. Lider SRS, Vojislav Šešelj je, početkom jula 2000, izneo u *Nedeljnom Telegrafu* – pored ogorčenja zbog nedovoljne zastupljenosti SRS u zvaničnim sredstvima informisanja – oštre zamerke načelniku Generalštaba VJ, Nebojši Pavkoviću, zbog „ideologizacije armije“ i osudio kontrolu funkcionera SPS i JUL nad velikim državnim preduzećima. Odluku SRS da istakne vlastitog kandidata na septembarskim predsedničkim izborima, Tomislava Nikolića, za kojeg je bilo izvesno da nema šanse da pobjedi, ali da može da privuče deo birača koji bi glasali za Miloševića, treba interpretirati kao izraz velikog nezadovoljstva radikala svojim „levim partnerima“ u republičkoj vladi.

Dok su se u odnosima snaga između vladajućih i opozicionih partija u Srbiji i Crnoj Gori manifestovale protivrečne tendencije, unutar opozicije u obe republike došlo je, u posmatranom vremenskom okviru, do „zbijanja redova“. U Crnoj Gori su se SNP CG i od njega programski veoma udaljen Liberalni savez, sve češće zajedno suprotstavljali predlozima zakona vladajuće koalicije „Da živimo bolje“. Istini za volju, efekat „akcionog ujedinjavanja“ crnogorske opozicije bio je mali, jer je vladajuća koalicija imala ubedljivu parlamentarnu većinu i, uz to, uspela da sačuva homogenost. U Srbiji opozicione partije su sve do sredine 1999. karakterisali permanentni međusobni sukobi i izrazita netrpeljivost partijskih vođa, što je olakšavalo opstanak vladajućeg režima. U razjedinjenosti opozicije i narcisoidnosti njenih vođa, treba tražiti najvažnije uzroke propasti koalicije „Zajedno“ početkom 1997, kada je režim – posle „velike izborne krađe“ (1996) – bio prisiljen masovnim protestima građana da prizna pobjedu opozicije u četrdesetak opština i gradova. Isti uzroci doveli su do propasti pokušaja opozicije da bojkotuje izbore za republički parlament 1997. zbog izrazito neravnopravnih uslova. Suočena sa pret-

njom bojkota, vladajući SPS je uspeo da ostvari neformalni dogovor sa jednom od opozicionih partija, SPO, i da time razbije „opozicioni front“. Prema tom dogovoru, SPO je uzeo učešće na republičkim izborima i time im obezbedio privid legitimnosti, a zauzvrat SPS je glasovima svojih odbornika omogućio SPO da u jesen 1997. preuzme vlast u Beogradu od DS, svog dojučerašnjeg partnera u koaliciji „Zajedno“. SPO je u januaru 1999. i formalno izgubio svoj opozicioni status kada je postao koalicioni partner SPS i SNP CG u Saveznoj vladi, ali je iz te vlade eliminisan već krajem aprila iste godine zbog zalaganja za kompromisno rešenje – vojni sukob SRJ i NATO oko Kosova (šire o tome: Goati, 2000: 107–118).

U drugoj polovini 1998. među hronično podeljenim opozicionim partijama Srbije dolaze snažno do izražaja tendencije ka akcionom povezivanju. Jedan od stožera tog ujedinjavanja, DS, obrazovao je u julu 1998. sa GSS, DHS i NS koaliciju „Savez za promene“ (SzP). Prvi politički cilj oko kojeg su se ujedinili novoobrazovana koalicija, SPO i druge partije demokratske opozicije jeste zahtev za održavanjem vanrednih slobodnih i ravnopravnih izbora na svim nivoima. U „Zaključcima okruglog stola demokratske opozicije“ o minimalnim uslovima za takve izbore – usvojenim 14. oktobra 1999 – opozicione partije Srbije založile su se za: proporcionalni izborni sistem sa najviše osam izbornih jedinica za republičke i savezne izbore (na teritoriji Srbije), reviziju biračkih spiskova, kontrolu svih faza izbornog postupka, prisustvo međunarodnih posmatrača, sporazumno formiranje izbornih komisija, ukidanje Zakona o javnom informisanju Srbije (1998), usvajanje novog zakona o političkim partijama i strogu kontrolu finansijskog poslovanja stranaka.

Sledeći važan korak u poboljšanju odnosa između partija demokratske opozicije predstavlja njihov sporazum od 10. januara 2000. u kojem se od režima zahteva: (1) da se vladajuće i opozicione stranke dogovore o vanrednim izborima na svim nivoima koji će biti održani do kraja aprila 2000; (2) „obustavljanje svih akata državnog terora i bezakonja u svim njegovim oblicima“ i (3) ukidanje postojećih represivnih zakona kojima se ograničavaju prava građana i antidemokratskih zakona o štampi i univerzitetu. Zahtev za održavanjem vanrednih slobodnih i poštenih izbora na svim nivoima koji se, kao eho, ponavlja u svim obraćanjima opozicije vlastima, istakle su partije demokratske opozicije Srbije i na velikom protestnom skupu oko 200.000 građana, održanom 14. aprila u Beogradu. Opozicione partije, u težnji da od vladajućeg režima Srbije izdejstvuju slobodne i ravnopravne izbore, primenile su različite taktike: SzP je nastojao da ih iznudi oslanjajući se na masovne proteste i akcije građanske neposlušnosti, dok je SPO istom cilju težio zalaganjem svojih poslanika u Narodnoj skupštini Srbije. Iako su

se obe taktike pokazale neuspešnim, SzP je zbog organizovanja uporne višemesečne vanparlamentarne borbe za slobodne u ravnopravne izbore, u kojoj je ponekad, u toku jednog dana, sudelovalo više stotina hiljada građana Srbije, zadobijao sve širu podršku i po uticaju daleko nadmašio SPO, koji je ostao „zarobljenik“ parlamentarnih aktivnosti sa kojima je vladajuća većina u Narodnoj skupštini Srbije lako izlazila na kraj. Razlike između SzP i SPO nisu se, ipak, svodile na izbor metoda borbe za demokratske izbore, nego su se ticale i odnosa unutar opozicije. Dok je SzP insistirao na udruživanju svih opozicionih partija u izborni savez Demokratsku opoziciju Srbije (DOS) - koji je obrazovan u januaru 2000 - SPO je podržavao ideju o delovanju opozicije u „više kolona“.

2. Septembarski izbori

O održavanju saveznih izbora 24. septembra odluku je donela vladajuća koalicija na saveznom nivou (SPS-JUL-SRS-SNP CG-SrNS). Osim izbora za oba veća Savezne skupštine, istog dana zakazani su izbori za predsednika SRJ, kao i pokrajinski i lokalni izbori. Pogrešno bi bilo zakazivanje izbora za 24. septembar interpretirati kao indirektan ustupak vladajućeg režima prethodno pomenutim zahtevima opozicije Srbije za slobodnim i ravnopravnim izborima na svim nivoima. Da se tu ne radi o posrednom „izlaženju u susret“ opoziciji uverljivo govori to što režim nije prihvatio nijedan zahtev opozicije za demokratizaciju izbornog procesa i što izbori nisu istovremeno raspisani za Narodnu skupštinu i za predsednika Republike Srbije, što je opozicija izričito tražila. Donoseći odluku da se savezni parlamentarni izbori (za oba veća Skupštine), kao i pokrajinski i lokalni izbori održe 24. septembra režim je, zapravo, poštovao zakonsku obavezu da raspiše izbore u četvorogodišnjem roku, pošto su prethodni izbori održani 3. novembra 1996. Izuzetak je jedino učinjen - iz razloga o kojima će kasnije biti reči - kod predsednika Republike za kojeg su izbori raspisani, takođe, za 24. septembar 2000, premda mu je mandat isticao tek u julu 2001. godine.

Pred septembarske savezne izbore, opozicione partije Srbiji bile su prinuđene - kao i pred republičke parlamentarne izbore 1997 - da procene da li su uopšte spremne da učestvuju na izborima na kojima je njihov položaj izrazito podređen. Dilema opozicije mogla bi se ovako formulisati: ili bojkotovati septembarske izbore i bez borbe izgubiti uporišta u lokalnim sredinama osvojena 1996. i time, zapravo, pristati na potpunu marginalizaciju, ili pak sudelovati na izborima pod potpuno

neravnopravnim uslovima, čime se ne samo rizikuje izborni poraz, nego se daje i legitimitet takvim izborima. Posle izvesnog kolebanja, 18 partija udruženih u DOS odlučile su, ipak, da uzmu učešće na septembarskim izborima. Opređeljujući se za sudelovanje na septembarskim izborima, DOS je razložno ocenio da je neophodno podstaći što veći izlazak građana na birališta zato što su rezultati mnogih prethodno sprovedenih empirijskih istraživanja u Srbiji nedvosmisleno pokazivali da je pretežan deo apstinenata opoziciono opredeljen, i stoga što veća participacija otežava *per se* izborne manipulacije režima. Osim toga, na opredeljenje DOS da podstakne izbornu participaciju uticalo je i saznanje da su, oslanjajući se na takvu taktiku opozicione partije Slovačke (1998) i Hrvatske (2000) izvojevale izborne pobeđe.

SPO je najavljivao da će bojkotovati septembarske izbore, ali je, početkom avgusta, promenio stav i odlučio da na njima sudeluje, ali samostalno, a ne u okviru izborne koalicije DOS. Verujući da predstavlja daleko najjaču opozicionu partiju, SPO je početkom avgusta odbio ponudu da se priključi DOS-u i da mu zauzvrat pripadne jedna trećina izbornih mandata na saveznim, pokrajinskim i lokalnim izborima. Rezultati septembarskih izbora su pokazali da je to potpuno pogrešna odluka rukovodstva SPO kojom se ta stranka „samoeliminisa“, najverovatnije trajno, sa glavne partijske scene.

Ni partije Crne Gore nisu bile pošteđene nedoumice: sudelovati ili bojkotovati septemarske izbore? Nasuprot Srbiji, u kojoj se s tom dilemom suočila opozicija, u Crnoj Gori se pred istom dilemom našla vladajuća crnogorska koalicija „Da živimo bolje“. Ta koalicija donela je odluku da bojkotuje izbore na šta je presudno uticalo usvajanje ustavnih amandmana 6. jula kojima je bitno narušena ustavna ravnopravnost Crne Gore. Vladajuća koalicija je u korist bojkota izbora organizovala „diskretnu kampanju“ u kojoj je izlazak ili neizlazak građana na birališta predstavljen kao izbor između Miloševića ili Crne Gore. Osim koalicije „Da živimo bolje“, za bojkot septembarskih saveznih izbora opredelio se u Crnoj Gori i Liberalni savez (LS), što je u skladu sa stavom koji ta partija postojano zastupa od 1992, da je SRJ nelegitimna, nametnuta i po Crnu Goru štetna tvorevina. Iz istog razloga LS je odbio da sudeluje na svim prethodnim saveznim izborima (maj 1992, decembar 1992. i novembar 1996). Za najvažniju crnogorsku opozicionu partiju, SNP CG, bilo je izvesno da će uzeti učešće na izborima, jer je ta partija pripadala vladajućoj koaliciji na federalnom nivou koja je donela odluku o raspisivanju izbora. SNP CG je apelovao na crnogorske građane da 24. septembra što masovnije izađu na biračka mesta i da tako manifestuju privrženost opstanku SRJ koji je, navodno, ugrožen od strane koalicije „Da živimo bolje“.

Kao što smo već pomenuli, na septembarskim izborima 2000. građani Srbije i Crne Gore birali su na saveznom nivou predsednika Republike i poslanike oba veća Savezne skupštine. Na tim izborima izbor predsednika Republike vršen je, u skladu sa promenama Ustava SRJ (1992) usvojenim 6. jula 2000, neposredno, dok je po ranijem ustavnom rešenju (član 97) predsednika Republike birala Savezna skupština. U pogledu izbora predsednika SRJ usvojena je 6. jula još jedna važna izmena koja omogućava istom licu da na taj položaj bude izabrano dva puta, umesto samo jedanput. Način izbora predsednika regulisan je Zakonom o izboru i prestanku mandata predsednika Republike, koji je, krajem jula 2000, usvojila Savezna skupština. Po članu 12. tog zakona za predsednika biva izabran kandidat koji dobije apsolutnu većinu glasova, a ako to ne uspe nijednom kandidatu, dolazi, posle dve sedmice, do drugog izbornog kruga u kojem sudeluju dvojica najuspešnijih učesnika. U drugom krugu pobeđuje kandidat koji je dobio veći broj glasova od svog konkurenta. Zakon ne zahteva za validnost izbora predsednika SRJ da u prvom krugu uzme učešća određeni procenat građana, na primer 50 odsto, kao što je to slučaj sa predsednikom Srbije. Hipotetički uzev, predsednik SRJ može biti izabran glasovima samo nekoliko hiljada ili čak stotina birača, ali je postupak njegovog razrešenja izuzetno težak. Za to je neophodno najpre da Savezni ustavni sud odluči da je predsednik povredio Ustav i da se, potom, za razrešenje izjasne dve trećine poslanika oba veća Savezne skupštine. Osnovna intencija julskih ustavnih amandmana bila je da se ojača moć predsednika SRJ Slobodana Miloševića i da mu se omogući da ostane na tom položaju i posle 2001. Ali, opredeljenjem zakonodavca za neposredni izbor predsednika SRJ, praktično je onemogućeno da taj položaj zauzme neko iz Crne Gore, jer ta republika ima približno 13,5 puta manje birača od Srbije (bez Kosova i Metohije), čime je bitno narušena izborna ravnopravnost dveju republika SRJ.

Način izbora Veća građana ostao je na septembarskim izborima nepromenjen, jer je to veće birano neposredno, kao što je to bio slučaj 1996, i kao što to predviđa član 80 Ustava SRJ (1992). Nasuprot tome, metod odabira članova Veća republika je promenjen julskim ustavnim amandmanima: umesto posrednog usvojen je neposredni izbor, tako da su 24. septembra građani Srbije i Crne Gore birali, po prvi put, neposredno poslanike u to veće. Tom promenom grubo je prekršen Ustav SRJ u kojem je propisano da se „izbor poslanika u Veće republika Savezne skupštine uređuje zakonom republike članice“ (član 81). Neposrednim izborom članova Veća republika prekršen je i član 86 Ustava SRJ po kojem savezni poslanici u tom veću „predstavljaju republiku članicu“, a sâmo Veće prestalo je da bude „gornji dom“ parlamenta koji garantuje ravnopravnost Crne Gore u federaciji i

pretvorilo se u „kopiju“ Veća građana. Izgubivši mogućnost da određuje sastav Veća republika, Crna Gora je, kao manja federalna jedinica, lišena bitnog instrumenta zaštite svojih vitalnih interesa od preglasavanja od strane veće republike. Nije zato slučajno što je Skupština Crne Gore 8. jula, samo dva dana posle usvajanja ustavnih amandmana, izglasala Rezoluciju o zaštiti prava i interesa Republike Crne Gore kojom je odbila da prizna te amandmane. U skladu sa tom rezolucijom, crnogorska vlada je donela odluku da ne učestvuje na septembarskim izborima za savezni parlament i za predsednika SRJ.

Ipak, crnogorska vlada se nije odlučila da zabrani održavanje izbora na svojoj teritoriji strahujući, s pravom, da bi to moglo da dovede do izbijanja masovnih sukoba. Tako su, ipak, održani septembarski izbori na teritoriji Crne Gore u „režiji“ savezne administracije i promimiloševićevskog SNP CG. Koliko nam je poznato, to je jedini slučaj u dosadašnjoj istoriji federalizma da jedna od članica dvočlane federacije ne prizna savezne izbore, a da ti izbori ipak budu održani na njenoj teritoriji.

2.1. Izborni uslovi

Položaj opozicije na septembarskim izborima 2000. bio je - kao i na svim prethodnim - izrazito inferioran u odnosu na vladajuću koaliciju. Dva meseca pred izbore, poslanici vladajuće „crveno-crne“ koalicije na saveznom nivou (SPS-JUL-SRS-SNP CG-SrNS) usvojili su u Saveznoj skupštini, bez ikakve konsultacije sa opozicijom i bez konsenzusa sa Crnom Gorom, Zakon o izboru i prestanku mandata predsednika Republike, Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine i amandmane na Zakon o izboru u Veće građana Savezne skupštine.

Navedeni zakoni imaju mnoge slabosti od kojih ćemo pomenuti samo najvažnije. Prvo, kad je reč o izboru poslanika u Veće građana (u Srbiji) na septembarskim izborima, postala je još izrazitija nesrazmera između broja birača u pojedinim izbornim jedinicama i broja mandata koji se u njima osvaja, nego što je bila na saveznom izboru 1996. Nesrazmera je povećana promenom zakona o izbornoj podeli Srbije izglasanom u julu 2000, zbog toga što je od 9. juna 1999. na Kosovu i Metohiji uspostavljen protektorat UN. Pomenutom promenom, broj izbornih jedinica na koji je podeljena Srbija smanjen je sa 29 na 26, a 12 mandata koji su pripadali Kosovu i Metohiji priključeno je susednim „režimskim“ izbornim jedinicama, Prokuplju i Vranju, u kojima je SPS na prethodnim izborima ostvarivao najbolje rezultate. To je potpuno arbitrarna odluka, jer su izbeglice sa Kosova i Metohije

„rasute“ u svih 26 izbornih jedinica Srbije, a pomenuto rešenje usvojeno je sa očiglednom namerom da SPS izvojuje u pomenute dve jedinice neuporedivo više mandata nego što bi to bio slučaj da je u podeli na izborne jedinice poštovan demokratski princip jedan čovek jedan glas. Kao rezultat redistribucije broja mandata koji pripadaju pojedinim izbornim jedinicama, Prokuplju i Vranju (zajedno) pripalo je 19 mandata - koliko i Beogradu - dok je na izborima 1996. u te dve jedinice birano ukupno sedam poslanika.

Drugo, izbornim zakonima usvojenim u julu 2000. nije obrazovan jedinstven birački spisak Srbije dostupan uvidu svih stranaka, što je energično zahtevala demokratska opozicija Srbije, tako da nije otklonjena mogućnost višestrukog glasanja. Treće, prema rešenjima usvojenim tim zakonima u sastavu Savezne izborne komisije - koja je organ za sprovođenje izbora i za savezni parlament (oba doma) i za predsednika Republike - apsolutnu većinu čine stalni članovi (10) koje bira Savezna skupština (u stvari, vladajuća koalicija), dok članovi komisije koje biraju stranke-predlagači izbornih lista, čine manjinsku skupinu (najviše osam). To je - kako su pokazali septembarski izbori - izuzetno značajno, jer Savezna izborna komisija (SIK) i komisije izbornih jedinica odlučuju većinom glasova, ne samo o pripremi i sprovođenju izbora nego i o važnim pitanjima, uključujući tu i odluku o konačnim ukupnim rezultatima izbora. Rešenje koje je primenjeno na saveznim izborima 1996. bilo je povoljnije za opoziciju, jer je broj stalnih članova izborne komisije bio osam, a partije-podnosioci lista mogle su u komisiji da imaju (ukupno) više od osam članova. Četvrto, lica na odsluženju vojnog roka glasaju u vojnim jedinicama, što je rešenje koje je primenjeno i na ranijim izborima, uprkos energičnom protivljenju opozicije. Postupak glasanja je sledeći: lica o kojima je reč posle glasanja zatvaraju glasački listić u poseban koverat, ali se ti koverti ne šalju direktno poštom komisijama izbornih jedinica, nego posredstvom vojnog organa zaduženog za sprovođenje izbora. Taj organ prikuplja izborne listiće i dostavlja ih izornoj komisiji izborne jedinice, što otvara mogućnost manipulacije sa otprilike 100.000 glasova. Najzad, peta slabost usvojenih zakona je u tome što oni omogućavaju da građani koji iz „opravdanih razloga“ ne mogu da glasaju u mestu u kojem su upisani u izvod iz biračkog spiska, učine to na drugom mestu, u skladu sa odlukom Savezne izborne komisije. Zakonodavac nije precizirao koji su to opravdani razlozi, što je otvorilo prostor za kolosalne zloupotrebe.

Režim je doneo odluku da septembarski izbori za oba veća Savezne skupštine i predsednika SRJ budu sprovedeni i na teritoriji pokrajine Kosovo i Metohija u kojoj SRJ ne ostvaruje suverenost i iz koje je 1999. većina srpskog i uopšte nealbanskog

življa izbegla, premda to izborni zakoni nisu predvideli. U pojedinim delovima Kosova i Metohije ostalo je - prema procenama - u nekoliko enklava, samo oko 70.000 Srba, od kojih oko 45.000 sa biračkim pravom. U toj pokrajini zbog ugroženosti preostalog nealbanskog življa nisu postojali uslovi da se održe - kako je izjavio jedan od lidera Srpskog nacionalnog veća sa Kosova i Metohije, Oliver Ivanović - „ma kakvi izbori“ (Danas, 9-10. septembar 2000). Na zvanično insistiranje SRJ da se i tim građanima omogući učešće na septembarskim izborima, KFOR je obećao da će obezbediti maksimalnu zaštitu na biračkim mestima. Ali, pred same izbore, lideri SPS i JUL najavili su da će i izvan pomenutih enklava biti otvoreno više stotina biračkih mesta, od kojih većina u sredinama naseljenim isključivo albanskim stanovništvom. Time se očigledno želelo da se obezbedi alibi za dopisivanje glasova Miloševiću i poslaničkim kandidatima SPS i JUL na saveznim izborima. Reč je, zapravo, o pripremi reprize izbornog falsifikata kakav se na Kosovu i Metohiji dogodio u drugom krugu decembarskih predsedničkih izbora 1997, a o kojem je bilo reči u trećem poglavlju ove knjige.

Osim usvajanja pristrasnih izbornih zakona kojima je obezbedio svoju superiornost nad opozicijom, vladajući režim u Srbiji je pred septembarske izbore intenzivirao već izrazitu dominaciju u medijskoj sferi. U zvaničnim medijima apsolutnu nadmoć je, međutim, ostvarivao isključivo „crveni“ deo vladajuće republičke koalicije (SPS, JUL), dok je „crni“ deo (SRS) bio marginalizovan što je bio, kao što smo istakli, jedan od uzroka sukoba u toj koaliciji. U prilog ubedljive dominacije SPS i JUL u zvaničnim medijima govore rezultati empirijske analize udarne emisije, Dnevnika 2 RTS (u 19,30) u predizbornom razdoblju. Autor te analize je zabeležio: „Tokom prve tri nedelje u septembru Dnevnik 2 je trajao u proseku 69 minuta; najduže u utorak 19. 09 (101 minut) i 20. 09 (102 minuta), najmanje u subotu 2. 09. (49 minuta). Od ukupne minutaže (1.445 minuta) predizbornom predstavljanju stranaka posvećeno je 637 minuta i 30 sekundi. Od toga je čak 588 minuta (87,32 odsto) pripalo koaliciji SPS-JUL, 41 minut ili 6,08 odsto Srpskoj radikalnoj stranci, 18,5 minuta, odnosno 2,74 odsto Srpskom pokretu obnove, dok je najozbiljniji izborni takmac JUL-u, Demokratska opozicija Srbije, dobio samo 26 minuta, odnosno 3,86 odsto, i to sve u negativnom kontekstu. Ali, negativne ocene nisu dolazile samo od vladajuće koalicije, već i od redakcije informativnog programa RTS u neprilicnim i zlobnim komentarima“ (Martinov, 2000: 7). Imajući u vidu već rečeno, može se oceniti da je položaj opozicije na septembarskim izborima u Srbiji - kao i na svim prethodnim izborima u toj republici - bio izrazito inferioran u odnosu na vladajuće stranke, naročito na SPS i JUL.

Vladajući režim u Srbiji i Savezna vlada - koja je delovala kao puka ispostava

tog režima – shvatili su septembarske izbore, prvenstveno izbore za predsednika Republike, kao presudno važan politički događaj i preduzeli su sve što je u njihovoj moći da obezbede pobedu Slobodana Miloševića. To dobro ilustruje podatak da je 3. septembra predat predlog Miloševićeve kandidature za predsednika Republike, podržan potpisima 1.593. 825 građana Srbije i Crne Gore, iako član 3. Zakona o izboru i opozivu predsednika SRJ (2000) traži da kandidatura bude podržana od strane „najmanje 25.000 potpisa“. Od oficijelno navedenog broja potpisa za Miloševićevu kandidaturu, u Crnoj Gori je prikupljeno 181.629 u šta je, zaista, teško poverovati, jer je to za 32 odsto više od broja glasova koje je SNP CG osvojio na republičkim izborima 1998 (123.957). Da je tu reč o falsifikovanim potpisima potvrdili su i rezultati izbora po kojima je Milošević u Crnoj Gori dobio samo oko sto hiljada glasova (o čemu će kasnije biti reči). Nevericu je izazivao i podatak da je u Srbiji za Miloševića prikupljeno 1.412.196 potpisa, jer je kandidat SPS, Zoran Lilić, u prvom krugu predsedničkih izbora 21. septembra 1997. osvojio (kao prvoplasirani) 1.474.924 glasa. Sumnju da je sa tim potpisima sve u redu, povećalo je odbijanje (8. septembra) Savezne izborne komisije da omogući dvadesetpetorici ovlašćenih posmatrača DOS-a da prekontrolišu listu sa potpisima za Miloševića!

Može se, naravno, raspravljati da li je tako veliki broj glasova u prilog Miloševićeve kandidature rezultat „kolektivnog potpisivanja“ od strane radnika u velikim državnim preduzećima, a u prisustvu direktora (o čemu su opširno izveštavali nezavisni mediji), revnosti članova SPS, SNP CG i JUL u ispunjavanju partijske obaveze da „obezbede“ najmanje po pet potpisa ili prepisivanja imena iz telefonskih imenika i drugih registara, ali je mnogo važnije da do toga nije moglo da dođe slučajno. Pre bi se moglo zaključiti da je ekstremno veliki broj potpisa (63,7 puta više nego što je potrebno!) upućivao na nameru da se krivotvore izborni rezultati. Jer sasvim je razumljivo da kandidat iza kojeg stoji tako veliki broj potpisa u preliminarnoj fazi nadmoćno pobedi na samim izborima.

2.2. Izborna participacija

Prema podacima koje je saopštila Savezna izborna komisija, od ukupno 7.249.831 građanina SRJ sa pravom glasa, na septembarskim izborima sudelovalo je 5.053.428 birača ili 69,7 odsto. Tu je, međutim, reč o opštem proseku koji „krije“ krupne razlike. U Crnoj Gori na biračka mesta je, prema oceni domaćih i stranih posmatrača, izašlo samo 24,9 odsto građana (109.458 od 439.342), a u Srbiji je taj

procenat 72,5 odsto (4.934.970 od 6.810.489). Stepenn izborno učesća u Srbiji je još viši ako uzmemo u obzir da izbori nisu održani u pokrajini Kosovo i Metohija iz razloga o kojima je prethodno bilo reči. S obzirom na to, broj birača u Srbiji treba smanjiti za približno jedan milion, iz čega proizilazi da je izborna participacija u Srbiji (bez Kosova i Metohije) dosegla čak 85 odsto (4.493.970 od 5.810.489). U južnoj pokrajini organizovano je, doduše, glasanje u nekim enklavama naseljenim isključivo srpskim stanovništvom u kojima je uzelo učesće samo oko 40 hiljada građana.

Sve u svemu, učesće građana na septembarskim izborima u Srbiji bilo je veće nego na bilo kojim prethodnim izborima u pluralističkom razdoblju, dok je u Crnoj Gori bilo najmanje. Pozabavićemo se razlozima tako naglašenog raskoraka između dve republike. Participacija građana Srbije na četiri puta održanim izborima za Saveznu skupštinu od 1990. do 24. septembra 2000. pokazivala – kao i u većini ostalih postkomunističkih zemalja Istočne Evrope – tendenciju opadanja, što dobro ilustruju sledeći podaci: 1990 – 71,5 odsto; 1992 – 69,7 odsto; 1993 – 61,6 odsto i 1997 – 57,4 odsto. Na nivo participacije, na sva četiri izborna nadmetanja, bitno je uticao bojkot izbora od strane albanske manjine na Kosovu koja, prema rezultatima popisa stanovništva (1991), čini 17,2 odsto populacije Srbije i oko 14 odsto biračkog tela (reč je o mladom stanovništvu). Preokretanje silaznog trenda izborne participacije na septembarskim izborima 2000, rezultat je sistematskih napora opozicionih partija Srbije da stimulišu izlazak na birališta što većeg broja građana. U kampanji za izlazak na septembarske izbore u Srbiji angažovali su se, pored opozicionih partija, nevladine organizacije, nezavisni sindikati, profesionalna udruženja i slobodni mediji. Kampanja je posebno bila usmerena prema mladima koji u ogromnoj većini podržavaju stranke demokratske opozicije, a druga ciljna grupa bili su građani koji su izražavali sumnju u mogućnost da glasačkim listićima dođe do mirne smene na vlasti i (ili) koji su bili razočarani hroničnom neslogom opozicionih partija u prethodnom razdoblju.

Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori je iz osobenih razloga drastično smanjen broj građana koji su sudelovali na septembarskim izborima. Inače, učesće crnogorskih građana na izborima za republički parlament osciliralo je u širokim amplitudama od 1990. do septembarskih izbora 2000. o čemu govore sledeći podaci: 1990 – 75,8 odsto; 1992 – 68,9 odsto; 67,1 odsto i 1998 – 76 odsto. Na septembarskim izborima 2000, sticajem okolnosti, u Crnoj Gori se izbornu učesće građana našlo u žiži političkih kontroverzi. Do toga je došlo zbog prethodno opisanih promena saveznog ustava kojima je narušena ravnopravnost Crne Gore u federaciji iz čega je proistekla odluka te republike o ignorisanju saveznih izbora. Vladajuća koalicija Crne

Gore „Da živimo bolje“ bila je zainteresovana da izborna participacija bude što niža, jer je neizlazak građana na birališta smatrala gestom podrške svojoj borbi protiv neravnopravnosti Crne Gore u SRJ, dok je promiloševićevski SNP CG pozivao građane da izlaskom na birališta manifestuju neslaganje sa politikom crnogorskog rukovodstva. Crnogorska vlast je strepila da će SNP CG, iz propagandnih razloga, bitno preuveličati podatke o izornoj participaciji, što bi još više opteretilo inače zategnute političke odnose u toj republici, pa je stoga podstakla praćenje i kontrolu izbornog procesa od strane domaćih i stranih posmatrača. Povrh toga, radi destimulisanja građana da sudeluju na izborima, vladajuća crnogorska koalicija otpočela je, krajem avgusta, sveobuhvatnu kampanju u oficijelnim republičkim medijima fokusiranu na porazne efekte Miloševićeve vladavine u SRJ i u Srbiji. Izlazak ili neizlazak na septembarske izbore predstavljen je u toj kampanji kao dilema: „ili Milošević ili Crna Gora“.

Zbog oficijelnog bojkota, u Crnoj Gori su na septembarskim izborima uzele učešće samo SNP CG i nekoliko malih partija kao što su: Srpska narodna stranka (SrNS), Srpska radikalna stranka „Vojislav Šešelj“ (SRS VŠ) i JUL, koje su bile pod presudnim uticajem vladajućeg režima u Srbiji. Prema zvaničnom izveštaju objavljenom u *Službenom listu Jugoslavije* (br. 56. od 13. oktobra 2000) na septembarske izbore je izašlo 126.307 birača ili 28,8 odsto crnogorskih građana (Tabela II u Dokumentacionom prilogu), što je za 16.849 birača više od broja do kojeg su došli posmatrači izbora sabiranjem brojeva glasača na svim biračkim mestima u Crnoj Gori. Sumnju u tačnost zvanične evidencije podgreva neshvatljiva razlika između broja birača koji su glasali (126.307) i broja upotrebljenih glasačkih listića (126.239), što upućuje na zaključak da su u Crnoj Gori izborni rezultati „stimovani“ na brzinu. Osim toga, i u tim zvaničnim, očigledno „naduvanim“ podacima uočava se da je izuzetno veliki broj birača (14.044 ili 12,6 odsto) glasao van biračkog mesta, koristeći pravo sadržano u članu 79 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine. Prema tom članu, biraču koji nije u mogućnosti da glasa na biračkom mestu, birački odbor će obezbediti da glasa na drugom mestu „na način kojim se obezbeđuje tajnost glasanja“. Citirani zakon bliže ne određuje razloge zbog kojih je birač onemogućen da glasa na svom mestu, niti postupak kojim se to verifikuje, što je potpuno onemogućilo kontrolu izbornog procesa.

Glasanje na septembarskim izborima u Crnoj Gori odvijalo se u zaista neregularnim uslovima, što ilustruju podaci da su biračka mesta (ukupno 700) bila smeštena po privatnim kućama, vojnim objektima, prodavnicama, staklorezačkim radnjama, frizerskim salonima i kafanama, a za istu namenu poslužili su čak i jedno

atomske sklonište i jedan crkveni objekt. U nekim delovima republike gde je bilo teško obezbediti privatne objekte, grupisani su na jednom biračkom mestu birači sa ranijih petnaest mesta (npr. opština Tuzi). Među nesvakidašnja obeležja septembarskih izbora u Crnoj Gori spada i to što je izbore obezbeđivala vojna policija.

2.3. Predsednički izbori

Od niza izbora održanih 24. septembra najveću „političku težinu“ imali su izbori za predsednika Republike, jer je na njima u borbi sa opozicionim kandidatima „odmerio snagu“ Slobodan Milošević, ne samo najmoćniji političar vladajućeg režima nego i ličnost koja je personifikovala taj režim. Moglo se zamisliti da DOS pobeđi na saveznim, regionalnim i lokalnim izborima, ali da politička situacija u SRJ ostane, u suštini, neizmenjena ako, pri tom, Milošević zadrži vlast. Očuvanje političkog status quo bilo je, međutim, teško zamisliti ako Milošević pretrpi poraz na predsedničkim izborima. To objašnjava zašto su režim u Srbiji i savezna administracija preduzeli sve što je u njihovoj moći da, po svaku cenu, obezbede Miloševiću pobjedu. Za samog Miloševića „ulog u igri“ na septembarskim izborima nije bila samo predsednička fotelja, nego – zbog optužnice Haškog tribunala – i neke druge vrednosti, poput lične slobode, sigurnosti porodice, zamašne imovine i dr. Možda se, zbog toga, zaplet oko izbornih rezultata najviše ticao ishoda nadmetanja za predsednika SRJ, dok su ostali „u senci“ rezultati saveznih, pokrajinskih i lokalnih izbora.

Na predsedničkim izborima, osim Miloševića, sudelovala su još četiri kandidata: Vojislav Koštunica (DOS), Tomislav Nikolić (SRS), Vojislav Mihailović (SPO) i peti, potpuno anonimni kandidat Afirmativne stranke, Miodrag Vidojković. O izbornim izgleđima tih kandidata – izuzev Vidojkovića – govorili su rezultati nekoliko istraživanja sprovedenih na teritorije Srbije (bez Kosova) koje prikazujemo u tabeli na sledećoj strani.

Premda izneti rezultati predizbornih istraživanja nisu potpuno podudarni, oni su nedvosmisleno ukazali na redosled kandidata u pogledu podrške koju uživaju u biračkom telu. Prema tim nalazima, kandidat DOS-a, Vojislav Koštunica, ubedljivo je zauzimao čelnu poziciju, Milošević je bio na drugom mestu, dok su Nikolić i Mihailović za njima ubedljivo zaostali. Istini za volju, većina istraživanja pokazivala su da postoji veliki broj neodlučnih građana čijim mobilisanjem u razdoblju do

Tabela I

Za koga ćete glasati na predsedničkim izborima? (u %)

	Koštica	Milošević	Nikolić	Mihailović	Neodl. i apst.
IDN	35	23	5	5	32
CPA	43	21	5	4	27
Mark Plan	43,2	24,6	7,4	10,3	16,5
Medijum	35,3	24,4	9,1	6,8	24,4
Strateški mark.*	45,1	38,3	10	6,6	

*Uzeti su u obzir samo odgovori ispitanika koji će glasati

izbora može biti promenjena izborna snaga pojedinih kandidata. Za Koštunicu je, na izvestan način, „radilo vreme“ jer vladajući režim nije uspeo da u predizbornom razdoblju spreči rast cena i sve veće nestašice osnovnih životnih namirnica: ulja, mleka, šećera, što je, svakako, podstaklo jedan broj neopredeljenih, koji su živeli sve teže, da glasaju za glavnog opozicionog kandidata. Tu Koštuničinu prednost režim nije uspeo da nadoknadi pojačavajući sistematsku kampanju protiv njega i DOS u zvaničnim medijima, posebno RTV Srbije. U toj kampanji demokratska opozicija je optuživana kao antisrpska i izdajnička, a njeni lideri nazivani su plaćenicima NATO, špijunima i „petom kolonom“.

Okosnica Miloševićeve izborne platforme, kao i platforme koalicije SPS i JUL, bilo je insistiranje na neophodnosti borbe istovremeno protiv pritisaka međunarodnog svetskog poretka i protiv demokratske opozicije u Srbiji, koja je shvatana kao instrument tog poretka. Takva platforma nagoveštavala je, u slučaju Miloševićeve pobeđe, još potpuniju izolaciju zemlje i intenziviranje unutrašnje represije, a na ekonomsko-socijalnom planu sve veću bedu i siromaštvo. Nasuprot tome, kandidat DOS za predsednika SRJ, Vojislav Koštunica, i kandidati DOS na ostalim izborima, nudili su, naročito mlađim biračima, korenite političko-ekonomske promene i poboljšanja. Izborni program DOS detaljno je opisao porazne efekte politike vladajućeg režima u Srbiji u protekloj deceniji koji se ogledaju u: drastičnom ekonomskom osiromašenju građana čiji su realni lični dohoci u 2000. opali na jednu desetinu dohodaka ostvarenih 1989, visokoj stopi nezaposlenosti od 26,6 odsto, približno 600.000 izbeglica iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova koji su našli utočište u Srbiji i u faktičkom gubitku suvereniteta SRJ nad Kosovom i Metohijom. Taj program obećavao je građanima da će stupanjem DOS na vlast biti

ostvarena, postepeno ali sigurno, poboljšanja u svim sferama života. Izborna platforma SPO i njenog predsedničkog kandidata Vojislava Mihailovića bila je bezmalo identična sa platformom DOS i Vojislava Koštunice.

Ishod predsedničkih izbora uglavnom je potvrdio prethodno navedene rezultate empirijskih istraživanja. Na tim izborima ubedljivo je trijumfovao, već u prvom krugu, kandidat DOS, Vojislav Koštunica nad Slobodanom Miloševićem. Koštunica je osvojio 2.470.304 glasa (50,2 odsto), a Slobodan Milošević 1.826.799. Ostali učesnici na predsedničkim izborima zadobili su znatno manju podršku građana (Tabela I). Pobedu Koštunice nije, međutim, proglasio SIK na način predviđen zakonom, nego je ta komisija, tačnije njen stalni deo, uporno nastojala od 25. septembra do 5. oktobra, da preinači rezultate predsedničkih izbora, da bi sprečila ili bar ublažila i odložila Miloševićev poraz. U tom razdoblju SIK je, umesto organa koji nepristrasno obavlja zakonom definisanu ulogu, delovao kao *longa manus* vladajućeg režima, čineći veliki broj teških prekršaja izbornih propisa od kojih ćemo pomenuti samo najteže: onemogućavanje članovima SIK iz proširenog sastava (predstavnik partija-podnosilaca izbornih lista) da učestvuju u radu komisije od zatvaranja biračkih mesta do objavljivanja konačnih rezultata; uzimanje u obradu izbornog materijala sa biračkih mesta na Kosovu i Metohiji iako je stigao u izborne jedinice Prokuplje i Vranje posle isteka zakonom propisanog roka i donošenje odluke o zatvaranju biračkih mesta na Kosovu i Metohiji u 16 umesto u 20 časova. Povrh toga, stalni sastav SIK falsifikovao je rezultate predsedničkih izbora objavljujući u svojoj Odluci (*Službeni list SRJ* od 29. septembra 2000) da je kandidat DOS, Vojislav Koštunica, dobio 2.474.392 glasa, odnosno 49,9 odsto od ukupnog broja glasalih. Na osnovu toga SIK je ocenio da Koštunica nije ispunio uslov (od 50 odsto plus jedan glas) da bi bio izabran u prvom krugu, pa je proglasio da će drugi krug predsedničkih izbora biti održan 8. oktobra 2000. godine.

Prilikom „uštivanja“ izbornih rezultata, Saveznoj izbornoj komisiji – koja je, očigledno, radila u velikoj žurbi – potkrala se i jedna krupna materijalna greška. U Odluci SIK-a, objavljenoj u *Službenom listu SRJ* od 29. septembra, navedeno je da je broj birača koji su glasali 5.053.428, a broj upotrebljenih glasačkih listića 5.053.090! Ta nepodudarnost upućuje na zaključak da su, kao i u prethodno pomenutom slučaju Crne Gore, izborni rezultati „frizirani“ na brzinu. Na pomenutu odluku SIK-a, DOS je uputio prigovor pozivajući se na nezakonitosti u radu same komisije, ali – kao što se moglo i očekivati – SIK je odbacio taj prigovor. DOS je ponudio vlastitu izbornu evidenciju po kojoj je Koštunica izvejavao 52,7 odsto glasova, a SRS – koalicioni partner SPS i JUL u saveznoj i republičkim vladama – i

SPO su, nezavisno, publikovali sopstvene izborne podatke po kojima je Koštunica dobio apsolutnu većinu glasova i pobedio u prvom izbornom krugu. U težnji da se mirno okonča spor o pobjedniku predsjedničkih izbora, koalicija DOS je predložila ponovno prebrojavanje glasova, uz prisustvo međunarodnih posmatrača, što je visoki funkcioner SPS, Nikola Šainović, odbio tvrdnjama da „mi imamo institucije koje se time bave“ i da ne postoji „nijedan kompetentan subjekt u zemlji koji tvrdi da je predsjednik Republike izabran u prvom krugu“ (*Danas*, 4. oktobar 2000). Na žalbu DOS i njegovog predsjedničkog kandidata protiv citirane odluke SIK, Savezni ustavni sud (SUS) doneo je 4. oktobra rešenje prema kojem kompletan prvi krug izbora za predsjednika treba da bude ponovljen što je, u stvari, značilo da se predsjednički izbori moraju iznova održati. Na taj način SUS je – kao i SIK – pokušao da spasi Miloševića od pretrpljenog izbornog poraza.

Ali, nasuprot režimu i njegovim institucijama, u Srbiji je obrazovan moćan demokratski blok koji je nastojao da prinudi režim da prizna rezultate predsjedničkih izbora. Zbog očiglednog pokušaja izborne prevare, lideri DOS su pozvali 29. septembra na građansku neposlušnost i na masovne proteste sve do priznavanja izbornih rezultata. Višednevne demonstracije dostigle su vrhunac u četvrtak 5. oktobra, kada je na ulice Beograda izašlo više od sedam stotina hiljada građana iz čitave Srbije i koji su zauzeli Saveznu skupštinu i zgradu RTS. Krvoproliće je, ipak, izbegnuto, jer su elitne policijske formacije (Posebne jedinice policije, Specijalna antiteroristička jedinica i Jedinica za specijalne operacije, poznata kao „crvene beretke“) odbile da pucaju i pridružile su se građanima. Tako se na ulicama Beograda 5. oktobra dogodila „meka demokratska revolucija“, koja zbog svoje masovnosti ima izvesne sličnosti sa zbivanjima u Pragu 1989. Ali, okolnost da je u događajima u Beogradu ipak bilo nasilja i žrtava (jedna osoba mrtva i više desetina ranjenih) ukazuje na sličnost sa „rumunskim scenarijom“, a otkazivanje poslušnosti represivnog aparata vladajućem režimu i njegovo „bratimljenje sa narodom“ podseća na zbivanja u Portugalu (1974) poznata kao „revolucija karanfila“. Mirnom raspletu izborne drame doprineo je svakako i SUS koji je, posle izlaska više stotina hiljada građana na beogradske ulice 5. oktobra, dezavuisao svoj prethodni stav od 4. oktobra i doneo Odluku kojom je istovremeno usvojio žalbu DOS i poništio rešenje SIK o odbijanju Koštuničinog prigovora o poništavanju dela izbornog postupka, stavio van snage odluku SIK o utvrđivanju rezultata glasanja koja se odnosi na glasanje na Kosovu i Metohiji i poništio rešenje SIK kojim je odbačena dopuna Koštuničinog prigovora. Na taj način Vojislav Koštunica je postao predsjednik SRJ.

2.4. Izbori za Saveznu skupštinu

Savezna skupština SRJ sastoji se od Veća građana koje broji 138 poslanika (108 se bira u Srbiji i 30 u Crnoj Gori) i od Veća republika koje broji 40 poslanika (obe republike biraju po 20). Izbori za oba veća održani su u Srbiji i u Crnoj Gori po proporcionalnom principu. Na izborima za Veće republika i Srbija i Crna Gora su (pojedinačno uzev) bile jedinstvene izborne jedinice. Ali, kao što smo prethodno pomenuli, na izborima za Veće građana Srbija je bila podeljena na 26 jedinica, dok je Crna Gora bila – kao i na izborima za Veće republika – jedna jedinica.

Pozabavićemo se najpre rezultatima saveznih parlamentarnih izbora u Srbiji. U toj republici su u predizbornom razdoblju obavljena mnogobrojna empirijska istraživanja političkih opredeljenja građana, čiji su nalazi pokazali visoku prognostičku vrednost. Kao ilustraciju za to navedimo da se na pitanje za koga će glasati na saveznim izborima postavljeno u istraživanju CPA (sprovedenom u poslednjoj nedelji avgusta), 41 odsto ispitanika opredelilo za DOS, 20 odsto za SPS i JUL, pet odsto za SRS, pet odsto za SPO, a 29 odsto je bilo neopredeljeno ili je izjavilo da neće izaći na izbore. Od tih rezultata ne odstupaju u većoj meri ni rezultati istraživanja NDI (iz SAD) sprovedenog u julu, prema kojima 35 odsto ispitanika podržava Savez za promene (koji predstavlja jezgro DOS), 25 odsto SPS i JUL, sedam odsto SPO, sedam odsto SRS, dok je 28 odsto neodlučno ili će apstinirati. Rezultati izbora za Saveznu skupštinu nisu bitno odstupili – kao uostalom ni rezultati predsjedničkih izbora – od prezentiranih nalaza empirijskih istraživanja. Na izborima za Veće građana za koaliciju DOS glasalo je 44,6 odsto građana (2.040.646), pa je ta koalicija osvojila 59 (54,6 odsto) od ukupno 108 poslaničkih mandata, koliko se raspodeljuje u Srbiji, dok je na drugom mestu koalicija SPS–JUL koja je zadobila podršku 1.532.841 birača (33,5 odsto) i osvojila 44 mandata (40,7 odsto). Za pomenutu koaliciju glasalo je 15,1 odsto manje građana nego za njenog predsjedničkog kandidata, Slobodana Miloševića, što nije neuobičajeno, jer je Milošević izvojevao širu podršku nego SPS i na predsjedničkim izborima 1990. i 1992. Na trećem mestu po rezultatima na septembarskim izborima je SRS, koji je dobio 8,8 odsto glasova i četiri mandata (3,7 odsto), a na četvrtom SPO sa pet odsto glasova, ali bez ijednog mandata (Tabela II). Kao što se vidi iz iznetih podataka, nadmoć DOS u Veću građana je izrazitija nego u biračkom telu, jer se u svakoj izornoj jedinici (kojih je ukupno bilo 26) prosečno bira mali broj poslanika (4,1 odsto), što je neizbežno „pojačalo“ predstavnike najuticajnije organizacije, u ovom slučaju

koalicije DOS. U veću republika, koalicija DOS je osvojila 43,9 odsto glasova i 10, tj. polovinu mandata, SPS je zadobila 31 odsto glasova i sedam mandata, SRS 9,9 odsto glasova i dva mandata i SPO 5,9 odsto glasova i jedan mandat. Na izborima za ovo veće – kao što smo prethodno napomenuli – čitava Srbija bila je jedna izborna jedinica u kojoj je birano svih 20 poslanika čime je smanjena nesrazmera između biračkog i parlamentarnog uticaja partija.

Ubedljiva pobjeda koalicije DOS na izborima za oba doma Savezne skupštine ne može da prikriva važnu činjenicu da je Koštunica privukao približno jednu petinu glasova više od te koalicije. Deo objašnjenja Koštuničine nadmoći nad DOS-om treba, verovatno, tražiti u tome što SRS i SPO nisu istakli svoje partijske prvake, Vojislava Šešelja, odnosno Vuka Draškovića, kao predsedničke kandidate, nego manje istaknute i popularne lidere. Zbog toga je deo birača koji je na parlamentarnim izborima podržao SRS i SPO, glasao za Vojislava Košunicu umesto za predsedničke kandidate tih dveju partija.

Koalicija SPS-JUL dobila je na septembarskim izborima čak više glasova nego na republičkim izborima 1997 (1.532.841 : 1.418.036), ali i sa takvim rezultatom ona je ubedljivo izgubila primat na saveznoj parlamentarnoj sceni u korist DOS. Septembarski izbori za Saveznu skupštinu u Srbiji predstavljali su težak politički debakl radikala, jer je na tim izborima bitno opala njihova izborna snaga. O razmerama poraza govori to što je SRS na izborima za Narodnu skupštinu Srbije, održanim 1997, osvojio 28,1 odsto glasova, dok je na septembarskim izborima zadobio podršku manje od jedne desetine glasača.

Pravi izborni brodolom doživela je i dugo najjača opoziciona stranka, SPO, jer je na septembarskim izborima, u odnosu na izbore 1997, njena snaga opala sa 19,1 odsto na samo oko šest odsto. SPO je, inače, od svih stranaka Srbije u prethodnom razdoblju, najmanje oscilirao u svojim izbornim rezultatima; na parlamentarnim izborima, održanim u vremenskom okviru od 1990. do 2000, SPO je osvajao približno jednu šestinu biračkog tela (od 15 od 18 odsto). Bitno sužavanje oslonca SPO u biračkom telu, što se očitivalo na septembarskim izborima, rezultat je pre svega njegovog političkog zaokreta 1997. ka saradnji sa SPS, do kojeg je došlo odlukom njegovog predsednika, Vuka Draškovića. Reč je, inače, o izuzetno centralizovanoj stranci u kojoj se odluke predsednika bespogovorno izvršavaju („predsednički sistem“). Veliki broj opoziciono opredeljenih članova i funkcionera napustio je tu stranku 1997. i formirao Novu Srbiju (NS), a drugi deo se priključio ostalim opozicionim strankama. „Interno vrenje“ u SPO, praćeno osipanjem njegovih članova i simpatizera, snažno je podstaknuto i odlukama rukovodstva te stranke da

početkom 1999. postane član koalicione savezne vlade (sa SPS, JUL i SNP CG) i da odbije da na septembarskim izborima 2000. učestvuje u okviru koalicije DOS.

U Crnoj Gori na izborima za Veće građana nadmoćno je pobedio SNP CG koji je (prema zvaničnoj evidenciji) osvojio 104.198 glasova (82,4 odsto) i 28 od ukupno 30 mandata, a preostala dva mandata u tom veću pripala su SrNS, za koji se izjasnilo 8.048 građana (6,3 odsto). Na izborima za Veće republika trijumfovao je, takođe, SNP CG sa 19 mandata, jedan mandat zadobio je SrNS, a druge stranke ostale su bez mandata (Tabela II).

2.5 Pokrajinski i lokalni izbori

Izbori za Skupštinu pokrajine Vojvodine odvijali su se po istim „pravilima igre“ kao i prethodni izbori 1996. Reč je o većinskom izbornom sistemu u dva kruga čija je osobenost to što u drugom krugu (ako nijedan kandidat ne zadobije apsolutnu većinu u prvom) učestvuju – prema članu 46 Odluke o izboru poslanika u Skupštinu Autonomne Pokrajine Vojvodine (1996) – tri, umesto dva kandidata, što je najčešće slučaj u ovakvom tipu većinskog sistema. Efekat primene opisanog izbornog sistema u Vojvodini 1996. bio je porazan po opoziciju, jer je SPS sa približno jednom četvrtinom birača u prvom krugu, zadobio 65 odsto mandata (78 od ukupno 120) u Pokrajinskoj skupštini. Objašnjenje za to je jednostavno; u drugom krugu nadmetali su se, u najvećem broju slučajeva, kandidat SPS i dva kandidata među sobom podeljenih opozicionih partija. Promena biračkog raspoloženja u septembru 2000. u odnosu na 1996. dovela je, pri istom izbornom sistemu, do temeljne promene sastava Pokrajinske skupštine. U stvari, izborni sistem se u septembru 2000. „okrenuo“, kao bumerang, protiv SPS, koji je presudno uticao na njegovo usvajanje 1996. To dobro ilustruju podaci po kojima je u Pokrajinskoj skupštini izabranoj u septembru 2000. DOS izvojevao 117 mandata, koalicija SPS-JUL dva, a jedan mandat pripao je Grupi građana. Nijedno poslaničko mesto u toj skupštini nisu zadobili SPO – koji je 1996. (u okviru koalicije „Zajedno“) osvojio 18 mandata – ni SRS, kojem je 1996. pripalo šest mandata.

Dok je na septembarskim izborima 2000. za Pokrajinsku skupštinu isti izborni sistem dao potpuno oprečne rezultate, na istovremeno održanim lokalnim izborima (za odbornike opštinskih i gradskih skupština) ostvareni su, takođe, različiti rezultati u odnosu na izbore 1996, ali je na lokalnom nivou promenjen i izborni sistem. Umesto većinskog sistema u dva kruga, koji je važio na izborima 1996,

Zakonom o lokalnoj samoupravi (1999) usvojena je izborna „formula“ first-past-the post. Vladajući režim je tom promenom nastojao da izbegne reprizu novembarskih lokalnih izbora 1996, kada se opozicija udružila u drugom krugu i odnela pobeđu u oko četrdeset opština i gradova Srbije, uključujući Beograd. Opredeljujući se za izborni sistem first-past-the post, vladajući režim je pošao od pretpostavki da je SPS, pojedinačno uzev, najjača partija i da je izborni savez opozicionih partija nemoguć, i da će u takvim okolnostima SPS-u najviše pogodovati pomenuti sistem. Pred septembarske izbore ostvareno je ujedinjenje (najvećeg dela) opozicije čime je demantovana ključna premisa usvojenog izbornog sistema. Zbog toga je taj izborni sistem, umesto SPS, „pojačao“ udeo DOS (kao organizacije sa najširim podrškom građana) u lokalnim skupštinama u odnosu na izbornu snagu te koalicije. Na izborima za opštinske skupštine DOS je pobedio u 79 od ukupno 159 opština (ne računajući Kosovo i Metohiju), koalicija SPS-JUL trijumfovala je u 57 opština, dok u ostalim opštinama nijedna od pomenutih organizacija nije osvojila većinu, ili su u njima vlast osvojile regionalne partije (SVM, SDA) ili grupe građana. Predstavu o globalnom odnosu snaga između partija na opštinskom nivou pružaju podaci prema kojima je u 156 opština (za koje postoje podaci) izabrano ukupno 6.629 odbornika od kojih su 54 odsto iz redova DOS, 40 odsto iz koalicije SPS-JUL, 2,5 odsto iz SPO i oko jedan odsto iz SDA (Politika, 12. oktobar 2000).

DOS je odneo ubedljive pobeđe i na izborima za odbornike gradskih skupština Beograda, Niša i Novog Sada. O izbornom trijumfu DOS može se govoriti naročito u glavnom gradu gde je ta koalicija od 110 odborničkih mandata zadobila 105 (95,4 odsto), dok su SPS i JUL osvojili četiri, SRS jedan, a SPO je ostao bez ijednog mandata.

2.6. Politički efekti

Izbori održani 24. septembra 2000. predstavljaju izuzetno važan događaj u političkom razvoju SRJ i obe njene republike, Srbije i Crne Gore. U Srbiji je pobedom DOS i njegovog predsedničkog kandidata na saveznim izborima, otpočelo razdoblje političkog dualizma u kojem je pobednička koalicija DOS posedovala ogromnu podršku građana, ali ne i vlast u republičkim političkim institucijama (državni aparat, naročito policija i pravosuđe), dok je „stari režim“ raspolagao institucijama bez političke podrške koje su, međutim, još bile kadre da otežavaju uspostavljanje novog poretka. Razdoblje dualizma okončano je decembarskim izborima o kojima će posebno biti reči.

Septembarski izbori imali su u Srbiji četiri naročito važna politička efekta. Prvo, ti izbori su pokazali potpuni raskorak između paralelograma političkih snaga u društvu i odnosa snaga izraženog u Narodnoj skupštini Srbije, što je podstaklo zahtev za održavanjem vanrednih republičkih izbora koji će ukloniti taj nesklad. Na taj zahtev vladajući režim je, pod pretnjom novih masovnih demonstracija, bio prinuđen da pristane.

Drugo, na septembarskim izborima ostvarena je delegitimizacija autoritarnog predsednika SRJ, Slobodana Miloševića, najmoćnije ličnosti „starog režima“. Režim je, kao što smo prethodno opisali, pokušao da preinači izbornu volju građana, ali je time izazvao masovne proteste koji su kulminirali „zauzimanjem“ Savezne skupštine i zgrade RTV Srbije od strane učesnika demonstracija. Policijske i vojne snage upućene protiv demonstranata nisu intervenisale, nego su se pridružile narodu na ulicama, posle čega su počele da „otkazuju“ ključne poluge i mehanizmi vladajućeg režima (informisanje, bankarstvo, policija). Uporedo s tim, mnoge organizacije u vitalnim društvenim delatnostima (nauka, kultura, školstvo, zdravstvo) spontano su odbile da primenjuju važeće propise nametnute u ranijem razdoblju kojima je režim kontrolisao njihov rad, a u nekim od tih organizacija zaposleni su eliminisali upravljačke garniture nametnute od strane režima u prethodnom razdoblju. Karakterističan je u tom pogledu Beogradski univerzitet koji je prestao da se povinuje Zakonu o univerzitetu – koji je 1998. ukinuo njegovu autonomiju – i počeo da primenjuje zakon koji je bio na snazi do 1998. Istovremeno, na univerzitetu i na većini fakulteta odstranjena su rukovodstva nametnuta od strane države, a njihova mesta privremeno su zauzeli organi izabrani od strane samih fakulteta.

Treće, septembarski izbori ipak nisu bili samo „glasanje protiv Miloševića“, nego su na nesumnjiv način demonstriali pozitivne težnje i aspiracije biračkog tela Srbije, čija je većina odlučno podržala protržišno i prodemokratski opredeljenu koaliciju DOS i njenog predsedničkog kandidata, Vojislava Koštunicu. Na to da, nasuprot izolacionističkom političkom vrhu Srbije, u biračkom telu te republike dominira proevropska orijentacija ukazivala su, doduše, i neka empirijska istraživanja sprovedena u prethodnim godinama (Goati, 2000: 181-182), ali septembarski izbori su to potvrdili na nesumnjiv način.

Četvrto, iako na septembarskim izborima nije biran parlament niti predsednik Srbije, ti izbori su doveli via facti do temeljne promene partijske i uopšte političke scene te republike. Na tim izborima, čelnu poziciju suvereno je zauzeo DOS, dok je ranije najuticajniji SPS (u koaliciji sa JUL) potisnut na drugu poziciju. Istini za volju, promena odnosa snaga rezultat je – kao što smo prethodno napomenuli – mete-

orskog uspona DOS, a ne sužavanja izbornog oslonca SPS. Pošto su na septembarskim izborima ubedljivo poraze doživele i druga i treća po snazi partija u parlamentu Srbije (SRS i SPO), može se govoriti o korenitoj transformaciji partijskog sistema te republike uspostavljenog na izborima održanim 1997. Na tim izborima obrazovan je četvoropartijski sistem (SPS, JUL, SRS, SPO) koji je na septembarskim izborima evoluirao u tropartijski (DOS, SPS, SRS).

Septembarski izbori ostavili su, takođe, dubok trag na politički život Crne Gore i na njen status u federaciji. Bojkot izbora u toj republici organizovala je vladajuća koalicija „Da živimo bolje“, prvenstveno u znak protesta protiv poništavanja ravnopravnosti Crne Gore u SRJ julskim ustavnim amandmanima. U skladu sa odlukom da zbog toga ne sudeluje na saveznim parlamentarnim i predsedničkim izborima, crnogorska vladajuća koalicija je odbila da prizna i federalne institucije proizašle iz tih izbora. Ali, bojkot septembarskih izbora i nepriznavanje savezne države, koji su od crnogorskog političkog rukovodstva obrazlagani neophodnošću da se brani evropska i demokratska orijentacija „južne republike“ u slučaju pobeđe SPS i Miloševića na septembarskim izborima, ispoljili su i neke latentne efekte kada su, umesto SPS i Miloševića, na septembarskim izborima ubedljivo trijumfovali DOS i njegov predsednički kandidat Vojislav Koštunica. Od tih efekata tri nam se čine posebno značajnim.

Prvo, problem promene Ustava SRJ u pravcu veće samostalnosti dveju federalnih jedinica, pa čak i u pravcu konfederalnog aranžmana, za koji se zalaže ne samo crnogorsko rukovodstvo nego i koalicija DOS ili bar neke njene članice, postao je nerešiv upravo zbog odsustva vladajuće crnogorske koalicije iz Savezne skupštine. Skoro samorazumljiva ideja da se taj problem reši tako što će savezni parlament izvršiti restitutio in integrum, proglašavajući ništavim julske ustavne amandmane i što će se, potom, održati novi savezni izbori na kojima će uzeti učešće i koalicija „Da živimo bolje“, praktično je neostvarljiva, jer je za to neophodna saglasnost SNP CG i SrNS, koji su zadobili sve mandate što pripadaju Crnoj Gori u saveznom parlamentu, zahvaljujući upravo nesudelovanju pomenute koalicije na septembarskim izborima. Imajući to u vidu, potpuno je nerealno očekivati da te dve partije daju saglasnost za raspuštanje Savezne skupštine u kojoj one poseduju „kontrolni paket akcija“ i za održavanje vanrednih saveznih izbora u kojima bi učestvovala i vladajuća crnogorska koalicija, zato što bi u tom slučaju SNP CG i SrNS bili politički marginalizovani.

Drugo, obrazovanje savezne koalicione vlade između DOS i SNP CG problematično je ne samo zbog toga što se na septembarskim izborima jasno pokazalo da SNP CG ima u Crnoj Gori izrazito manjinsku podršku, nego i zbog toga što je

u svojoj platformi za septembarske izbore i u prethodnom političkom angažovanju bezrezervno podržavao SPS i Slobodana Miloševića koji su u Srbiji pretrpeli ubedljiv izborni poraz. Istini za volju, SNP CG ipak nije ušao u koliciju sa DOS kao ravnopravan partner, upravo zbog slabih rezultata na septembarskim izborima. Zbog takvog izbornog ishoda, SNP CG je bio prinuđen da čini kadrovske i programske ustupke DOS-u, što dobro pokazuje pristanak SNP CG da njegov predsednik, Momir Bulatović – koji je do septembarskih izbora bio na čelu Savezne vlade – ne bude predsednik ni član nove koalicione vlade. Drugi ustupak SNP CG je još važniji, jer je ta stranka prihvatila protržišnu, prodemokratsku i proevropsku platformu DOS, koja potpuno odudara od njegovih programskih opredeljenja.

Treće, uspostavljanje „koalicije iz nužde“ između DOS i SNP CG doprinelo je, po logici političkog života, zahlađivanju ranije srdačnih odnosa između DOS i vladajuće koalicije Crne Gore „Da živimo bolje“ – koja se nalazi u nepomirljivom sukobu sa SNP CG – i tako, posredno, još više učvrstilo odlučnost crnogorskog režima da ne prizna odluke Savezne skupštine i Savezne vlade i da ubrza organizovanje više puta najavljenog referenduma o nezavisnosti Crne Gore.

3. Decembarski izbori

Ubedljiva pobeđa demokratske opozicije na septembarskim izborima i nezadrživo urušavanje „starog režima“ omogućili su da se sagleda dubina provalije u koju je taj režim uvukao zemlju u razdoblju od jedne decenije. O tome rečito govore globalni pokazatelji po kojima je bruto nacionalni proizvod SRJ prepolovljen u odnosu na 1989, stopa nezaposlenosti utrostručena, a prosečna plata zaposlenih svedena je na samo jednu desetinu prosečne plate 1989. U jesen 2000. Srbija se, pored dramatično teške ekonomsko-socijalne situacije, suočila i sa nestašicom električne energije i nemogućnošću da, zbog neisplaćenih dugova prema stranim partnerima, uveze neophodne količine mazuta i prirodnog gasa za grejanje. Nova savezna vlast bila je prinuđena da se osloni na pomoć iz inostranstva koja je počela da pritiče paralelno sa uspostavljanjem veza SRJ sa svetom. Već 13. oktobra SAD su ukinule naftni embargo i zabranu letova, 26. oktobra SRJ je primljena u Pakt za stabilnost jugoistočne Evrope, 1. novembra u UN, 10. novembra SRJ je obnovila članstvo u OEBS, 17. novembra ponovo je uspostavila diplomatske odnose sa SAD, Nemačkom, Francuskom i Velikom Britanijom, a 20. decembra postala je član Međunarodnog monetarnog fonda.

3.1. Predizborna zbivanja

Na unutrašnjem planu, razdoblje od septembarskih do decembarskih izbora karakteriše asimetrija između saveznog nivoa vlasti na kojem je DOS preuzeo dominantnu ulogu i republičkog nivoa na kojem je funkcionisala tripartitna vlada (SPS, DOS, SPO) koja je sve odluke donosila konsenzusom. Reč je, u stvari, o dvovlašću između „starog režima“ koji je sačuvao značajan uticaj u nekim važnim segmenima političkog sistema (republička vlada, policija) i koalicije DOS koja je, sudeći prema rezultatima septembarskih izbora, zadobila ogromnu podršku među građanima, ali koja nije mogla da realizuje svoju politiku, jer nije posedovala dominantan uticaj u pomenutim institucijama. U stvari, DOS koji je, uz podršku masovnog građanskog pokreta, prisilio 5. oktobra vladajući režim, uz relativno malu upotrebu prinude, da prizna svoj izborni poraz, nije se u procesu eliminacije tog režima oslanjao na nasilne metode, ili je to činio u maloj meri, tako da je posle septembarskih izbora došlo do parcijalne, a ne do celovite eliminacije ranije vladajuće garniture. Tu je reč o političkom kompromisu između DOS i predstavnika „starog režima“, formalizovanom u Političkom sporazumu koji je potpisan 16. oktobra od strane DOS, SPS i SPO, uz garanciju predsednika SRJ, Vojislava Koštunice i predsednika Srbije, Milana Milutinovića. Pomenuti sporazum sadrži, između ostalog, odluke o raspisivanju republičkih izbora 23. decembra i o obrazovanju nove republičke vlade i načinu njenog delovanja. Tu vladu čine pripadnici organizacija-potpisnica sporazuma, a njen predsednik bira se iz redova SPS, dok je položaj potpredsednika rezervisan za pripadnike DOS i SPO. U članu 3. Sporazuma naglašava se da će se sve odluke iz nadležnosti predsednika republičke vlade donositi konsenzusom predsednika i potpredsednika vlade, a „funkcije ministara unutrašnjih poslova, informisanja i finansija obavljaju kolegijalni organi sastavljeni paritetno od potpisnika Sporazuma koje bira Narodna skupština. Sve odluke iz nadležnosti ministara ovih resora donose se kompromisom“ (integralan tekst Sporazuma: *Blic*, 17. oktobar 2000). U skladu sa Političkim sporazumom, republička vlada izabrana u martu 1998, na čelu sa premijerom Mirkom Marjanovićem, podnela je ostavku 21. oktobra, a Narodna skupština Srbije izabrala je 24. oktobra prelaznu vladu na čelu sa Milomirom Minićem (SPS) i potpredsednikom Nebojšom Čovićem (DOS). Dva dana kasnije, predsednik Republike doneo je odluku o raspuštanju Narodne skupštine Srbije i zakazao vanredne republičke izbore za 23. decembar.

Nastojanje DOS da maksimalno očuva princip legalnosti imalo je, pored pred-

nosti, i neke nedostatke u koje svakako treba ubrojiti to što su prelazna vlada i njena ključna ministarstva bili od samog početka blokirani u radu. U tome treba tražiti objašnjenje zbog čega je na položaju načelnika Državne bezbednosti Srbije ostao Rade Marković, uprkos zahteva DOS, SPO i čitave demokratske javnosti da on bude smenjen sa tog položaja zbog sumnji da je umešan u mnoga krivična dela i njegove povezanosti sa Slobodanom Miloševićem. Dvojstvo vlasti manifestovalo se i u paralizaciji pravosudnog sistema zbog čega mnogobrojni pripadnici stare vlasti, koji su se u prethodnom razdoblju teško ogrešili o zakone, nisu pozivani na odgovornost. U stvari, u razdoblju između septembarskih i decembarskih izbora, oslabljeni „stari režim“ je nastojao da se zadrži na političkoj sceni, povlačeći se na „drugu liniju odbrane“ i čekajući pogodnu priliku da se vrati na vlast. Mnogi funkcioneri tog režima, koje nova vlast nije uklonila, nastojali su da pogoršaju inače izuzetno tešku ekonomsku situaciju u društvu i da tako izazovu gnev građana protiv DOS. Karakterističan primer za to jeste odluka vlade Srbije doneta 18. oktobra (dok je na njenom čelu još bio Mirko Marjanović) kojom se ukidaju uredbe o kontroli cena životnih namirnica i zabranjuje da se životne namirnice dostavljaju trgovini iz državnih rezervi, što je odmah izazvalo brzi porast cena i troškova života. Samo zahvaljujući velikim naporima koalicije DOS i angažovanju nevladinih organizacija, obezbeđena je urgentna ekonomska pomoć od strane nekih evropskih država i međunarodnih organizacija, što je omogućilo da se stabilizuje ekonomsko-socijalna situacija u Srbiji. Pokušaji ostataka „starog režima“ da pogoršaju političku situaciju i da tako povećaju svoje izgleda na povratak, došli su do izražaja i u toku eskalacije sukoba u „tampon zoni“ od pet kilometara između Srbije i Kosova i Metohije. Posle niza napada od strane albanskih nacionalista na srpsko i uopšte nealbansko stanovništvo, DOS je početkom decembra, poštujući Kumanovski sporazum, preduzeo energične diplomatske korake da međunarodna zajednica onemogućiti upade albanskih ekstremista u tu zonu. Ali, od strane dela srpskog stanovništva, a u „režiji“ lokalnih funkcionera SPS, JUL i SRS, blokirane su saobraćajnice od Srbije prema Kosovu i Metohiji i prema Makedoniji sa ciljem da se pokaže nesposobnost DOS da obezbedi teritoriju Srbije od napada albanskih ekstremista i da se tako smanje njegovi izgledi na pobedu na decembarskim izborima.

Dalekosežno i politički krajnje delikatno opredeljenje, da se demontiranje autoritarnog režima Srbije ostvaruje postepeno, uz maksimalno poštovanje principa zakonitosti, nije od početka imalo jednodušnu podršku rukovodstva koalicije DOS koju čine 18 heterogenih partija. Nesuglasice u pobedničkoj koaliciji na septembarskim izborima još više su intenzivirane kada su u javnost prodrle informa-

cije da mnogi funkcioneri stare vlasti koriste „pravosudni vakuum“ da unište tragove svojih nedela i/ili da iznesu iz zemlje protivpravno stečena sredstva. U DOS su, sredinom novembra, izbile razmirice i oko podele mandata na decembarskim republičkim izborima, između DS koji je – kao najbrojnija i najbolje organizovana stranka unutar DOS – izneo glavni teret pobeđe na septembarskim izborima i DSS, čiji je kandidat, Vojislav Koštunica, ostvario pobeđu na tim izborima. Koštuničina pobeđa na predsedničkim izborima nad Slobodanom Miloševićem povećala je prestiž DSS i postakla brzo povećanje njegovog članstva, zbog čega je ta stranka zahtevala da se izjednači po broju mandata sa DS i da čak i mandatar buduće republičke vlade (naravno, ako DOS zadobije većinu) bude određen uz saglasnost nosioca liste DOS, Vojislava Koštunice. Posle dugih rasprava, u DOS je ipak postignut kompromis; DSS je uspeo da se po broju mandata u budućem republičkom parlamentu izjednači sa DS, ali je, nevoljno, pristao da premijer republičke vlade bude vođa DS, Zoran Đinđić, što je utvrđeno Koalicionim sporazumom DOS o izornoj saradnji, potpisanim 18. novembra 2000. godine.

Sa još većim internim problemima suočile su se gubitničke stranke na septembarskim izborima: SPS, JUL, SRS i SPO. Posle poraza na septembarskim izborima, SPS je nastojao da konsoliduje svoje redove na svom vanrednom, Petom kongresu, održanom 25. novembra 2000. Na tom kongresu, Slobodan Milošević je u uvodnom referatu ponudio političku platformu koja bitno ne odstupa od platforme Četvrtog kongresa, održanog 17. februara iste godine. Okosnicu te platforme predstavljaju tvrdnje da se iz inostranstva „protiv naše zemlje vodi rat novcem“ sa ciljem da dođe do osamostaljivanja Crne Gore i Kosova i Metohije i da partije demokratske opozicije pomažu u tom ratu „stranom faktorom“. Miloševićev referat ne sadrži nijednu samokritičnu notu zbog izgubljenih izbora, a raspad „patriotskog bloka“ (koalicije SPS-JUL-SRS), samo delimično je pripisan slabostima SPS, a u većoj meri preteranim zatevima SRS. U Miloševićevom referatu tvrdi se da SPS ima manje mana od drugih partija, a u glavne mane socijalista ubrojane su strukturalne slabosti, nedovoljna zastupljenost mladih, žena i seljaka.

U očigledno unapred pripremljenim izlaganjima delegata Petog kongresa dominirala je teza da je SPS „dobio septembarske izbore a izgubio vlast“, zasnovana isključivo na podatku da je SPS (zajedno sa JUL) dobio na tim izborima više glasova nego na republičkim izborima 1997. Ta tvrdnja je, međutim, samo racionalizacija neuspeha, jer svesno previđa da pobeđa na izborima ne zavisi samo od broja glasova koji jedna stranka dobije, nego i od rezultata drugih stranaka, u ovom slučaju DOS, koji je po širini izborne podrške nadmašio SPS za oko 600.000

glasova. Peti, vanredni kongres SPS označio je kontinuitet ne samo na programskom nego i na kadrovskom planu; Slobodan Milošević ponovo je izabran (kao jedini kandidat) za predsednika SPS. Od 2.368 delegata na kongresu, Miloševićev izbor podržalo je 2.048 ili 85,8 odsto, što predstavlja ogromu razliku u odnosu na Četvrti kongres na kojem je Milošević izabran uz samo jedan (Miloševićev) nevažeći glas. Osim Miloševića u najužem rukovodstvu SPS ostali su pripadnici „čvrstog jezgra“ ranije vladajuće garniture te stranke (Nikola Šainović, Zoran Anđelković i Milomir Minić).

Ponovni izbor Miloševića na čelo SPS podstakao je dezintegracione procese u toj stranci, o čemu govori podatak da su dva bivša visoka funkcionere SPS, Milorad Vučelić i Zoran Lilić, napustili tu stranku i osnovali nove partije – Socijalističku demokratsku partiju (Vučelić) i Srpsku socijaldemokratsku partiju (Lilić). Tim dvema partijama priključili su se i neki visoki rukovodioci SPS (iz SDP su pristupili Bora Jović i Slobodan Jovanović, a iz SDP Jovica Stanišić), kao i mnogi rukovodioci sa nižih nivoa organizovanja (opštinski, gradski, pokrajinski). U JUL je, kao i u SPS, izostala kritička analiza izbornog neuspeha. Iz rukovodstva JUL se povukao veći broj pripadnika, ali je sam vrh stranke ostao neizmenjen. Rukovodstvo SRS je septembarski izborni fijasko pripisalo u manjoj meri vlastitoj grešci zbog savezništva sa SPS i JUL, ali je naglasak stavilo na medijsku izolaciju stranke u predizbornom razdoblju. Predsednik SRS i zamenik predsednika zadržali su svoje položaje, a u stranci nije došlo do „unutrašnjih lomova“ niti do napuštanja stranke od strane njenih viđenijih lidera. Nasuprot SRS, u SPO je zbog izbornog debakla došlo do internog raskola; u znak protesta zbog pogrešne politike rukovodstva stranke, prvenstveno njenog lidera Vuka Draškovića, iz SPO je istupilo više članova Glavnog odbora. Jedan od njih, Borivoje Borović je, uz podršku velikog broja istomišljenika – koji su, takođe, napustili SPO – osnovao, krajem oktobra, novu stranku, Narodnu stranku „Pravda“ (NSP), ali ta stranka je, zbog nedostatka vremena, donela odluku da ne sudeluje na decembarskim izborima i pozvala svoje simpatizere da glasaju za DOS ili SPO.

3.2. Izborni uslovi

Decembarski izbori održani su na osnovu Zakona o izboru narodnih poslanika koji je 9. oktobra usvojila Narodna skupština Srbije. Taj zakon – kao i izborni zakon koji je važio 1997 – zasnovan je na proporcionalnoj izornoj formuli, ali je po njemu,

umesto podele Srbije na 29 izbornih jedinica, čitava republika postala jedna izborna jedinica. U takvim okolnostima, zadržavanje izbornog cenzusa od pet odsto, kakav je postojao u izbornom zakonu 1997, dobilo je sasvim različito značenje. Dok su po zakonu 1997. male regionalne i etničke partije mogle osvojiti parlamentarno predstavništvo u nekoj od 29 izbornih jedinica, na decembarskim izborima, kada je cela republika bila jedna izborna jedinica, dostizanje „izbornog praga“ od pet odsto (odnosno, kako se na izborima pokazalo, 187.431 glas) postalo je nepremostiva prepreka za manje stranke, uključujući tu i stranke nacionalnih manjina. Izborni zakon ima i neke druge slabosti od kojih je naročito dalekosežna ta što – kao i u prethodnom zakonu – biračima i strankama nije omogućen celovit, nego samo parcijalan uvid u birački spisak i što su članovi stalnog sastava Republičke izborne komisije u povoljnijem položaju nego članovi iz proširenog sastava.

Osim toga, izbornim zakonom koji je primenjen na decembarskim izborima 2000. povećana je diskreciona moć partijskih rukovodstava u raspodeli mandata koji pripadnu određenim listama. Dok je po zakonu primenjenom na republičkim izborima 1997. podnosilac liste bio obavezan da trećinu osvojenih mandata raspodeli u skladu sa redosledom na kandidatskoj listi, po članu 84. ovog izbornog zakona podnosilac je potpuno nezvan redosledom i arbitrarno raspodeljuje mandate. To ne znači samo davanje enormnih ovlašćenja podnosiocu liste, nego, što je još važnije, ukida direktnu vezu između glasanja i predstavništva. Jer posle završenog izjašnjavanja građana, podnosilac liste određuje, u stvari bira, nosioce mandata, pa se decembarški izbori u Srbiji mogu smatrati posrednim proporcionalnim izborima. Tu polazimo od dva vida proporcionalnog izbornog sistema – posredno i neposredno – koje je ustanovio Federalni ustavni sud Nemačke. Prema stanovištu tog suda, o neposrednim proporcionalnim izborima reč je samo u slučaju da se mandati raspodeljuju automatski posle glasanja, bez mešanja „treće ličnosti“. Ako se pak u raspodelu mandata posle završenog glasanja uključuje „treća ličnost“ – u našem slučaju podnosilac liste – proporcionalni izbori su posredni.

Istini za volju, Zakon o izboru narodnih poslanika (2000) sadrži i neke novine koje doprinose transparentnosti izbornog procesa u koje svakako treba ubrojiti: upotrebu nevidljivog spreja (član 68) kojim se obeležava kažiprst birača da bi se sprečilo višestruko glasanje, glasanje vojnika na biračkim mestima najbližim kasarnama (član 73), umesto u samim kasarnama kako je propisivao raniji izborni zakon (što je potpuno onemogućavalo kontrolu), i obavezu da glasačke kutije budu providne (član 61) da bi se sprečilo ubacivanje više unapred popunjenih listića, do čega je dolazilo na ranijim izborima.

3.3. Izborna participacija i rezultati

Na decembarskim izborima sudelovalo je, prema zvaničnom izveštaju, 3.748.623 (57,2 odsto) od ukupno 6.493.772 upisana birača, što predstavlja bitno smanjivanje u odnosu na učešće na septembarskim izborima kada je na birališta izašlo 4.759.030 građana (74,4 odsto). Pretpostavljamo da je izrazito manja izborna participacija na decembarskim izborima posledica kako „opuštanja“ građana koji su u septembru glasali za pobedničku koaliciju DOS i koji su bili sigurni u uspeh i bez njihovog izlaska na biračko mesto, tako i uverenja građana koji su u septembru podržali gubitničke partije da će te partije ponovo doživeti poraz na decembarskim izborima, pa su apstinencijom želeli da sebi uštede još jedno razočarenje.

Na decembarskim izborima uzele su učešće sledećih osam partija i koalicija: DOS – Vojislav Koštunica; SPS – Slobodan Milošević; SRS – Vojislav Šešelj; Stranka srpskog jedinstva – Borislav Pelević; SPO – Vuk Drašković; Demokratska socijalistička partija – Milorad Vučelić; JUL – Mirjana Marković i Srpska socijaldemokratska partija – Zoran Lilić. Izgledima tih stranaka na decembarskim izborima bavilo se više sondaža javnog mnjenja koje su sprovele različite istraživačke organizacije: Institut društvenih nauka (IDN), Agencija „Medijum“ (AM), Strateški marketing (SM) i Centar za proučavanje alternativa (CPA). Realizovane sondaže izbornih opredeljenja nagovestile su ubedljivu pobedu DOS, a približno tačno su predvidele izborni učinak SPS i SRS i SPO, uključujući i to da potonja stranka neće uspeti da ostvari „izborni prag“ od pet odsto (Tabela II).

Tabela II
Za koga ćete glasati na decembarskim izborima?

	DOS	SPS	SRS	SPO	Ostali, neodl. i neop.
AM (18-22. oktobar)	61	11	3	2	24
AM (17-21. novembar)	65	10	4	3	18
CPA (24-30. oktobar)	60	5	2	2	31
CPA (9-11. decembar)	58	5	4	4	29
IDN (19-25. oktobar)	61	6	3	1	30
IDN (1-8. decembar)	61	5	2	2	30
SM (19-22. novembar)	61,4	18,5	5,7	3	21,4

(u %)

Iznete prognoze demantovala je svojim izbornim rezultatom jedino Stranka srpskog jedinstva (SSJ) koja je uspela da ispuni izborni cenzus i da zadobije poslaničke mandate. Ali, pođimo redom. Najviše uspeha na decembarskim izborima za Narodnu skupštinu Srbije imao je, u skladu sa prezentiranim prognozama izbornih rezultata, DOS koji je osvojio skoro dvotrećinsku većinu glasova (64,6 odsto) u biračkom telu i 70,4 odsto mandata u parlamentu (176 od 250). Nijednoj stranci na prethodnim izbornim nadmetanjima za Narodnu skupštinu Srbije (1990, 1992, 1993, 1997) nije uspelo da osvoji apsolutnu većinu glasova, a najbolji rezultat ostvario je SPS na prvim pluralističkim izborima 1990, kada je osvojio 46,1 glasova. Što se tiče udela u mandatima, impresivan rezultat DOS sa decembarskih izbora ipak nije najbolji, jer je SPS na izborima 1990. zadobio, zahvaljujući izbornom zakonu, „veštačku većinu“ od 77,6 odsto mandata (194).

DOS je bitno poboljšao svoj rezultat u odnosu na septembarske izbore za oko dvadeset procentnih poena i za približno 300.000 glasova. Izborni trijumf DOS utoliko je vredniji što je ostvaren u vreme kada je ekonomsko-socijalna situacija bila čak teža nego u septembru 2000, između ostalog zbog nastojanja ostataka „starog režima“ da tu situaciju pogorša kako bi stvorio kod birača utisak da DOS nije u stanju da se uspešno nosi sa nagomilanim problemima. Prema ranije potpisanom sporazumu, unutar DOS mandati će biti raspodeljeni na sledeći način: DS 45; DSS 45; Socijaldemokratska partija 9; Nova demokratija 9; Nova Srbija 8; Demohrišćanska stranka 7; Demokratska alternativa 6; Savez vojvođanskih Mađara 6; Liga socijaldemokrata Vojvodine 6; Pokret za demokratsku Srbiju 5; Demokratski centar 4; Socijaldemokratska unija 4; Koalicija „Vojvodina“ 4; Reformisti Vojvodine 4; Koalicija „Sandžak“ 2; Srpski pokret otpora 1; Liga za Šumadiju 1 i Asocijacija samostalnih i nezavisnih sindikata 1.

Najveći gubitnik na decembarskim izborima je SPS čiji je udeo u biračkom telu opao od 33,4 odsto u septembru na samo 13,5 odsto na decembarskim izborima, a broj birača za skoro jedan milion (sa 1.479.583 na 515.845), pa se zbog toga može govoriti o pravoj izbornoj katastrofi. Uistinu, do te katastrofe došlo je na decembarskim a ne na septembarskim izborima, na kojima je SPS (zajedno sa JUL) čak povećao broj svojih glasača u odnosu na republičke izbore 1997. za više od sto hiljada, zbog čega je rukovodstvo te partije isticalo – kako smo prethodno naveli – da je SPS „dobio izbore ali izgubio vlast“. Na decembarskim izborima, SPS je, osim vlasti, izgubio i glavninu biračkog tela.

Postoji nekoliko razloga za ubedljiv izborni debakl SPS od kojih ćemo pomenuti najvažnije. Prvi je „prirodno“ okretanje dela birača od ranije vladajućeg SPS ka

DOS, koji je na septembarskim izborima pokazao da ima ubedljivo najširu političku podršku i da će stoga, verovatno, pobediti i na decembarskim izborima. Drugi razlog treba tražiti u razočarenju dela pristalica SPS zbog beskrupuloznog, protivpravnog bogaćenja i drugih zloupotreba pripadnika vrha te partije, o čemu su oslobođeni mediji Srbije posebno pisali u predizbornom razdoblju. Treći razlog debakla je nezadovoljstvo dela pristalica zato što na vanrednom, Petom kongesu SPS nije došlo do krupnih programskih i kadrovskih promena posle neuspeha na septembarskim izborima. Deo te skupine pristalica verovatno je svoje nezadovoljstvo ispoljio neizlaskom na birališta, a drugi je podržao partije koje su nastale rascepima SPS, DSP i SSDP, ali koje su zajedno zadobile manje od dva odsto birača (Tabela III). Četvrti razlog je u tome što je SPS, kao vladajuća partija, pribegavao na svim prethodnim izborima različitim izbornim manipulacijama i tako povećao broj svojih birača, što na decembarskim izborima – koji se nisu odvijali u njegovoj „režiji“ – nije mogla da čini. Ovde se, u stvari, ne radi o smanjivanju izborne podrške SPS, nego o njenom svođenju na stvarni obim.

Izborni neuspeh koji su doživeli radikali je, procentualno posmatrano, relativno mali – za tu partiju glasao je samo jedan i po procenat birača manje nego u septembru – ali je broj birača koji je u decembru podržao tu partiju smanjen za trećinu u odnosu na septembarske izbore (322.333 : 472.829). Uzroci erozije podrške radikalima (slični uzrocima slabljenja SPS) su: obeshrabrenost njihovih simpatizera širinom podrške DOS-u na septembarskim izborima, razočarenje i indignacija pristalica bezobzirnim kršenjem prava radi sticanja materijalnih koristi i drugim mahinacijama od strane radikalskih prvaka, dok je ta partija bila član vladajuće „crveno-crne“ koalicije (o čemu su mediji iznosili ubedljive podatke) i time što je rukovodeći vrh SRS ostao neizmenjen uprkos katasrofalnom porazu na septembarskim izborima.

Četvrta partija koja je uspela da dostigne „izborni prag“ od pet odsto i da osvoji 14 mandata u Narodnoj skupštini Srbije jeste ekstremno nacionalistička Stranka srpskog jedinstva (SSJ). Uspeh te stranke nisu predvideli istraživači javnog mnjenja, a ni rezultat te stranke na septembarskim izborima za Veće građana Savezne skupštine – na kojima je osvojila samo 33.680 glasova – nije to nagoveštavao. U nedostatku pouzdanijih saznanja pretpostavljamo da je izborni uspon SSJ u velikoj meri podstaknut zaoštavanjem situacije oko Kosova i Metohije u predizbornom razdoblju do kojeg su doveli napadi albanskih terorista u tampon zoni na nealbansko stanovništvo, a koje vojne i policijske snage SRJ i Srbije nisu mogle sprečiti zbog restriktivnih odredaba Kumanovskog sporazuma. Deo birača koji se zalaže za

energičnu vojnu protivakciju i koji je, verovatno, na ranijim izborima glasao za SRS, podržao je SSJ koji - za razliku od SRS - nije bio na vlasti u junu 1999, kada je prihvaćen Kumanovski sporazum. Pretpostavku o „transferu“ glasova od jedne ekstremno nacionalističke stranke drugoj snažno „podupire“ napred citirani podatak da su radikali na decembarskim izborima izgubili u odnosu na septembarske izbore približno sto pedeset hiljada glasača koji su, verovatno, zaokružili SSJ i obezbedili mu većinu od ukupno 199.849 glasova.

Listu gubitnika na decembarskim izborima „predvodi“ SPO kojeg je podržalo samo 141.296 birača (3,7 odsto), što znači da se glasačko telo te stranke prepolovilo u odnosu na septembarske izbore, na kojima je doživela težak poraz. Kao što su teško shvatljive političke odluke rukovodstva SPO, pre svega predsednika Vuka Draškovića, što je najvažniji uzrok debakla te partije na septembarskim izborima, tako je i opstanak neizmenjenog rukovodstva na čelu stranke podstakao veliki deo preostalih pristalica SPO da na decembarskim izborima „dignu ruke“ od te partije. Izbornom brodolomu SPO doprinelo je, verovatno, napuštanje njegovih redova i od dela rukovodilaca (Borivoje Borović, Milan Miković, Milica Đurković) i članova koji su u oktobru 2000. obrazovali Narodnu stranku „Pravda“ (NSP). Preostale tri stranke na decembarskim izborima - DSP, SSDP i JUL - zadobile su ukupno 75.438 glasova (2,1 odsto). Dok se slab izborni rezultat DSP i SSDP može objasniti okolnošću da su one obrazovane neposredno pred izbore, za JUL - koji je na ovim izborima ostvario ubedljivo najslabiji rezultat (samo 14.317 glasova ili 0,38 odsto) - takvo objašnjenje ne važi. Ta stranka je formirana 1994. i, uz to, sudelovala je u saveznoj vladi (od 1996) i u republičkoj vladi (od 1998). Istini za volju, izrazito slab izborni rezultat JUL-a nije iznenađenje; pretpostavku o veoma maloj podršci biračkog tela ovoj partiji obrazložili smo u prvom poglavlju ove knjige.

3.4. Regularnost izbora

Iako izborni zakon primenjivan na decembarskim izborima nije donet uz saglasnost opozicije, i ima mnoge pravno-tehničke slabosti (na koje smo ukazali na prethodnim stranicama), ti izbori se suštinski razlikuju od svih prethodnih, zato što je izborni proces bio pod kontrolom svih stranaka-učesnica i slobodnih medija, a ne samo SPS (ili koalicije na čelu sa SPS), kako je to bilo na svim ranijim izborima u Srbiji. Javni mediji su u predizbornoj kampanji uglavnom poštovali ravnopravnu zastupljenost stranaka u „izbornom vremenu“, što zahteva izborni zakon, ali to isto

ne važi za 2neizborno vreme“. Nadzorni odbor - koji je Narodna skupština Srbije izabrala većinom od pristalica SPS i JUL - u više navrata je naglašavao da je položaj tih dveju stranaka u javnim medijima inferioran, jer ti mediji favorizuju izbornu koaliciju DOS tako što ustupaju marketinški prostor i vreme nevladinim organizacijama (G-17 plus, CeSID, Otpor i dr.) koje podržavaju DOS. Nadzorni odbor je, takođe, zaključio da se istupanje državnih funkcionera koristi za izbornu propagandu DOS i da se objavljivanje informacija o zloupotrebama lidera „starog režima“ čini iz izbornih razloga (Politika, 19. decembar 2000). Neposredno pred izbore, taj odbor je ocenio da „mnogobrojna kršenja izbornih obaveza u vreme izborne tišine dovode u pitanje regularnost izbora“. U prilog takve ocene, odbor je nabrojao slučajeve kada su mediji emitovali političko-propagandne poruke neposredno pred izbore, kada to Zakon izričito zabranjuje (Politika, 24. decembar 2000). Nadzorni odbor je, međutim, većinom glasova, na sastanku održanom 26. decembra, zauzeo stav da, i pored uočenih propusta, nije nadležan za pokretanje postupka za poništavanje izbora (Politika, 27. decembra 2000). Primedbe na tok izbora iznele su i dve ranije vladajuće partije, SPS i SRS. Prva od tih partija ocenila je da je došlo do suštinskog narušavanja uslova i pravila slobodnih izbora, kako zbog nepoštovanja izborne tišine, tako, još više, zbog finansijske, organizacione i propagandne pomoći DOS iz inostranstva. Iznetim primedbama radikali su dodali neposredno jedinstvenog biračkog spiska, što je - po oceni te stranke - „ključni zakonski uslov za održavanje izbora“ (Politika, 27. decembar 2000).

Premda se većina iznetih prigovora tiče manjih nepravilnosti, ili je rezultat propusta u izbornom zakonu izglasanom upravo od poslanika SPS, JUL i SRS, u prigovorima postoji i „zrno istine“. Tu mislimo na okolnost da su pred decembarske izbore tek oslobođeni republički mediji veliki deo svog vremena i prostora posvećivali kritikama zloupotreba lidera ranije vladajuće „crveno-crne“ koalicije, prvenstveno Slobodana Miloševića, Mirjane Marković i Vojislava Šešelja, koji su na decembarskim izborima bili nosioci lista svojih partija. Takav medijski tretman lidera svakako je dorineo izbornom neuspehu pomenutih partija ali, mislimo da je to bilo teško izbeći u osobenim okolnostima u kojima su održani decembarski izbori. Imajući to u vidu, treba prihvatiti kao realističku ocenu Posmatračke misije OEBS koja je, u svom preliminarnom izveštaju, naglasila da su vanredni parlamentarni izbori u Srbiji 23. decembra sprovedeni u velikj meri u skladu sa međunarodnim standardima. Predsednik Parlamentarne skupštine OEBS, Adrijan Severin, naglasio je da je primenjeni izborni zakon uvažio neke primedbe koje su međunarodni posmatrači istakli 1996 (Gonzalesov izveštaj, o kojem je bilo reči u trećem poglavlju),

ali da taj zakon zahteva dodatna poboljšanja naročito u pogledu glasanja nepokretnih lica, vojnika i državljana Srbije privremeno nastanjenih van teritorije te republike (Danas, 25 decembar 2000).

4. Decembarski izbori – „produžetak“ septembarskih

Septembarski i decembarski izbori, uzeti zajedno, bitno su promenili „politički reljef“ Srbije i SRJ. Do odluka o održavanju tih izbora došlo je iz različitih razloga. U slučaju septembarskih izbora za poslanike Savezne i Pokrajinske skupštine, vladajuća koalicija je odredila datum održavanja izbora poštujući zakonsku obavezu o četvorogodišnjem trajanju mandata. Radijus slobode vladajuće koalicije u zakazivanju saveznih predsedničkih izbora bio je širi, jer je postojala zakonska obaveza da ti izbori budu održani do jula 2001, ali su oni ipak zakazani i održani 24. septembra 2000. Nasuprot tome, zakazivanje decembarskih izbora za Narodnu skupštinu Srbije nije usledilo ni kao posledica zakonske obaveze (mandat republičkih poslanika trajao je do 21. septembra 2001) niti arbitrarne odluke vladajuće koalicije, nego neodoljivog političkog pritiska snaga koje su pobedile na septembarskim izborima. Vlast u Srbiji bila je svesna da na decembarskim izborima najverovatnije može da očekuje poraz, ali je, sasvim razložno, procenila da je to manje zlo nego da bude nasilno svrgnuta, ako se bude protivila održavanju izbora. Ukratko, organizovanje decembarskih izbora iznuđeno je ishodom septembarskih, pa stoga nije preterano tvrditi da su decembarski izbori „produžetak“ septembarskih. U stvari, reč je, samo hronološki posmatrano, o dva razdvojena izjašnjavanja građana Srbije, ali, suštinski posmatrano, radi se o neraskidivo isprepletenim događajima. Temeljna promena odnosa političkih snaga izražena na septembarskim izborima bila je preludij decembarskih izbora na kojima je ta promena dobila još izrazitije konture.

Septembarski i decembarski izbori, uzeti zajedno, predstavljaju potpuni diskontinuitet u odnosu na prethodna tri izborna nadmetanja na saveznom nivou (maj 1992, decembar 1992, novembar 1996) i četiri izbora za Narodnu skupštinu Srbije (1990, 1992, 1993, 1997) u kojima je trijumfovao vladajući SPS, sam ili u koaliciji sa drugim partijama. Na oba izborna nadmetanja, održana 2000, ubedljivu pobedu je zabeležila proevropska, prodemokratska i protržišna opcija oličena u DOS, što je označilo raskid sa izolacionističkom politikom „starog režima“ i omogućilo povratak SRJ i Srbije u Evropu i svet, odnosno povratak u „njihovu geografiju“. Septembarskim i decembarskim izborima ostvarena je prva mirna

smena na vlasti, na saveznom i republičkom nivou, do kakve je u prethodnom razdoblju došlo u svim postkomunističkim zemljama Jugoistočne Evrope, uključujući i Crnu Goru. Izborna nadmetanja održana 2000. za skupštine SRJ i RS, označila su, u stvari, kraj jedne političke epohe koju je obeležio Slobodan Milošević. Pomenuta izborna nadmetanja imaju još neke bitne efekte od kojih je naročito značajno to što su SRJ i Srbija napravile odlučan zaokret od autoritarnog poretka – koji je, kao što smo prethodno napomenuli nezdrživo „klizio“ ka sultanizmu – ka poretku izborne demokratije. Zato se septembarski i decembarski izbori mogu za SRJ i Srbiju okarakterisati kao „kritični izbori“ u značenju koje im pridaje V. O. Key (1955). Takav karakter za Crnu Goru imali su, kao što smo istakli u četvrtom poglavlju ove knjige, predsednički izbori 1997. godine.

Naravno, septembarski i decembarski izbori, u kojima je trijumfovala prodemokratski i protržišno opredeljena koalicija DOS, samo su prvi korak iza kojeg treba da slede i mnogi drugi: uspostavljanje novih demokratskih institucija, transformacija partijske države u pravnu državu, jačanje uloge parlamenta koji se u proteklom razdoblju nalazio u „dubokoj senci“ predsednika Republike, garantovanje ljudskih i građanskih prava i uspostavljanje institucionalnih mehanizama za njihovu realizaciju, jačanje autonomije pokrajina, koja je praktično poništena Ustavom od 1990, i redefinisane odnosa sa Crnom Gorom.

Literatura

- Chehabi H. E. and Linz, Juan. 1998. „*A Theory of Sultanisme: Type of Nondemocratic Rule*“, In: *Sultanistic Regime*, Eds. H. E. Chehabi and Juan Linz, Baltimor: John Hopkins Press.
- Diamond, Lary. 1996. „*Is the Third Wave Over*“, *Journal of Democracy*, 3: 20-38.
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Bar: Conteco.
- Martinov, Zlatoje, 2000. „*Predizborno medijsko nasilje, RTS kao partijski servis SPS-a i JUL-a*“, *Republika*, (246) 1-15. 10.
- Matić, Jovanka. 1998. „*Radio Beograd: Državni interes nema opoziciju*“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Milivojević, Snježana. 1998. „*Radio televizija Srbije: Volimo te, otadžbino naša...*“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Pavićević, Veselin i Darmanović, Srđan. 2000. „*Političke partije i koalicije: neugrožena dominacija vladajućeg bloka*“, CEDEM, Javno mnijenje Crne Gore u 2000, 1: 13-16.
- Todorović, Mirjana. 1998. „*Politika i Borba: sve je Jul osim avgusta a i on je ako nije glup*“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Vučetić, Slobodan, 2000. *U krugu poraza*, Beograd: Stubovi kulture.

DOKUMENTACIONI PRILOG

Tabela I
Izbori za predsednika SRJ
(24. septembar 2000)

Biračko telo: 6.871.595
Glasalo: 4.916.920 (71,5 odsto)
Nevažeći listići: 137.991 (2,8 odsto)

Kandidati	glasovi	% glasača
Miodrag Vidojković (Afirmat. stranka)	45.964	0,93
dr Vojislav Koštunica (DOS)	2.470.304	50,24
Slobodan Milošević (SPS)	1.826.799	37,15
Vojislav Mihailović (SPO)	145.019	2,95
Tomislav Nikolić (SRS)	289.013	5,88

Savezna izborna komisija, 2000.

Tabela II
Osvojeni glasovi i mandati u Veću građana i Veću republika Savezne skupštine
(24. septembar 2000)
Veće građana Srbija (108 poslanika)

Biračko telo: 6.395.862
Glasalo: 4.759.030 (74,4 odsto)
Nevažeći listići: 226.108 (4,7 odsto)

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DOS	2.040.646	42,9	58	53,7
SPS	1.532.841	32,2	44	40,7
SRS	406.196	8,6	5	5,6
SVM	46.768	0,1	1	0,7
Ostali	496.471	10,5		

Crna Gora (30 poslanika)

Biračko telo: 437.876
 Glasalo: 126.307 (28,8 odsto)
 Nevažeći listići: 2.043 (1,6 odsto)

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SNP CG	104.198	82,5	28	93,3
SNS	8.048	6,4	2	6,7
Ostali	12.018	9,4		

Veće republika
Srbija (20)

Birači: 6.395. 862
 Glasalo: 4.759.030 (74,4)
 Nevažeći listići: 226.108 (4,7 odsto)

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DOS	2.092.799	43,97	10	50
SPS	1.479.583	31	7	35
SRS	472. 820	9,9	2	10
SPO	281.153	5,9	1	5

Crna Gora (20)

Birači: 437.876
 Glasalo: 126.307 (28,8 odsto)
 Nevažeći listići: 2.043 (1,7 odsto)

Partije	glasovi	%	poslanici	%
SNP CG	103.425	81,8	19	95
SNS	9.494	7,5	1	5
Ostali	11.345	9		

Savezna izborna komisija, 2000.

Tabela III

Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
 (23. decembar 2000)

Biračko telo: 6.493.672
 Glasalo: 3.748.623 (57,72 odsto)
 Nevažeći listići: (2,39 odsto)

Partije	glasovi	%	poslanici	%
DOS	2.402.387	64,4	176	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	14	5,6
SPO	114.296	3,7	0	0
DSP	31.758	0,85	0	0
SSDP	29.383	0,78	0	0
JUL	14.317	0,37	0	0

Republička izborna komisija
